

TANULMÁNY

TRANSZNACIONÁLIS ÉLETFORMÁK ÉS SZEKTÁK. A MOLDVAI CSÁNGÓ FALVAKBAN JELENTKEZŐ ÚJ VALLÁSI JELENSÉGEK INTERPRETÁCIÓS LEHETŐSÉGEIRŐL

PETI Lehel

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN)

Kolozsvár, (Cluj-Napoca), str. Gavril Muzicescu 5., Románia; e-mail: petilehel@yahoo.com

Abstract: The paper aims to describe phenomena's of modernization in Moldavian Csango villages in the context of religiosity. It interprets the most significant shifts in the life forms and traditional religiosity, the change of central values, tendencies of secularization and the emergence of sectarianism. The author argues that the religious experience gradually evades community and (Church) legitimation, so that the ever larger individualization of religious experiences and conceptualization leads to the pluralization of worldviews. The impersonalization of social control, the changing norms that affect everyday life, the role change of religious values, the individualization of communities, basically the transforming forces of modernization on society disable the catholic church to fully integrate the Csango village population, who in rising numbers attend new teachings that offer an updated worldview, as well as a brand new set of community/religious norms. The author argues, that sectarianism/sectarianization is a part of modernizational strategies, and that as a consequence of transnational life forms, sects have become part of social mobility.

Összefoglaló: A tanulmány a moldvai csángó falvakban zajló modernizációs jelenségeket a vallásosság vonatkozásában mutatja be. Értelmezi a hagyományos vallásosság és az életvezetés terén történt legfontosabb elmozdulásukat, a központi értékek átalakulást, a szekularizációs tendenciák és szektásodás jelentkezését. A szerző amellet érvel, hogy a vallásos élmény egyre inkább kiszorul a közösségi és az intézményi (egyházi) legitimáció alól, az egyénekenkénti eltérő vallásos tapasztalatok és képzetek jelentőségének a megnövekedése a világgép pluralizálódását eredményezi. A társadalmi kontroll személytelenedése, a mindennapi életet szabályozó normák átalakulása, a vallási értékek szerepének megváltozása, a közösségek individualizálódása, azaz a modernizáció társadalom-átalakító hatásai következtében a katolikus egyház többé nem tudja teljes mértékben integrálni a csángó falvak lakóit, akik közül egyre többen fordulnak új vallási kisközösségek tanításai felé, amelyek aktualizálható világgéppel, újszerű vallási/közösségi normák révén integrálják tagjaikat. A szerző azt állítja, hogy a szektásodás egy modernizációs stratégia része és hogy a transznacionális életformák révén a szekták a társadalmi mobilitás részévé váltak.

Keywords: secularization, modernization, Csángó, sects, religious worldview

Kulcsszavak: szekularizáció, modernizáció, csángó, szekta, vallási világgép

BEVEZETÉS

Az utóbbi évek csángókutatásainak egyik fontos eredménye az, hogy a csángók kultúráját megjelenítő társadalomtudományi diskurzus figyelmének középpontjába a modernizációs tényezőket – mint fontos társadalomalakító összetevőket – állította, amelyek a korábbi évek kutatásaiban nemegyszer az „érintetlenséget”, „zárttságot” hangsúlyozó diskurzus árnyékában maradtak. Az elmúlt években a kutatás felhívta a figyelmet arra, hogy Moldvában egyre inkább összeomlóban, visszaszorulóban van az az archaikus életvilág, amely a hagyományos életvilágok világlátása, értékrendje mentén szervezte egységbe az életet. A moldvai csángó falvakat járva semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy a modernizációs hatások az archaikus világlátású életközösségek is érvényesülnek.

A modernizációs hatások az életvezetés minden területén érvényre jutnak, természetesen a vallásos világlátásra is hatással vannak. A recens elemzések jelezték az archaikusként feltüntetett vallási képzetek leépülését, a világvélel racionalizálódását.¹ Egy gyorsan modernizálódó társadalom esetében tehát egyre inkább valószínű azoknak a tendenciáknak egyre ütemesebben való jelentkezése, amely a modernizációs hatások nyomán beindult szekularizációs összetevőket sejtetik.

Elemzésemben a tradicionális vallásos világvélel átalakulásának néhány lehetséges elméleti interpretációs lehetőségét vetem fel. A felvázolt problémák teljes körű kimerítése, a felmerülő kérdések megválaszolása egyetlen tanulmány keretében csaknem lehetetlen, ez nem is lehet ezen írás célja. Mindemellett fontosnak tartom a felvetett kérdések végiggondolását és az ezekkel kapcsolatos tereptapasztalataim rendszerezését, amelyek azonban szisztematikusabb kutatások, esetelemzések révén további árnyalásra, adott esetben felülírásra szorulnak. Ily módon főként nem a szektásodás elméleti irodalmához szeretnék hozzátenni, hanem a csángókutatás egy aktuális kutatási problémájának megértéséhez kívánok hozzájárulni. Kérdéseim elsősorban a moldvai csángó falvakban zajló szektásodási tendenciák okaira, funkcióira valamint a szektákról alkotott lokális képek milyenségére vonatkoznak.

A kutatás a Kriza János Néprajzi Társaság 2000 óta zajló *Jelenkutatás a moldvai csángó falvakban* című kutatás (kutatásvezető: dr. Pozsony Ferenc, valamint az MTA Kutatásszervezési Intézet keretében 2007-től folyó *Egyház és modernitás. Jelenkori szociológiai kutatások a csángómagyar közösségek körében* című projekt (kutatásvezető: dr. Tánczos Vilmos) keretében zajlott. 2001 óta alkalmi (egy-két hetes vagy éppen pár napos) terepmunkák keretében, a résztvevő megfigyelést és interjúzás (elsősorban életút-interjúk) keretében történő etnográfiai adatgyűjtés módszerét egyaránt alkalmazva kutattam a moldvai csángók vallásos értelmezőrendszereinek működését, a modernitás körülményei közepette zajló társadalmi változásokat. Bár több, pár napos, ebben a tanulmányban felvetett kérdésre koncentrált terepkiszállást hajtottam végre 2008-ban (Bogdánfalván, Pokolpatakán és Lészpeden), az elemzett empirikus

1 A tudományos kutatás sok esetben nem lép tovább az olyan általános kijelentéseken, amelyek a moldvai csángók középkorias hitfelfogását a teljes vallási élet modelljeként fogják fel. Vannak azonban rendszeres elemzések is, amelyek a vallási élet egy-egy szegmensét szélesebb összefüggésekben vizsgálják. Lásd például Tánczos Vilmosnak a csángó archaikus imákról írott könyveit, tanulmányait, a tárgykörbe vágó néprajzi esszéit (Tánczos 1991, 1994, 1995, 1997, 1999, 2000a), továbbá Pozsony Ferenc (Pozsony 1996, 1998, 2005a), valamint Halász Péter elemzéseit (Halász 2002).

anyag nem teljesen szisztematikus adatgyűjtés eredménye. Az elemzésben nagymértékben alapozok azokra a megfigyelésekre is, amelyeket különféle témában végzett kutatásaim során a moldvai csángó falvakban több év alatt szereztem. Az értelmezésbe emellett bevonom a 2002-es országos népszámlálási statisztika Bákó megyére vonatkozó adatait is.

E tanulmány előkészítése során is folyamatosan szembesültem azzal, hogy a moldvai csángó társadalom életében is mérőföldkőnek tekintett romániai rendszerváltás után megélt *egyéni életpályákról* nagyon keveset tudunk. A moldvai csángók társadalma az elmúlt tizenhét évben többet változott, mint korábban hosszú évtizedek alatt. Ezért azt gondolom, hogy a mai csángókutatást domináló olyan kiemelt kutatási témák mellett, mint az identitásproblematika, a modernizációs kutatásoknak is kiemelt módszertani alapelve kell hogy legyen az életútvizsgálat.² Az elemzésbe a moldvai csángók társadalmára vonatkoztatott makroszintű vizsgálatot ily módon egy eseteleírással próbálom árnyalni. Az esetbemutató során olyan etnográfiai anyagot elemzek, amelyet egy élet-történeti interjú keretében gyűjtöttem, utalva olyan tapasztalatokra is, amelyeket a csángó közösség mindennapjaiban való jelenlétem során szereztem. Az elemzett anyag révén egy személy történetén keresztül mutatom be, hogy milyen összetevők vezettek az intézményes katolikus vallásosságból való kilépéshez, milyen szerepet tölt be az adventista egyház által kínált életmodell az egyéni életstratégiákban, hogyan reagált erre a lokális társadalom, illetve milyen módszerekkel próbálta a pap a katolikus vallásból való kiválást megakadályozni.

A moldvai csángó közösségekben az utóbbi években a korábbi időszakhoz képest jelentősebb szektásodási folyamatok indultak be. Feltevésem, hogy a modernizációs összetevők, valamint a szekularizációs tendenciák a szektásodási folyamatok külső kontextusát képezik, ezért vélem indokoltnak összetartozó problémakörökként tárgyalni ezeket. Ezek a folyamatok ugyanis a vallásos mentalitás átalakulásához, a vallási normák helyének megváltozásához, a vallásos világkép mentén szerveződő közösségek egymáshoz való viszonyában jelentkező eltolódásokhoz járulnak hozzá.

A KÖZPONTI ÉRTÉKEK ÁTALAKULÁSA: ATTITŰDVÁLTOZÁSOK A HAGYOMÁNYOS VALLÁSOSSÁG ÉS AZ ÉLETVEZETÉS TERÉN

Párhuzamos különidejűségek

A néprajzi és szociálintropológiai jellegű kutatási eredmények nyomán tehát módosulni látszik az introvertált, teljes egyházi és közösségi kontroll alatt élő vallási közösségek idealisztikus képe, így a moldvai csángók szakrális életéről szóló tudományos reprezentációk is egyre inkább a vallási elemek és jelenségek rétegzettségének azon modelljét fogadják el, amelyet a szakirodalom *egyidejű* vagy *párhuzamos különidejűségnek* nevez.³

2 Az identitás vonatkozásában lásd erről: Peti 2006: 201.

3 Vannak olyan kutatói vélemények is, amelyek az archaikus világkép teljes körű felszámolódását hangsúlyozzák.

A fogalom néprajztudományi értelmezését Hermann Bausinger nyújtja, aki Ernst Bloch nyomdokain haladva a jelenség definiálását is elvégezte. Bausinger szerint Ernst Bloch különidejűségeen lényegében egyidejűséget ért, vagyis eltérő, különböző történeti erőtényezők által meghatározott elemek egyidejűségét: „felfogások és életmódok, az eszmék és ideológiák különidejűségéről van szó, melyek egyidejűleg, a mában léteznek” (Bausinger 1989: 25). H. Bausinger az 1980-as évek elején a néprajztudományban újszerűnek számító Utz Jeggle, Carola Lipp és Wolfgang Kaschuba falukutató munkáira hivatkozva állítja: „A faluközösségek vizsgálata során ezek a kutatók arra a megállapításra jutottak, hogy azokban olyan normák, elképzelések uralkodnak és olyan értékeket közvetítenek, melyek teljességükben nem magyarázhatók a közösségek jelen szociális meghatározottságából, s melyek sokkal inkább a falusi élet régebbi konstellációiból, struktúráiból erednek” (Bausinger 1989: 32). Lényegében arról van szó, hogy bizonyos jelenségek, bizonyos térségek a fejlődésbeli fáziseltolódásokból adódóan nem azonos korszak ismérveit hordozzák, tehát egy időben egymás mellett élhetnek különböző korszakok termékei (lásd Liszka 2001: 395).

Wolfgang Kaschuba szerint amikor a „régis néprajz” az iparosodás modern korában az eredeti és archaikus lényeg után kutatott, lényegében a különidejűség „visszaforduló” gondolatát vezette be. Kaschuba ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a korábbi szemléletet elutasító mai antropológizáló szemlélet sem mentes teljes mértékben ettől a gondolattól: „Szilárdak azok a kulturális normák, amelyek alapján eldől, mi számít világunkban normálisnak, szokványosnak vagy modernnek, és mi az, ami már nem tartozik oda, mi tűnik számunkra elavultnak, maradinak, tulajdonképpen a történelem területéhez tartozónak. A társadalom többsége által rég fölpadott kulturális mintákat és a számunkra már idegen, nem követhető értékhorizontokat így bizonyos mértékig egy második, a múltból még a jelenbe nyúló »idősíkhöz« rendeljük” (Kaschuba 2004: 152). A vallásszociológia ezt a jelenséget azokhoz a folyamatokhoz köti, amikor tradicionális mágikus-vallásos gondolkodás jellemezte társadalmakban megjelenik az alternatívák iránti tolerancia. „A kívülről érkező gondolatok viszont nem egyszerűen a régiek helyére lépnek, hanem párhuzamosan léteznek, fokozatosan inkorporálódnak” (Hamilton 1998: 58).

A moldvai csángók vallási kultúrájának rétegzettségét elemző munkák ezt a megállapítást fokozottan igaznak tartják. Tánczos Vilmos, amikor a moldvai csángók *szervezet nélküli kultúrájáról* beszél,⁴ tulajdonképpen ugyanezt a jelenséget írja le: a legkülönbözőbb értékek, magatartásformák, ideológiák vannak jelen az archaikus kultúrájának mondott moldvai falvakban, városokban (lásd Tánczos 2000a: 137). A középkorias,⁵ erős vallásos hiten alapuló értékrendről és kultúráról a szerző továbbá megállapítja, annak ellenére, hogy itt maradt fenn a legtovább, valójában már itt is csak nyomaiban lelhető fel, s csak az élet bizonyos területein, helyzeteiben működik (vö. Tánczos 2000a: 137).

4 Ennek a kultúrának nincs szilárd szervezete, az ember sohasem tudja, hogy mire számítson (Tánczos 2000a: 134).

5 A moldvai csángók vallási kultúrája vonatkozásában a „középkorit” csupán metaforaként és nem pejoratív értelemben használom, amely alatt a vallásos hit megélésének archaikus, szakrális megalapozottságú megélését értem.

A csángó falvakban is jellemző, hogy adott esetben egyazon személy megkérdőjelez bizonyos vallási képzeteket és gyakorlatokat, amelyeket a közösség más tagjai hitelesnek fogadnak el, illetve követnek, míg másokat kétkedés nélkül fogad el. Nem vitathatjuk el tehát ezektől az emberektől a világról való önálló elképzelés kialakításának a képességét. Bár a vallásos hitnek esetükben is kiemelt jelentősége van, megszűnni látszik az a szublogikus képzetek irányába mutató szimbolikus/vallásos gondolkodásmód, amely a középkor emberének világszemléletére volt jellemző. A látomástörténetek gyűjtése közben figyeltem fel arra, hogy bár sokan hitelesnek tartják más egyéneknek a transzcendens lényekkel látomásban történő kommunikációját, ők maguk már nem tudnak beszámolni hasonló élményekről, mivel már kívül esnek a transzcendencia e szuggesztív vallási élményeket ihlető mágikus varázsán. A látomásos érzékeléséről egyre inkább azt állítják, hogy azok régebben történtek, ám a jelenben egyre kevésbé „látanak”:

Voltak még ezelőtt, hol es mondták, láttak... [látomást] nem emlékszem riva, de láttak. Ezelőtt láttak. De most nem erőszét izélnek. Most nem látnak. (Bejan Kukuri Péter, 1933)⁶

[Mondták, hogy Dózsában az ablakon látták Szűz Máriát...] Nem való, azt ne higgye maga. A nem való semmi. (Coşa Roza, 40–45 év körüli)⁷

Mindez arra utal, hogy az eksztatikus, lázas élményszerűséget egy sokkal racionálisabb, „logikusabb”, világiasabb vallásosság váltja fel, amely azonban még mindig a mindennapi életvezetés központi szervezőerejeként működik.

A vallásos hit az utóbbi évek társadalomalakító folyamatai hatására nem változott periférikus társadalomszervező jelentőségű tényezővé, ám korábbi középkorias mélységű élményszerűsége visszaszorulóban van. Ez a folyamat arra utal, hogy a vallásos élmény egyre inkább kiszorul a közösségi és az intézményi (egyházi) legitimáció alól, az egyénekenként eltérő vallásos tapasztalatok és képzetek jelentőségének a megnövekedése a világtkép pluralizálódását eredményezi. Ezek a tendenciák azt a Max Weber-i gondolatot tükrözik, amely szerint „a világ többé már nem misztikummal feltöltött »mágikus liget« (*Magical Garden*), amely a premodern ember gondolatvilágát befolyásolta” (Aldridge 2000: 16).⁸

Közösségi szinten ezek a folyamatok a Bryan Wilson-i hipotézis felől közelíthetők meg, aki azt állítja, hogy a modernizációval, amely a nyugati társadalmak esetében urbanizált feltételeket teremtett a közösségek számára, csökkent a közösségek szerepe, amely ugyanakkor a társadalmi kontroll helyének és szerepének megváltozásához járult hozzá (lásd Wilson 1982: 149). „A valódi közösségekben (*Well-integrated Communities*) a társadalmi kontrollnak morális és vallási alapja volt. Ezzel szemben a modern, racionális és bürokratizált világban a társadalmi kontroll személytelen, és elszakadt korábbi vallási és etikai alapjaitól” (Aldridge 2000: 18).⁹ Malcolm B. Hamilton B. Wilsonra reflektálva kiemeli, hogy „egy ilyen helyzetben a vallás ugyanúgy veszít a je-

6 Klézse, 2006. 01. 13.

7 Trunk, 2006. 01. 14.

8 Fordította a Szerző.

9 Fordította a Szerző.

lentőségéből, ahogyan a közösségi értékek, amelyek hagyományosan kollektív rituálék és vallási ünnepek formájában nyertek kifejezést” (Hamilton 1998: 212).

Kotics József a moldvai csángó falvakban jelentkező modernizációs folyamatok egyik legfontosabb következményét a normák pluralitásában és a társadalmi kontroll korábbi szerepének megváltozásában látta. Megállapította, hogy „napjainkban egy igen szigorú valláserkölcson alapuló életvitel keveredik egy polgárosultabb értékrenddel” (Kotics 1997: 47). A szerző továbbá azt állítja, hogy „az értékrend megváltozása, a szakrálisan megalapozott értékelsőségek elvetése vagy megkérdőjelezése a fiatal, elsősorban a városba költözött vagy ott dolgozó generáció sajátja” (Kotics 1997: 47). A szerző azt is kiemeli, hogy „a társadalmi kontroll szerepe a magántulajdon felszámolása, az ingázás, a városiasodás révén lényegesen csökkent, működése szűkebb rokonsági, ismeretségi körökben érvényes, az egyén felszabadult a közösségi kontroll alól, a közösség élete ma már egyre kisebb mértékben folyik a falu szeme előtt” (Kotics 1997: 49).¹⁰ A társadalmi kontroll személytelenedése ugyanakkor a morális és etikai megalapozottságú vallásos világnézet pluralizálódását, koherenciájának megbomlását is jelzi tehát.

A közvetlenül a romániai rendszerváltás utáni éveket jellemző tendenciák az utóbbi évek munkamigrációs hullámai nyomán felerősödőben vannak: a modernizáció mint társadalomalakító tényező nemcsak az életforma külső jegyeiben nyilvánul meg, de a vallási megalapozottságú értékrend fellazulásában, a világiasabb életmódvezérlő értékek megjelenésében is tetten érhető, elsősorban a fiatalabb generációk körében. A munkamigráció hatására ezek az új értékorientációs modellek bejáratott kulturális mintákká válnak.

Kétségteljesen, hogy a nyugati munkaerőpiac megnyílása a nagy demográfiai potenciállal rendelkező moldvai csángó falvak előtt mára már olyan léptékű modernizációs fejlesztéseket eredményezett ezeknek a településeknek a többségében, amely – leszámítva egy-két, sajátos gazdasági pályára álló székelyföldi települést – az erdélyi települések viszonylatában elképzelhetetlen. A munkamigráció az egyéni dimenzió szintjén az identitás átfogalmazását, új énonológia kialakítását eredményezte.

A közösség vonatkozásában a fogyasztói szokások megváltozásáról, a hagyományos kultúrához való viszony (például a lakáskultúra tekintetében) és a kapcsolattartás gyökeres átalakulásáról beszélhetünk. Lészpeden a frissen épült új házakban a falakat már nem díszítik a hagyományos technikával készült textíliák, elértéktelenedésüket jelzi, hogy adott esetben díszes *servetek* (díszkendők) kerülnek a földparcellák határát jelző csóvákra, vagy egyszerűen elégetik őket.

10 Ezeknek a tendenciáknak a jelentkezését erősítik meg Kinda István kutatásai is (Kinda 2005: 37–38).

A transznacionális életformák jelentősége a kultúra átalakulásában

A moldvai csángó falvakban zajló modernizációs folyamatok értelmezéséhez új megközelítési lehetőséget kínál a transznacionalizmus elmélete (lásd Appadurai 2001, Niedermüller 2002, 2005). A *transznacionális életformák*¹¹ szerveződését magyarázó elméletek a modernitás körülményei közepette a kultúrák territoriális értelmezése, a *metodológiai nacionalizmus*¹² és a *szinguláris identitás*¹³ elmélete ellenében születtek (vö. Niedermüller 2005: 53–58). Ezek a kutatások ugyanakkor a kultúra statikusságát hangsúlyozták, amelyet állandóság, változatlanosság jellemez. Amellett érveltek, hogy a kultúrák etnikusan meghatározott, helyhez kötött entitások, amelyek közötti különbségek feloldhatatlannak tűnnek. Ezzel az elméleti és ideológiai hagyománnyal szakító transznacionalizmus-elméletekre döntő hatással volt a globalizációs körülmények között újszerű migrációs gyakorlatok, a nemzetközi munkavállalás mentén szerveződő életvezetések megváltozásának a felismerése.¹⁴ A helyek közötti állandó mozgás, az egyidejűleg több helyhez tartozás *transzlokális* közösségeket hoz létre (vö. Appadurai 2001: 19–20), amely a kulturális környezetnek nem a felváltását (mint amely a korábbi migrációs gyakorlatokat jellemezte), hanem annak váltogatását jelenti, azaz a helyek közötti állandó mozgásban valósul meg. Niedermüller Péter szerint „az emberek mobilitásához hasonló – vagy talán még annál is nagyobb – jelentőséggel bír a kulturális jelentések, képek, elvárások, imaginációk mobilitása és globalizálódása. Ezek nyomán transznacionális szimbolikus univerzumok, globális méretekben közösen birtokolt ízlések, aspirációk, meghatározott kulturális érzések transznacionális, azaz *detritorializált közösségei*¹⁵ és identitásmodelljei jönnek létre” (Niedermüller 2005: 58).

A gyakori kilépési stratégiát folytató vagy kitelepedett csángó személyekről feltételezzük, hogy kibocsátó közösségeikkel való kapcsolattartásuk a *transznacionális terekre* jellemző modellben valósul meg.

Ezek a vonatkozások legfőképpen a munkamigrációban résztvevő, a jelen csángó társadalmát alakító fiatal és középkorú generációkra vonatkoznak, azokra a csoportokra tehát, akik mind ez idáig a néprajzi-antropológiai vagy szociológiai kutatások árnyékában maradtak. A kommunikációs lehetőségek kibővülése az otthon maradt családtagokkal való kapcsolattartás módjait szélesítette ki. Ám a transznacionalizmus mint társadalmi praxis nemcsak a nemzetközi munkamigrációban részt vevő csángókat érinti, hanem hatással van a teljes közösségek működésére. A transznacionális társadalmi mezők a tágabb közösség életvitelére, mentalitásszerkezetére, nemze-

11 A transznacionalitás gyakorlata olyan életformákban valósul meg, „amelynek keretein belül az emberek több kultúrában élnek egyidejűleg” (Niedermüller 2002: 142).

12 A kutatásoknak kizárólag a nemzetállamok keretein belüli megvalósulását előnyben részesítő, a közösségeket és kultúrákat homogénnek tekintő szemléletmód.

13 Az elmélet „a kulturális, illetve társadalmi identitást egy helyhez és szociokulturális környezethez kötődő, abban gyökerező, illetve abból kinövő szinguláris konstrukciónak tekinti” (Niedermüller 2005: 54).

14 A román társadalom esetében zajló transznacionális migrációs gyakorlatokról lásd Dumitru Sandu írását (Sandu 2000).

15 Kiemelés a Szerzőtől. „Ez a kifejezés arra utal, hogy a késő modern társadalomban, a globális világban a tér koncepciója megszabadul a territóriumhoz való kötöttségtől” (Niedermüller 2005: 58).

ti és kulturális identitására, hovatartozás-érzésére is hatással vannak, hiszen ezeket a folyamatokat, a munkamigrációban résztvevők „becsatornázzák” a közösségi életvitelbe.¹⁶

Niedermüller Péter ezeknek a folyamatoknak a működését a klézsei piac tárgyi felhozatalán, a tárgyakhoz fűződő szimbolikus jelentéseken, valamint egy trunki férfinék a józsefvárosi piacon szerzett élményein keresztül példázza. A klézsei piacon felsorakoztatott hongkongi CD-lejátszók, „indiai szőnyegek”, kínai Adidas és Puma cipők ugyanolyan kulturális jelentéseket hordoznak a kívánatosság tekintetében a klézsei fiatalok számára, mint a nyugati országokban élő társaiknak. A szerző értelmezése szerint a klézsei piacot tehát a globális kultúrának ugyanazok a mintái irányítják és tartják életben, mint a nagyvárosi piacokat: „a klézsei kirakodóvásárok azt példázzák, hogy egy, látszólag a »világ végén«¹⁷ lévő helyi társadalomban hogyan, milyen tárgyasult formákban vannak jelen, illetve miképpen hatolnak be a mindennapi életbe transznacionális jelentések és globális imaginációk” (Niedermüller 2005: 61).¹⁸ A szerző másik példája azt jelzi,¹⁹ hogy az egyéni élettörténetbe, a személyes identitásba, a szociokulturális környezet individuális értelmezésébe, illetve az egyes emberek társadalmi státusába is beépülnek, abban szerepet játszanak a transznacionális tapasztalatok (lásd Niedermüller 2005: 61).

A külföldi munkamigráció egyik következménye tehát a kulturális pluralizmus bizonyos mértékű térnyerése is ezekben a falvakban. Ezzel magyarázható, hogy Trunkban például buddhista vallású moldvai csángóval is találkozhattam, akinek – a római katolikus közösségek szemszögéből exponált – vallási devianciája csak rá tartozik, már kívül esik az egyházi intézmény szféra és a közösségi erkölcsi normarendszer gyengülő kontrollján.²⁰

A munkamigrációban részt vevő személyek gazdasági helyzetének látványos javulása, amely a közösségi térben átmenetileg tartózkodó személyek presztízs fogyasztásában nyilvánul meg (például videokamerával való szórakozás a legjelentősebb otthoni diszkóban), jelentős mértékű presztízsmozgásokat indított el a településeken. A fiatalok leginkább ezeket a modelleket követik előszeretettel, míg ezek nyomán szülei is természetesnek és szükségesnek tartják a fiatalok viselkedésében jelentkező „változásokat”. Ezeket az új orientációs mintáknak való sikeres megfelelés előfeltételeinek tartják. Mindez arra utal, hogy a moldvai csángó falvakban nincsenek már intézményesen előírt viselkedésminták, egyre inkább „a pusztá alkalmazkodás válik középponti értéké” (Merton 2002: 216).

16 A transznacionalizmus irodalmához lásd még: Welsch 1999; Portes 1999, 2001; Glick-Schiller-Fouron 1990; Vertovec 1999; Guarnizo et. al. 1999; Kivisto 2003; Binne 2003; Schuerkens 2005.

17 Az idézőjel is tőle – a Szerző.

18 A szerző meglátásának korrigálási szándéka nélkül teszem hozzá, hogy a klézsei piachoz – a fent jelzett portékák mellett – hozzátartoznak a Daciák felnyitott csomagtartójából röfögő malacok is, mint ahogy a hagyományos technikával készült pálinkafőző rézüstökre is megvan a kereslet. Hasonlóan a feketetői vásárhoz, ahol az elhasznált motorbicikli-külsőkből készített, hegymászásra kiválóan alkalmas bocskorszerű lábbeliket sem mindig népművészeti értékük miatt vásárolják meg.

19 A szerző egy trunki fiatalember elbeszélésére alapoz, aki egy józsefvárosi kínai férfi alkalmazottja volt.

20 Pápai Virág egy klézsei neoprotestáns család vallási orientációit bemutató tanulmányában a katolikus vallásból való „kiszakadást” mint modernizációs stratégiát mutatja be (lásd Pápai 2005).

A gyakori identitáscserék, amelyekhez a nyelvi és kulturális asszimiláció előrehaladottsága kedvező strukturális feltételeket teremt (vö. Kotics 1997: 48) lehetséges életstratégiákká, a társadalmi mobilitás eszközeivé váltak. Az ezekben a közösségekben uralkodó kulturális hangsúlyok értelmében az ilyen jellegű identitáscseréket nem devianciaként fogják fel, mivel a hasonló adaptációs stratégiák kulturálisan támogatottak. Az alkalmazkodásnak ezek a formái a moldvai csángó falvakban kulturális modellekké váltak. Bár ezek a magatartások belső döntések eredményei, amelyek nincsenek az intézményes ellenőrzés hatása alatt, éppen a közösségi elvárások motiválják az egyént arra, hogy a társadalmi hierarchiában való emelkedés, valamint a megélhetés kényszere alatt hasonló adaptációs stratégiákat működtessen. Peter L. Berger és Thomas Luckmann szerint a társadalmi mobilitás keretei közötti transzformációknál „előre gyártott interpretációs mintákkal találkozunk, amelyek bemutatják az érintetteknek, hogy mi történt az egyén totális átalakulása *nélkül*²¹” (Berger–Luckmann 1998: 223). A szerzők szerint továbbá „a nagy mobilitással rendelkező társadalomban már előkészített sematikus interpretációk, amelyeket az egyén már akkor internalizál, amikor ő maga még nem is mobil, biztosítják az életrajzi folyamatosságot és elsimítják a keletkező ellentmondásokat” (Berger–Luckmann 1998: 224).

A templom látogatásának funkciói is változnak a munkamigrációból hazatérő, a közösség lokális terében csak időlegesen tartózkodó személyek számára: a vallásos élmény megélésének szerepe mellett találkozási alkalmat jelent a falubeliekkel. A munkamigráció egyik következményeként nevezhetjük meg azt a jelenséget, hogy a társadalmi érintkezések egyik szervezőelvévé az egyházi ünnepek váltak, a külföldi kilépési gyakorlatokban résztvevők hazatérésüket a nagyobb ünnepek idejéhez igazítják. Bár az ünnepek megélésének szakrális fontosságát esetükben sem vonhatom kétségbe, ezek a tendenciák a mindennapok vallásos fontosságának csökkenéséhez vezetnek, és a hagyományos vallásosság megélési formáinak átalakulásához járulnak hozzá. Egy szakirodalmi sztereotípiával élve azt állíthatjuk, hogy „az állandó imában való élés” középkori vallási fontosságával szemben az ünnep szociális eseménnyé válása értékelődik fel.

Mindezek a folyamatok az egyház korábbi szerepének átalakulásához vezetnek. Az egyházi kontroll gyengülését idézi elő az, hogy a nagy mobilitásúvá vált csángó társadalomban a lokális közösségek jelentős társadalmi csoportjai csak időlegesen tartózkodnak a közösség fizikai terében. Mindemellett „az egyház napjainkban is a csángó falusi társadalom legalapvetőbb, meghatározó intézménye” (Pozsony 2005b: 174). Bár befolyása a kényszerítő eszközök terén egyre csökken, szimbolikus kontrollszerepe a társadalmi devianciák kezelése esetén igen erős, a mágikus kontroll terén határozott tényerése figyelhető meg (lásd Peti 2003). Ennek egyik magyarázata – a szekularizációs elméletek felől közelítve – a vallási világgép fenntartására tett kísérletként értelmezhető a más intézmények által forgalmazott természettudományos magyarázatok ellenében. A nem kanonikus vallási képzetek integrációja révén a vallási világgép nem pluralizálódik, koherenciája nem bomlik meg, mivel a népi gondolkodásmódban a kanonikus vallásgyakorlás és a folklór jellegű tudati jelenségek ellentmondás nélkül férnek meg egymással.²²

21 A kiemelés is tőlük – a Szerző.

22 A népi kultúrát „a benne élő ember szervesnek, homogénnek és kereszténynek érzi, nem fedez fel benne ellentmondásokat, s békés egymásmellettiségben hagyja élni és hatni a legkülönfélébb kultúrelemeket” (Tánczos 2000b: 224).

A fentebb ismertetett nagyarányú, a külföldi munkamigrációval szoros kapcsolatban álló modernizációs, mentalitásbeli változások következtében az egyház sokat veszített a társadalomra gyakorolt feudális ellenőrzés erősségéből. Erre enged következtetni a falvakban fellépő szektás csoportosulások tagjaihoz való viszonyulásmódja is.

A giddensi szekularizációfelfogás nyomán azt mondhatjuk, hogy Moldvában a korábbi időszakokhoz képest az utóbbi időben valószínűsíthetően több olyan esettel találkozhatunk, amikor egy-egy család vagy családtag vallási konverziót hajt végre.²³ Így a római katolikus egyház társadalmi befolyásának csökkenését²⁴ jelzik a főként a romániai rendszerváltás után gyakorivá váló vallási konverziók, amelyek a moldvai falvakban többnyire mobilitási stratégia részei. Ugyancsak az egyházi kontroll erodálódását jelzi a felekezeti endogámia szigorúságának lazulása, amely újabb teret nyit a vallási konverziók számára.²⁵

AZ EGYHÁZIAS VALLÁSOSSÁG ÁTALAKULÁSA – SZEKULARIZÁCIÓS ELMÉLETEK²⁶

Az egyházas vallásosság visszaszorulásának, a nyugati modern társadalmakban gyakorlatilag teljes megszűnésének okaira a szekularizációs elméletek próbálnak magyarázatot adni. Ennek a problémakörnek a szakirodalma igen nagy, a továbbiakban csupán az ezzel kapcsolatos elméleteknek néhány alapvető jellemzőit vázolnánk fel.²⁷

Bár Max Weberrel ellentétben (Weber 2001) az újabb vallásantropológiai paradigmam a szekularizációt nem köti a modernizációs összetevőkhöz „általában”, a vallásos értelemmel rendelkező rítusok és jelentésrendszerek újraéledéséről számolva be (lásd

23 *Vallási konverzió* alatt valamely kiségyházhoz való csatlakozást értem, nem pedig az ehhez vezető belső lelki folyamatot. A vallási konverzióról mint a személyiség drámai átalakulásának folyamatát értelmező munkákról jó összefoglalót nyújt David A. Snow és Richard Machalek: Snow–Machalek 1984.

24 Csupán relatív csökkenésről beszélek, számomra is nyilvánvaló, hogy a római katolikus egyház a csán-gó társadalom legmeghatározóbb intézménye.

25 A kutatás az utóbbi években regisztrálta, hogy „napjainkban Moldvában az a gyakorlat alakult ki, hogy a római katolikus faluközösség normáit elutasító egyének rendszerint ortodox hitre térnek” (Pozsony 2005b: 188). Pozsony Ferenc az utóbbi években fellendült munkamigráció keretében zajló, családos anyák, lányok körében is gyakorivá váló külföldi kilépési gyakorlatokkal magyarázza azt a jelenséget, hogy „ha egy lányt vagy asszonyt saját falujában *lazább* erkölcsi viselkedése miatt megszólítják, az szégyenérzet nélkül, emelt fővel hagyja el a települést, és tüntetően egy más helységben ortodox fiúval él együtt” (Pozsony 2005b: 188). Kotics József az 1990-es évek közepén figyelte meg a válások új tendenciaként való jelentkezését: „Megfigyelhető, hogy ha a válás után újra házasságot akar kötni az elvált személy, ilyen esetben gyakori a valláscsere, vagyis az ortodox hitre való áttérés” (Kotics 1997: 48).

26 Tudatában vagyok annak is, hogy ezek az elméletek elsősorban a nyugati társadalmak kutatásának eredményeiből születtek, alkalmazhatóságuk az általam vizsgált társadalom esetében ezért főként hipotetikus jellegű, sokkal inkább összehasonlítási alapot kínálnak. Konklúzióikat az általam vizsgált társadalom jelenségeire vonatkoztatva ezért egyfajta kísérletképpen alkalmazom.

27 A szekularizációs tézisek összefoglalására tesz kísérletet például Robert W. Hefner (1998: 147–154), Vesa Raikila (1995), Pippa Norris és Ronald Inglehart (Norris–Inglehart 2005).

például Lechner 1991), úgy vélem, hogy a moldvai falvakban a modernizációs hatások szerepet játszottak a tradicionális, vallásos értékeken nyugvó világkép eróziójában.²⁸

Szekularizációs tendenciákról beszélünk a moldvai csángók esetében igencsak kérdéses, már csak a fogalom igen sokrétű, tisztázatlan jelentése miatt is. Ezért Alan Aldridge²⁹ nyomán a szekularizációt egy olyan interpretációs paradigmaként használok, amelynek segítségével magyarázni lehet azt a folyamatot, amelyet a moldvai csángó közösségek esetében én a vallás korábbi időszakokhoz képest csökkent szerepének nevezek. Teszem azt anélkül, hogy a szekularizációs jelenségeknek a nyugati modern társadalmakban megfigyelt minden összetevőjét a csángó közösségekre vonatkoztatnám. Amikor tehát a moldvai csángó falvakban jelentkező szekularizációs tendenciákról beszélek, ez alatt *a csángó közösségekre jellemző tradicionális vallási formák átalakulását, visszaszorulását értem*, nem pedig a „vallás elhalásának” E. B. Tylor, James G. Frazer, Karl Marx és Sigmund Freud által képviselt koncepcióját.

A szekularizációnak ilyenképpen való értelmezése nem áll ellentétben a fogalom általános értelemben való használatával. Meredith B. McGuire szerint „mély véleménykülönbségek vannak a fogalom értelmezése körül, de a *szekularizáció* legtöbb értelmezése arra a történelmi folyamatra utal, aminek eredményeként a vallás elvesztette (vagy elveszti) feltételezett központi szerepét a társadalomban” (McGuire 1992: 249).³⁰ Az én fogalomhasználatom leginkább az Anthony Giddens által képviselt szekularizációdefinícióhoz áll a legközelebb, aki a szekularizáció alatt azt a folyamatot érti, „amelynek során a vallás elveszíti befolyását a társadalom életének különböző szférái fölött” (Giddens 2000: 460).³¹ A giddenszi megközelítés a szekularizáció jelenségét három dimenzióban vizsgálja: 1.) a vallásos szervezetek tagsága; 2.) az egyházak és más vallásos szervezetek mennyire tudják megőrizni társadalmi befolyásukat, vagyionukat és tekintélyüket; 3.) a hitelvek és értékek kérdésével kapcsolatos *vallásosság* dimenziója (vö. Giddens 2000: 461–462). Ezért nem érzem ellentmondásosnak, hogy amikor a moldvai csángó közösségekről mint az *egyházias vallásosság* jellemzőivel rendelkező vallási orientációjú közösségekről beszélek, érzékeltetem azokat a szinkron folyamatokat is, amelyek az utóbbi időben³² a vallásosság terén is relatív elmozdulásokat eredményeztek a vallásos szerep átalakulásában, valamint az egyház társadalmi befolyásának a csökkenésében.

Meredith B. McGuire amellett érvel, hogy a modern társadalmakban a vallás szerepének a megváltozása – amely szervezettségi átalakulásával együtt járt – az intézmé-

28 Frank J. Lechner szerint a vallás szerepének csökkenésekor egy adott társadalomban olyan új támad, amelynek betöltésére új szimbólumok, rítusok születhetnek (Lechner 1992: 227). A nemzetállam szekuláris rítusainak születéséről lásd például: Hobsbawm–Ranger 1983. A szekularizációs teóriák kritikájáról lásd még: Hadden 1987. Rodney Stark és William Sims Brainbridge (1996 [1987]) szerint a szekularizáció a vallás átalakulását, nem pedig elhalását jelenti.

29 „A terminust övező ellentmondások ellenére a szekularizáció mint fogalom elfogadható egy olyan interpretációs paradigmaként, amely hozzájárul ahhoz, hogy leírjuk és értelmezzük a nyugati társadalmakban zajló társadalmi és vallási változásokat” (Aldridge 2000: 15). – Fordította a Szerző. A szekularizáció fogalmának interpretációs paradigmaként való használatáról lásd még B. McGuire nézeteit (1992: 249).

30 Fordította a Szerző.

31 Hasonló álláspontot képvisel Bryan Wilson is (1982: 149).

32 A romániai rendszerváltozás utáni időszakot értem ez alatt.

nyek differenciálódásával, a pluralizmus és racionalizáció térnyerésével párhuzamosan történt. A szerző az intézményi differenciálódás alatt azt a folyamatot érti, amikor egy társadalom különböző intézményi szférái elkülönülnek egymástól, mint például az oktatás, a politikai és a gazdasági vezetés. „Az intézményi differenciálódásnak ellentétét az egyszerű társadalmak esetében figyelhetjük meg, ahol a hiedelmek, az életvezetés mindennapi értékei és a vallási cselekvések közvetlen módon hatnak az életvitel mindennapi szintjén, miközben a vallás diffúz módon öleli át az egész társadalmat” (McGuire 1992: 251).³³ A szerző Talcott Parsons nyomán továbbá azt állítja, hogy egy magas fokon differenciálódott társadalomban a vallási normák, értékek és gyakorlatok csupán indirekt módon befolyásolják az élet más területeit, mint például az üzleti, politikai szférát, a szabadidő eltöltésének módját, valamint az oktatás területét (vö. McGuire 1992: 251).

Alan Aldridge Olivier Tschannen nyomán azt állítja, hogy a szekularizáció mint modernizációs jelenség három alapvető fogalom-együttessel írható le. Az első a *racionálizáció térnyerése*, amely alatt azt a folyamatot érti, hogy a valóság érzékelése elveszíti transzcendentális vonatkozásait, amelyet a világ racionális-kauzális magyarázata vált fel. A második a *differenciáció*: a társadalom elszakadása a vallástól. Ennek értelmében a vallás az egyéni döntési szférába szorul vissza, magánéleti problémává válik, nincs befolyással a társadalom életének különböző aspektusaira. A folyamat eredményeként a vallási szimbólumok, cselekvések és intézmények veszítenek presztízsükből és jelentőségükből. A harmadik a *világiasság felerősödése* (*Increasing Worldliness*): az evilági problémákra való intenzívebb odafigyelés, amely a szerző szerint nemcsak a modern társadalmakra jellemző a jelen körülmények között, de a hagyományos vallásosság keretei között is egyre inkább jelentkezik. A. Aldridge szerint a szekularizáció jelenségének e három legfontosabb összetevője körül számos ezekkel kapcsolatban lévő fogalmi megjelölés „kering”, mint például az *atomizáció* és a *pluralizmus* (Aldridge 2000: 15).

A szekularizációs elméletek egy újabb iránya e jelenséget szorososan az iparosodási és városiasodási folyamatok komplex eredményének tekinti,³⁴ amelynek nyomán „az ember és a világ egyre inkább racionális-oksági magyarázatok és az emberi tevékenység tárgyává válik” (Hamilton 1998:204), azaz a szekularizáció jelentkezése a racionális, természettudományos szemlélet térhódításával van összefüggésben. Az intézményi differenciálódással a lokális, hagyományörző társadalmakban is megjelenő nem egyházi elitet a szakirodalom mint a természettudományos világképet forgalmazó, a vallási tudatformákat aláásó diskurzus képviselőjét jeleníti meg. Az egyház szerepének csökkenése ezekben a közösségekben a helyi eliteken belüli erőviszonyoknak is a függvénye.

33 Fordította a Szerző.

34 A középkorra jellemző „totális keresztény világkép” és az erre épülő normarendszer – lényegében az életvitel egészének, a társadalom egységének – eróziója több évszázados folyamatra tekint vissza, ám széttöredezése az utóbbi 150–200 év akkulturációs hatásainak az eredménye. R. W. Southern a metafizikai koherenciájú szakrális világkép megbomlásának idejét a 16. századra teszi: „A középkor egyik legnagyobb vívmánya annak a gondolatnak a részletes kidolgozása, hogy az egyetemes emberi társadalom szerves része az Isten által elrendelt világegyetemnek, az időben és az örökkévalóságban, a természetben és a természetfölöttiségben, a gyakorlati politikában és a szellemiség világában. Szinte minden fontos dolog, amit a középkorban írtak, mindaddig, amíg a rendszer a XIV. században töredezni nem kezdett, bizonyos fokig e kozmikus háttér tudatában íródott” (Southern 1987: 22).

Bryan Wilson szerint a „szekularizáció nemcsak egy társadalomban ható folyamat, hanem magának a társadalomnak és legfőbb intézményeinek a változása” (Wilson 1982: 149).

SZEKTÁSODÁSI TENDENCIÁK AZ ÁTALAKULÓ CSÁNGÓ TÁRSADALOMBAN

A Moldvában működő katolikus egyház más vallási szervezetekkel szemben intoleráns, kizárólagos legitimitációra törekszik. A társadalomra gyakorolt ilyen irányú hatásával is magyarázható, hogy a csángók a más felekezetre való áttérést rendkívül súlyos bűnnek tartják. A hit elhagyása felfogásukban halálos vétkeknek számít. Egy trunki asszony például, akinek a fia a Jehova tanúi szekta tagjává vált, intenzív imádkozással, búcsúba járással próbálkozott, amelyek eredményeképpen azt remélte, hogy fia visszatér a katolikus hitre:

A fiam elment a hitről, arról. Miféle az a hit, hogy csitilje (olvassa) a bibliéket? Csitili. De meddig törődtem, sz meddig ízéltem, sz addigra imádkasztam, sz kijártam most Seucába,³⁵ feljutottam oda. Sz hogy nem bír moszt visszajönni ide? Hogy én azt megkereszteltem, megvirulódatt (felnőtt,) megházaszadatt, sz van három gyermeke! Sz hogy tudott el...? Nyáran ment arra a hitre. [Milyen hitre ment?] Johoiszt (jehovista). Cel mai periculos! (A legveszélyesebb!) Hogy tudott az elmenni? Elment hamarább az asszanya, elhúzta őtöt (áttértette). (Coşa Maria, 1959)³⁶

A moldvai katolikus egyház intoleranciája a csángó falvakban is tagokat toborzó szektákkal szemben nyilvánvaló. Az a gyakorlat viszont, hogy a szekták tagjaivá válókat ma már személyes rábeszéléssel is próbálják rávenni a katolikus hiten való maradásra, a normaszegőkkel szembeni egyházi kényszerítő eszköztár szelídülését jelzi.³⁷

A moldvai csángók szerint a pap háromféleképpen tud valakit a leginkább megbüntetni: ha nem temeti el, ha nem szolgáltatja ki a szentséget, vagy ha nem szenteli meg a házat:

Nem temet el, s nem... te elmész a templomba, imádkozol, de a szentséget nem adja bé a szádba. S nem jó a keresztvel a házhoz, hogy szentelje meg a házat. (Anonim nő, középkorú)³⁸

„Az egyházi szolgáltatások megvonása mint büntetési forma a vallásos ember számára igen súlyos, szégyenletes büntetés, egyértelmű kiközösítés” (Kotics 1997: 48).

Forrófalván a szekták tagjaitól való elkülönülés csupán szimbolikus sikon zajlik, Vízkeresztkor a pap nem szenteli meg a házukat.

Vagyon egy familia a faluba, amelyik eltért más vallásra. [S annak volt valamilyen büntetése, valami...?] Nem büntette! Azt mondta a páter [...], hogy ha ők úgy kérik... Ő mondta, hogy ne máj menjenek el más vallásra, de ezek nem akarták. Azt mondták,

35 Utalás a szőkefalvi (Kis-Küküllő mente) Mária-jelenésen való részvételre.

36 Trunk, 2004.

37 Az utóbbi években több moldvai településen is olyan fiatal papok kezdtek meg a szolgálatukat, akik egy modernbb közösségvezetést képviselnek (ellentétben a feudális módszerekkel, hatalmi gesztusokkal történő közösségvezetéssel), amelynek része a hívekkel való személyesebb kapcsolattartás.

38 Trunk, 2001. július 14.

hogy ha tudták lenne hogy azelőttebb, hogy milyen jó ott, akkor elmentek lenne hamarabb. Ha mondta a páter, hogy nem erőst jó, hogy menj valamerré, adicã [vagyis] milyen vallásba érted, szoktad hogy születél, abba légy! Ne váltsad el! [S akkor nem volt büntetése ennek?] Nem vót más büntetés, csak uljan, hogy... hogy nem menen mikor keresztelnél áldja a házat. Akkor nem menen oda azakhoz. (Antal Luca, 1932)³⁹

Érdekes, hogy a rendkívüli arányban külföldi munkamigrációt folytató, nagymértékben kiépülő, fejlődő Lészpeden meglehetősen ambivalensen viszonyulnak a település adventista közösségéhez:

[Szektások, pocãitok vannak a faluban?] *Vannak, sokféle van most. Ádventisztok, tölünk odaálltak. [Az bün?] Nem tudom, mindenki maradjon abban, amiben született. [S Marika néni, hogy gondolja, ez bün?] Nem tudom, volt itt egy pap, azt mondta, mindenki a hite szerint. [A pap nem haragudott, hogy átmentek más vallásra?] Ő intette jóra, s ha nem akartak, akkor, ugye, mindenki csinálja, ahogy tud. (Mítitel Mária, 1931)⁴⁰*

[Szektások, pocãitok vannak a faluban?] *Vannak, de nem sokan, három család. Ádventisztok. [S a páter nem haragszik azokra?] Mindenki azt csinál, amit akar. Most, hogy bejött az uniunea creștinismului, nu te acuza, [a kereszténység egyesülése, nem vádolnak], azt mondják, hogy creștini [keresztények] ők is. (Zöd János, 1935)⁴¹*

Ezek a vélemények arra utalnak, hogy Lészpeden a vallásosság is egyre inkább egyéni döntés eredménye, a privát élet részévé válik. Az elszaporodó többemeletes, amerikai típusú kockaházak, kaputelefonokkal felszerelt kovácsoltvas kerítések (amelyek mögött nem ritka a betonból öntött szobrokból kilövellő szökőkút sem), drága nyugati autók láttán nehéz lenne elképzelni azt az egyes archaikusabb, rosszabb gazdasági helyzetben lévő moldvai településeken máig élő gyakorlatot, amely alapján a pap beleavatkozik (például koprédikálással) hívei privát életébe. A szektatagokká vált családoktól való szimbolikus elkülönülés azonban továbbra is fennáll, amely különösen a házasságok terén vagy a temetkezési hely kijelölésekor nyilvánul meg. Lészpeden a hatvanas években a település első adventista halottját a katolikus egyház nem engedte a település temetőjében eltemetni, ezért az adventisták külön temetkezésre alkalmas területet vásároltak a katolikus temető mellett. A római katolikus egyház nyomására később a községközpont Gerlénybe kezdtek temetkezni.

[S a pap nem haragszik rájuk? Ti. a szektatagokra.] *Lehet, hogy haragszik, de csak úgy magában, nem mondja ki a templomban. [S milyen rendű szektások vannak?] Reformátusok, ádventisztok, s románok, ortodox románok. [S a pap hogy fogadja őket?] Csak, ha áttérnek katolikus hitre, másképp nem. [De nincs így probléma a falubeliek között?] Van probléma éppen elég, a reformátusoknak külön adtak temetőt. [Itt Lészpeden?] Há, nem es Lészpeden, hanem Gellénbe. [S az hányba vót?] Mit mondjak én, a hatvanas évekre. Nem a reformátusoknak, az ádventisztoknak. Vannak, vannak. [...] [De nem volt itt probléma egymással? Ti. az adventisták és a katolikusok között.] Nem, nem, csak annyi probléma volt, kérem szépen, hogy amikor meghalt ez az első ádventiszt, úgy hívták Bíró János, azt nem akarták a katolikus temetőbe tenni (a hatva-*

39 Forrófalva, 2001. július 8.

40 Lészped, 2007. augusztus 5.

41 Lészped, 2007. augusztus 5.

nas években). *S azt mondták a többiek: „Ha nem akartok adni, akkor veszünk mi helyet!” S a katolikus temető mellett vettek két rúdnyi helyet. Azóta temetkeznek oda, de mégis nem volt elég ez, mert innen is kinyomták őket Gellénbe, hogy ne akasszák a katolikus népet, hogy nehogy áttérjenek. [Gerlénben többen vannak?] Nem mondhatni, de azok jobban elfogadták. (Fazakas-Colonel József, 1927)⁴²*

A gerlénnyieknek az adventisták iránti toleránsabb magatartása a település felekezeti összetételével magyarázható. Míg Lészped homogén katolikus település (86,03 százaléka római katolikus, 13,8 százaléka ortodox felekezetű), ahol a katolikus egyház nagy társadalmi befolyásnak örvend, addig a szomszédos Gerlénben a katolikusok kisebbségben vannak (18,6 százaléka római katolikus, 79,13 százaléka görögkeleti).⁴³ A gerlénnyei gyülekezet nagyobb mérete folytán is vonzó lehetett a lészpedi adventisták számára, amely az új, veszélyeztetett világkép fenntarthatósága miatt fontos tényező.⁴⁴

Lészpeden az adventista közösség elsősorban a rokoni kapcsolatok mentén próbál új tagokat toborozni, nem jellemző a településen belüli hittérítés. Arra is van példa, hogy egy katolikus és egy adventista fiatal házassága közül a katolikus hajtott végre vallási konverziót, míg más esetben az adventistává lett személy rövid időn belül visszatért a katolikus egyház kötelékébe.

[Magánál nem jártak, hogy álljon bé?] *Nem, nem, csak úgy a nyámok [rokonok] közül még vajegyvet keresnek. [Úgy van-e, hogy katolikusokkal is összeházasodnak?] Igen, igen, megtörténik. Van katolikus, hogy odaházasodott egy ádventiszval. Odaállt arra az ádventiszt hitre, nem itten maradt. [S az emberek mit mondanak, nem haragusznak?] Hát, annyi az eszük! Mit mondjak egyebet? [S az bűn, mit tetszik gondolni?] Há, na. Ahogy ő gondolta, hogy odamenjen, azt mondják, lehet így es jó, úgy es jó. De én ezt értem, a magyar hitet, s így maradok helyben. (János Marika, 1939)⁴⁵*

[S a csángók, a katolikusok házasodnak velük?] *Hát, még úgy es történt, hogy átmentek. Most is van egy fiú, aki a gyárba dolgozik, s odaállt az ádventisztokhoz. S na, hogy láttuk mű, miféle ádventiszt, visszaállt a katolikusokhoz, áldozott, gyónt. Ahogy ők meglátták, mi van az ádventisztáknál, meggyengült az elmik [elmjük], visszaálltak a katolikus vallásba, aztán nem tudom én, mert nem szeretek belevegyülni az ilyen dolgokba. (Fazakas-Colonel József, 1927)⁴⁶*

Lészpeden több olyan középkorú asszonnyal is beszéltem, akik elmondták, hogy néhányszor résztvettek a közeli Buhuson lévő adventista templomban tartott vallásos összejöveteleken. Ezek az asszonyok minden szempontból megfeleltek a közösségben elfogadott női szerepeknek a katolikus vallásos életvezetési modellt illetően is. Ez arra enged következtetni, hogy felekezeti átjárások a csángó településeken is létezhetnek, mindamelllett, hogy ezek az átjárások ritkák és esetlegesek. Az átjárások az ebben résztvevők

42 Lészped, 2007. augusztus 4.

43 A 2002-es hivatalos népszámlálási adatok alapján.

44 McGuire ezt a tényezőt a *plauzibilitási struktúra* fogalmával írja le (1991). A fogalmat Csata et alii. is használja egy mezőségi település szektásodási jelenségeinek értelmezéséhez. Szerintük „a plauzibilitási struktúra az adott világképet megerősítő, azt kvázi újratermelő interakciók rendszere. Ennek segítségével képes az egyén az őt körülvevő valóságot az adott világkép fogalmai által, vagyis a bázisközösség nyelvén értelmezni” (Csata et al. 2001: 46).

45 Lészped, 2007. augusztus 5.

46 Lészped, 2007. augusztus 4.

számára találkozási felületet képeznek az alternatív vallásos elképzelések, értékek megismeréséhez. Az ilyen találkozási helyzetek egyaránt vezethetnek a velük való szimpatizáláshoz, de újabb előítéletek is származhatnak belőle. Mint például annak a lészpedi asszonynak az esetében, aki rokoni elkötelezettségek miatt részt vett egy adventista temetésen, ám az ott látottakból az adventisták vallásos elképzeléseinek ellentmondásossága derült ki számára: *Nem vetnek keresztet. De ha meghótt az ember mér tettek keresztet a fejéhez? El voltam egy olyan temetésre, s keresztet tettek a fejéhez.* (Jánó Ágnes, 1939)⁴⁷

A „szimpatizánsok köréből” ugyanakkor potenciális konvertiták is kikerülhetnek. Az adventisták rituális alkalmaira való ellátogatást a katolikus papok szigorúan tiltják, ezért a legtöbbször nem gyónják meg a papnak:

Mikor jött a húsvét, néni Ilona, Jákob Ilona meggyónta a papnak. Ne hova jártam. Aszongya [a pap]: Ilyen vén vagy. 80 éves, elmentél az ádventisztakhoz. Paraszt voltál! Mondja nekem, megállít: Marika, jártál-e gyónni.? Mondom: Igen. Mondtad-e a papnak, eléjártál az ádventisztokhoz? Mondom: Mindek mondjam meg a papnak, hol jártam én? Én nem mentem semmi rosszba, s nem neztünk semmi rosszat. Én úgy tudom, a papnak azt kell meggyónni, mit vétkeztünk. Ha elmentem oda, s megnéztem Jézusnak az esetjeit, miféle rossz volt az? Meg kell gyónjam a papnak? Aszongya: Eszesebb voltál mind én, én meggyóntam, s összeszidott, nem értem meg öt bánt (banit). (Imre Györgyné Gyöngyös Mária, 1942)⁴⁸

A szektásodási tendenciák erősödése minden bizonnyal kapcsolatban áll a csángók nemzetközi munkavállalási gyakorlatával. Egy Pokolpatakról származó család például azután hagyta el a katolikus vallást, miután a család egyik külföldön dolgozó tagja adventista vallású német lányt vett feleségül.

Trunkban egy fiatal asszony arról számolt be, hogy fiútestvére azután lett jehovistává, miután utánament három éve Oroszországban dolgozó feleségének. Hazatérésük után már sem a szűkebb családi kapcsolatokba nem tudtak visszailleszkedni, sem pedig a tágabb, szomszédági és lokális viszonyokba, ezért rövid időn belül a kis szektás közösségű, a szülőfalujukhoz közeli Bálcescuba költöztek.

Testtvérem járt ruszakhoz (oroszkhoz) dolgozni. S ő ott dolgozott. Csinált a házban mindent. De nem tudozik ki. [...] [Volt kinn dolgozni a testvére, vagy hol tanulta a hitet, ezt?] Az asszonya elmenet három esztendővel hámarább, aztán lelte ki, hogy ő arra a hitre elment, az asszonya. [De ő hol látta ezt a hitet, vagy hol tanulta?] Jöttek a házukhoz, s probabil [talán] megszerettik, su ştiu [nem tudom]. Volt egy szomszédja, el volt menve sük időtől. Az a prieten de familie [családi barát]. (Coşa Maria, 1959)⁴⁹

A család szégyelli szektássá vált tagjait, mivel lokális szinten nemcsak a családtagot, de az egész családot súlyos stigmatizálás éri emiatt. A családból való kirekesztésük az „eltévelyedett” családtagokra a „visszatérés” érdekében gyakorolt súlyos szociális nyomásként is értelmezhető, amelyre más falvakból is ismerünk példákat. Az anya például azt is megtiltotta, hogy halála esetén temetésén részt vegyenek.

[S az emberek nem szidták, így a falubeliek?] *Váléó! Szidták. Nekünk esz szérik, mert testvére, sz többet nem jőnek münköt esz szegítsenek.*

47 Lészped, 2008. augusztus 8.

48 Lészped, 2008. augusztus 8.

49 Trunk, 2005.

– *Nem esz... hozzám, nem esz járnak.* (Az anyja mondja)

[Maga sem menen hozzája?] *Nem menen, mert na, hogy mondom, lássza mámi [édesanyám], szérteti [bántja], hogy el van menve a hitről, erről.* [Az emberek csúfolják?] *Nem hogy csúfolják, mert jártak valami mász emberekvel, deci [tehát] adtak ilyen írászokat, revistákat [folyóiratokat]. Vették el az emberek, nem haragudtak, hogy mennek így háztól házig. De úgy isz parcă [mintha] kivállatt, gyé tot [teljesen]. Máccor még szegétett münköt esz, mert ő tud construcțiet [építeni], még szegétett. Sz mosz nem, nincsen idejük.*

– *Nem esz kell, hogy jöjjön. Lehet meghalok, nem lehet odajöjjön hezzám.*

– *Szérik na.* (Coșa Maria, 1959)⁵⁰

Úgy tűnik, hogy ebben az esetben a munkamigrációból hazatért, vallási konverzió átesett személyek izolálódtak, a szociális környezettel való konfliktusukat a faluból való elköltözésükkel oldották fel.

A szektákkal szembeni ellenérzések sokszor a róluk való információ hiányából is adódnak. Klézsén olyan adatközlővel is találkoztam, aki abban sem volt teljesen biztos, hogy a faluban élő szombatisták Istent imádják:

[A faluban itt pokaitok vannak?] *Nálunk itt vannak elég.* [S milyenfélék?] *Így, hogy nem hisznek Istenben... Nem tudom, hisznek-e Istenben, nem-e? De azt tartják, szombatot. Szambatát innepalják [ünneplik], nem vasárnapot. Vasárnap dalgaznak.* (Anonim nő, középkorú)⁵¹

A szombatistákról alkotott negatív sztereotípiát, hogy azért segítik egymást, mert nem szeretnek dolgozni:

[S csak szombatisták vannak?] *De nincs az egész. Egy nyihány fámilijé. Melik restelli dolgozni, mert ők segítik egyik a mást. – Ha van tíz malacad, akkor egyiket oda kell adni.* (A férje mondja) [...] *Ők restelik dolgozni, s akkor azért állnak oda, mert ők segítik egyik a mást. Nem isznak, a szőlőköt mind kivágták azok. Há. Azok nem isznak italt.* (Anonim nő, középkorú)⁵²

Lészpeden az adventistáktól való szimbolikus elkülönülést a kis vallási közösség működésének sajátosságai is fokozzák: a katolikusok szerint az adventisták életvitele intézményi szervezettséget illetően nem praktikus (mert például nincs helyben templomuk). Továbbá a kis vallási közösség legitimitását a katolikusok azáltal is megkérdőjelezzik, hogy az „adventistáknak nincs papjuk”.

[Adventisták vannak a faluban?] *Ádventisztok vannak, azok nem es temetik ide héjzánk a halottakat. Van nekik külön temetőjik Gellénben, egy kicsike.* [S mit mond a páter, nem haragszik?] *Hát nincs mit csináljon nekik, ha nekik es annyi az eszük. Ki akar itt, ki akar ott.* [A páter nem szidja őket?] *Nem állnak elibe, hogy „na átmen-tünk!” Itt nem közelébb van a templom, hogy menjen bé, fizesse a...? Nincs se páterük, se semmi. Akkor milyen hit az? Há, nem úgy van? Csak ott van, hogy olvasnak, melyik szentbe hisznek, melyikbe nem hisznek.* (János Marika, 1939)⁵³

50 Trunk, 2005.

51 Kézse, 2006. október 30.

52 Klézsé, 2006.

53 Lészped, 2007. augusztus 5.

Klézseben a szombatistákról a katolikusok azt állítják, hogy halottjaik temetésekor nem használják a legfontosabb szentelményi erővel rendelkező szimbólumokat: a keresztet és a gyertyát:

Mikor a hótik van es, keresztet nem tesznek a fejikhez a hóthaz. Gyortyát nem égetnek, úgy hogy mind nálunk. Trunkban a jehovistákról állították azt, hogy halottaikat nem temetik a földbe, hanem elégetik: Stă [ülnek] gödörnek a végibe, tartnak beszédet. Nállik ulyan, náluk nem teszik bé földbe, mint nálunk, csak elégetik. Én tudam, hogy hogy lehet? Ők igazak, úgy mondják, mink nem vagyunk igazok. Csérkáltak. Jött hezzám, s aztán fogta rendelni, s hozott ulyan ziarokat [újságokat]. Csérkáltak [próbálkoztak]. De nem. Mondtam „béültem ebbe, ebbe halljak meg” [ti. vallásba]. Nem szeretem. Szeretik a hitet a gyermekeim, a tisztelendővel jól vannak, parochval, nem, nem. Én nem kötődöm bé oda.

Ezek a vélekedések jól tükrözik a szektatagokkal szembeni rutinos stigmatizációt, amely abból fakad, hogy a szektatagok elutasítják a közösségi normákat, valamint szembefordulnak a Szent megélésének hagyományos mintáival.

A szektatagokkal szembeni gyakran előforduló elutasító vélekedés tehát legtöbbször vallási előítéletekből származik. Egy igen súlyos stigmatizáció, amely gyakran kíséri a vallási konverziót, a *képrombolással* szembeni vallásos irtózatból fakad. A vallási konverzió a falu számára leglátványosabb jele, amikor a szektás családok a hagyományos csángó lakásbelső vallásos vonatkozású tárgyait (a falakat díszítő szentképeket, Mária-szobrokat) összetörik és kidobják. A megbotránkozás erőssége abból fakad, hogy ezek tárgyak a hagyományos kultúrában szocializálódott személyek számára nem csupán a szentség egyszerű tárgyi reprezentációi, hanem igen sokszor szentelményi, illetve mágikus funkciókkal is rendelkeznek.⁵⁴

A szektatagokról időnként pozitívan is nyilatkoznak a katolikusok. Lészpeden az adventistákhoz való negatív viszonyulásmódok mellett elfogadó véleményekkel is találkozunk, amelyekben az adventisták vallásos hitének mélységét hangsúlyozzák, elismerik, hogy „szépen imádkoznak”.

S olyan szépen imádkoznak, ember, csuda dolog. Nem tudom, hogy higgyek-e, ne higgyek-e, de nagyon szépen imádkoznak. Meghalt az asszonnak az embere, én es ott voltam, mert szomszédok vagyunk, majdnem kapu választ. S eljöttek kocsiival sokan, sokan, ilyen prédikátorok, s prédikáltak, s énekeltek, imádkoztak. Nem volt rossz, nem volt rossz. S aztán, kérdeztek, tetszett-e. Hogy mondjam, tetszett na, mett mind csak a Jóistent dicsérik ők es, nem káromolják. (Fazakas-Colonel József, 1927)⁵⁵

Klézseben hangsúlyozták, hogy korábban alkoholistá, deviáns házaspár a közösség normái szerint elfogadott életet él, amióta adventistákká lettek. Esetükben a vallási konverzió a társadalmi integráció eszközévé vált tehát.⁵⁶ Egy klézsei asszony szerint

54 Idősebb, beteg személyeknél gyakran látni, hogy a napi rendszerességgel használt gyógyszeres dobozokat szentképek, vagy szobrok közvetlen közelében helyezik el. A forrófalvi, 94 éves Cili Péter 2001-ben azért akarta nekem adni a századelejéről származó imádságos könyvét (*Mennyei szép koszorú*), mivel a vele rosszul bánó dédunokáiban nem bízott meg, attól tartott, hogy kidobják a könyvet, vagy az más profán cselekmény áldozata lesz. Moldvában éppen ebből a megfontolásból az idősebb személyek ima- és énekeskönyveit velük együtt temették el.

55 Lészped, 2007. augusztus 4.

56 A szekták társadalmi integráló erejét Gagy József a karácsonyfalvi cigányok esetében hangsúlyozza (Gagy 2002: 62).

jehovistává lett testvére vallási konverziója után már egyáltalán nem lop a munkahelyéről:

[Mondták, hogy ha lopnak...] *Nem lehet! Nem lehet! Lássa-e? Még vót Leon, mert Leonnak hívják a testvéremet. Még hozott dologról [munkahelyéről] egy valamit, egy darab vaszat, egy darab surubat [csavart]. Moszt nem. Véték az.* (Coşa Maria, 1959)⁵⁷

Mindenütt pozitívumként emlegették, hogy a szektatagok nem isznak alkoholt.

Katolikus családoknál egyre gyakrabban lehet látni valamely szekta hitelveit tartalmazó, általa terjesztett vallásos tartalmú, színes nyomtatványokat. Ezeket még akkor is megőrzik, ha nem azonosulnak tartalmukkal vagy nem olvassák őket. A vallásos ábrázolásokat még ebben az esetben sem engedik profán cselekmények áldozatává válni.

Barbara megtérésének története

Barbarához⁵⁸ egy katolikus pokolpataki asszony vitt el, akinek elmondtam, hogy „pocăitokkal” szeretnék találkozni. A „pocăit” a moldvai falvakban is a vallási konverziót végrehajtott személyek megnevezése. A Barbara házáig vezető úton a nekem segítő asszony néhány szóban elmondta, amit az róla és családjáról tudott. Eszerint a család szegénysorú volt mielőtt „elhagyták a *religiát* (vallást)”. Ezt követően azonban szép házuk, autójuk lett. A velük kapcsolatos legerősebb emléke a családfő kikeresztelkedésével kapcsolatos mozzanat. Eszerint a családfő a kikeresztelkedését követően a szomszédok láttára elöntött a kertjében egy „bájérka bort”. Amikor valaki megkérdezte, hogy mért nem ajándékozta oda valakinek a hordó bort, azt felelte, hogy „csúful csinált volna tőle”, azaz démoni erők befolyása alá került volna. A bor a férfi régi, bünnös életének tartozéka volt, a bor elöntése az életében bekövetkező szimbolikus fordulópont rituális megjelenítése volt.

Barbaráról és családjáról a településen egy másik asszony is mesélt. Elbeszélése általában tartalmazza a kisegyházakkal szembeni előítéleteket. A legtöbb csángó azt, hogy az adventisták nem járnak misére, nem vetnek keresztet, nem fogadják el Szűz Mária istenanyaságát és a papok közvetítő szerepét, a hagyományos bünfelfogás felől ítéli meg. Nem véletlen, hogy a katolikus vallásból való kikeresztelkedést „a hit elhagyásának” nevezik:

[*A faluban pocăitok vannak-e?*] *Vannak, egy pocăitunk van. Elhagyta a hitjét, elment pocăitnak, met amottan segítik. [Azért ment el?] Há, adnak egyiket es, másikat es. Egy darabig adtak, s most, mondom, semmit. [S az emberek haraguszna rá?] Hamarább haraguttak, mai mult [inkább] a testvérek, látod, met keresztet nem vetnek, s misére nem mennek. Mondják, nekik az Isten benn van a házba. Na, de tudom-e, ők lássák-e az Istent, nem tudom. Ők amisé a házikban tartják, csitilják [olvassák], vagyon egy írásuk, s azt csitilják. Kölök [gyermek], az asszon, az ember, mondják, csitilják. [S ez nem jó dolog?] Há hogy legyen jó dolog, én is elcsitilem neked a misét, te hiszel engemet? Vaj Istent hiszünk, vaj más Istent hiszünk. [Volt, hogy az embrek csúfolják?] Nem csúfoltak, látod-e, de ha nem menen, nem iszik, nem eszik húst, nem iszik bort,*

57 Trunk, 2005.

58 Esetében a személynevet megváltoztattam.

nem menen, disznóhúst nem eszi meg. [Mondták mások, hogy mikor átmentek adventisztoknak, elöntötték a bort a kertbe. Hogy volt az?] Mondták, hogy elöntötték. Még volt egy Szűz Mária-kép, s azt összetörték. Ők nem hisznek Szűz Máriába, mondták, kurva Szűz Mária, rossz asszony, adică a născut pe Isus (azaz megszülte Krisztust). Ők nem hisznek Szűz Máriába, Istenbe igen, de Szűz Máriába nem. [S az emberek nem fenyegették?] Nem, ládd, az ember csán az életbe [a saját házában], amit akar. [A páter?] A páter hamarabb mind hitta, hogy jöjjön vissza, ne hagyják el a hitet. De nem akartak. [De szidta a páter őket?] Nem szidta. Nem, csak mondta egyszer, megmonda ketszer, s nem, nem. Többet nem mondott semmit. [Járt a házhoz?] Nem, béhitta őket, bé a templomhoz. (Istók Ilona, 1956)⁵⁹

Barbara készségesen vállalkozott arra, hogy elmesélje megtérésének történetét, mindamelllett, hogy ezért kertben folytatott munkáját hagyta abba. Tud „csángósan beszélni”, ám elsődleges nyelve a román, ez az a nyelv, amelyen a legkönnyebben ki tudja fejezni magát. Beszélgetésünk az elején magyarul zajlott, de miután megtudta, hogy románul is tudok, a továbbiakban csak románul beszélt.

Barbara Klézsen született, katolikus csángó családban. 1991-ben Pokolpatakra ment férjhez, ahol jelenleg is él férjével és öt gyermekével. 38 éves. Férje a közeli nagyvárosban, Bákóban dolgozik, ő a háztartást vezeti. Az adventista egyházzal férjén keresztül került kapcsolatba. Férje a főnökével való beszélgetés hatására kezdett ellátogatni az egyik bákói adventista közösség gyülekezéseire, ahova feleségét is magával vitte. Elmondta, hogy mielőtt az adventisták összejöveteleire kezdtek volna menni, az egyik klézsei katolikus templomba jártak. Pokolpatakon azért nem látogatták a templomot, mert nem tetszett neki az idős pap viselkedése:

Állandóan kritizálta a népet, egész egyszerűen nem tetszett, őszintén mondom! [...] Ezért mi a szomszéd faluba jártunk, Klézsére, a budai templomba. Két héttel karácsony előtt ez a Pascaliu pap volt ott. És amikor lejárt az egész ceremónia, a végén azt mondta, hogy mivel közeledik a karácsony, lélekben mindenkinek meg kell tisztulnia, készülni kell az ünnepre. És aztán azt mondta, hogy azok, akik megint elkövétték azt a bűnt, amelyet már egyszer véghezvittek, nincs mit keressenek a gyóntatószékben. És akkor kimentünk a templomból és azt mondtam a férjemnek: „Ettől a pillanattól kezdve többet nem tudok meggyónni!” Mert, hogy mondjam, én úgy gondolom, hogy mindannyian vétkezünk, nem akarnánk, de úgy is vétkezünk, ilyen az embernek a természete. Mi korábban nem voltunk az adventistáknál. Csakhogy a lelkemben egyáltalán nem volt nyugalom. Nem azért, hogy én mit tudom én milyen bűnöket követtem volna el, mivel mindannyian bűnösök vagyunk ezen a földön, senki sem szent, de nem volt meg a lelki békém.”

Ezt követően, az ő döntése nyomán kezdtek el az adventista vallásos összejövetelekre ellátogatni 1999-ben. Már a legelső alkalommal mélyen megérintette az itt hallott prédikáció, amelynek hatására könnyekben tört ki. Ezután rendszeresen kezdte tanulmányozni a Bibliát, amit korábban egyetlen alkalommal sem tett. Hat hónap lelki felkészülési idő után került sor mindkettejük megkeresztelésére.

⁵⁹ Pokolpatak, 2008. március 2.

Családjuk, rokonaik elkeseredetten és dühösen vettek tudomást döntésükről. Édesanyja eltévelyedettnek nevezte és azzal vádolta, hogy az összejöveteleiken vérfertőzésre kerül sor:

És éppen édesanyámnak mondtam: „Édesanyám, pont maga ne tudná, hogy a tízparancsolatban az áll, hogy ne kurválkodj, ne kívánd felebarátod feleségét! Maga ne tudná, hogy ilyen dolgok nem történnek a templomban, amióta az Isten törvénybe adta?” És édesanyám elhallgatott, mivel egyedül volt, a bátyám és a nővérem nem szóltak semmit. De a férjem részéről durván támadtak.

A rokonaik elutasítása után a falu papjának támadásaival kellett szembenézniük. Először név szerint kiprédikálta a templomban, nyilvánosan elítélve és megszegényítve őket. Azt prédikálta, hogy deviánsak, hogy a férje részegen gyakran kidobta a feleségét és a gyermekeit a házból, hogy elitta a pénzét és a gyerekeik éheztek:

A pap az oltáron is mondott olyanokat, amit nem kellett volna. Azt mondta, hogy a férjem gyakran kidobott a házból, hogy nem hozott élelmet, hogy kidobta a gyermekeket... de ez nem volt igaz. Mi szerelemből házasodtunk össze és nem ilyen viszonyban voltunk. [...] A testvérek is látták hogy sosem volt agresszív, hogy megverjen, vagy hogy kidobja a gyermekeket, vagy ilyesmiket. Na, még ivott is. Nem mondhatom, hogy nem ivott, de hogy ne legyen kenyér az asztalon..., vagy a kapcsolatunkban nem volt probléma sohasem.

Egy családi tragédia, férje egyik nővérének a halála újabb támadási felületet biztosított a pap számára. A pap és a kántor a temetésre összegyűlt rokonság színe előtt, a fiatal pár jelenlétében tartott prédikációban elítélte őket, majd kérdéseket tett fel nekik, amelyekre hangosan, szintén családtagjaik és rokonságuk nyilvánossága előtt kellett feleljenek. A pap vádaskodása, a fiatal házaspár hozzátartozói előtt kikényszerített válaszai erkölcstelenségüket, normaszegésük súlyosságát, devianciájukat hivatott ilusztrálni. Az ítékezés ily módon ritualizált formát öltött, ahol a hozzátartozók még csak bele sem szólhattak a pap által irányított jelenetbe. A kántorhoz, az egyházi hatalom másik megtestesítőjéhez hasonlóan csupán néma résztvevői voltak az eseményeknek. Az ítékezés rituális jelenete Barbara elmondása szerint a következőképpen történt:

A pap nem hozzánk jött el személyesen. Mi [2000] március 18-án keresztelkedtünk meg. Februárban meghalt a férjemnek az egyik nővére. A temetésre mindannyian összegyűltünk, ahol konfliktusra került sor. [A pap] kérdezett, de mi az Isten segítségével megfeleltünk, amit a Biblia ír, ahogy a Bibliában írja. A pap a kántorral volt. Egy idő után nem volt mit mondania, mivel a válaszaink a Bibliából voltak, nem magunktól mondtuk őket. [Mégis, miket mondott a pap?] Hogy eltévelyedettek vagyunk, hogy megzavarták a fejünket azok ott, hogy elszédítettek. Engem senki nem szédített el, én szabad akaratomból választottam, amihez jogom volt!

A hozzátartozók és a pap agresszivitása mellett Barbara egy alkalommal egy falubeli asszony erőszakos viselkedését is el kellett tűrnie. Amikor egyszer a postára ment, hogy kivegye a gyermekek utáni járulékot, egy asszony szidalmazni, majd rázni kezdte. Az asszonyt a postán lévő más falusiak csendesítették le.

Az elején, amikor a hitre tértünk, azt mondták, hogy bolondok vagyunk, hogy célt tévesztettünk. [...] Mellettünk van a posta, és mentem, hogy vegyem ki a gyermekpénzt. Többen voltak bent, és egy asszony rám támadt. És azt mondtam, hogy én nem akarok..., azaz először hallgattam, nem vagyok az az ember, aki visszafelel. »Mit akarsz

tőle? Mindenki úgy választ, ahogy akar! «Mert Jézus Krisztus nyugodt volt és senkit sem vert meg, köpött le, vagy alázott meg. Ha őt követed, róla kell példát vened, hogy úgy élhess, ahogy ő élt. De harcolsz, hogy élhess! Én azt mondtam, hogy én Jézust akarom követni. Valaki, aki ott volt, azt mondta: »Hagyd békén azt a nőt, mert semmi rosszat nem csinált neked!« De egy kicsit megrázott, de én bíztam az Istenben és tudtam, hogy Jézus többet is elviselt.

Barbarának az adventista hitre való térése után pozitív élményei is voltak a falubeliek viszonyulását illetően. Egyik ilyen élménye klézsei szomszédjuk megtérésének a története. A fiatal szomszéd fiú gyakran meglátogatta őket, amikor a szülői házban tartózkodott a családjával. Barbara elmondása szerint a fiú, aki láthatta példás családi életüket, gyakran kérdezgette hitbéli kérdésekről. Nem sok időre rá a fiú adventistává keresztelkedett. A fiú klézsei barátnője hosszú idő óta külföldön tartózkodott, ahonnan nem látogathatott haza, mivel illegálisan vállalt munkát. Barbara szerint a fiú telefonon keresztül megtérítette. A lány ezt követően Rómában adventistává keresztelkedett. Egy alkalommal a szomszéd fiú el akarta kérni fivéréétől a videokameráját, hogy lefilmezzen egy prédikációt a bákói gyülekezet összejövetelén a barátnője számára. A testvére féltette a kamerát, ezért ajánlkozott, hogy inkább lefilmezi ő. Barbara szerint mielőtt a prédikáció véget ért volna, a Szentlélek megérintette a testvér lelkét, amelynek hatására sírni kezdett és majdnem elejtette a kamerát.

Barbara házában belső berendezése általában hasonlít a külföldi vendégmunkát folytató fiatal családok lakásbelsőire, olyan, amilyeneket ezekben a falvakban modernnek neveznek. Barbara és férje összeházasodásukat követően néhány évig szintén folytattak külföldi vendégmunkát. A két nagyobbik fiúnak számítógép és digitális fényképezőgép áll a rendelkezésére. A legnagyobbik fiú 16 éves, készségesen felmásolta diktafonomra az ottjártam előtt néhány hónappal megtörtént adventistává kereszteléséről készített digitális fotókat. Nyaranként külföldi táborokba jár.

Barbara és családjának az adventista közösséghez vezető életútja egy modernizációs stratégia részeként is értelmezhető. Az adventista közösség tagjává válás a vitathatatlan emocionális, lelki igények mellett – amelyeket a közösségeket sokszor ellentmondást nem tűrő, hatalmi pozícióból, „feudális” modellek szerint igazgató katolikus papok nem tudtak betölteni – egy korszerűbb életvezetési stratégiához kínált életmodellt.

A szektás viszony jellege szervezetszociológiai megközelítésben

A vallási csoportok szervezeti és közösségtípusait elemző vallásszociológiai szakirodalom egy négyes tipológia alapján írja le a vallási szervezetek közötti különbségeket. Meredith B. McGuire vallásszociológus e típusok leírásához Roy Wallis alapján két megközelítési szempontból indult ki: 1.) a vallási csoport és környezete közötti viszony jellegéből, valamint 2.) abból, hogy az adott csoport milyen mértékben tartja saját legitimitációját kizárólagosnak (lásd McGuire 1992: 138). „A vallási csoport és társadalmi környezete közötti kapcsolat a vallásiautoritás-forrásokból levezethető értékek, illetve a társadalom egyéb értékei közötti feszültséget tükrözi” (Kiss 2003: 57). Aszerint, hogy az egyes társadalmi csoportok elfogadják a másik csoport értékeit, vagy sajátjukat kizárólagosnak tekintik, beszélhetünk pozitív, illetve negatív feszült-

ségről.⁶⁰ Ennek megfelelően szólhatunk pluralisztikus, illetve kizárólagos legitimációról is. A pluralisztikus legitimáció alatt a másik csoport értékeihez való elfogadó, azt bizonyos mértékig toleráló közösségi beállítódást, míg a kizárólagos legitimáció alatt a saját értékeket⁶¹ megkérdőjelezhetetlen bizonyossággként megélő, kétely nélküli mentalitást, a másik csoport értékeivel szembeni intoleráns magatartást értem. Ez utóbbi feltételezhetően főként a szakirodalom által egyre inkább szétesőként, visszaszorulóként jellemzett, középkori vallási képzeteket továbbhagyományozó tradicionális közösségek mentalitására jellemző.⁶²

McGuire ezeknek a tényezőknek a figyelembevételével Max Weber-i és Ernst Troeltsch-i hagyományokat követve a vallási csoportok szervezeti típusainak a következő tipológiáját állította fel: egyház, szekta, felekezet, kultusz (lásd McGuire 1992: 139).⁶³

A vallási szervezetek leírásához használt modellt továbbgondolt formában Steve Bruce közli (Bruce 1995: 20):, aki Wallis modelljének teoretikus előzményeként Ernst Troeltsch, Howard Becker, Bryan Wilson, Benton Johnson és Roland Robertson nevét említi (Bruce 1998: 21).⁶⁴

A *szekta* ennek megfelelően olyan vallásos szerveződés, amely saját legitimitását kizárólagosnak tekinti, a többségi társadalomhoz fűződő viszonya relatíve negatív. Az egyház mint vallásiszervezet-típus nyugat-európai átalakulásának legfontosabb motívációt az idézett szerzők legfőképpen a modernizációs tényezőkben, valamint az ezek nyomán bekövetkező szekularizációs összetevőkben találták meg. A *modernizáció* mint társadalomátalakító folyamat alatt a vallásszervezeti megközelítésű szakirodalom a gazdasági, politikai, kulturális és társadalmi változásokat magában rejtő sokrétű tendenciákat érti (vö. Bruce 1995: 127; 1998:28). Az idézett szerzők tehát amellett érvelnek, hogy a komplexebb modern társadalmakból eltűntek az egyház típusú vallási szervezetek, valamint az *egyházias vallásossággal* jellemezhető közösségek is, melyeket az átalakulás első fázisában a szekta típusú vallási szervezetek váltottak fel (lásd Bruce 1998: 33).

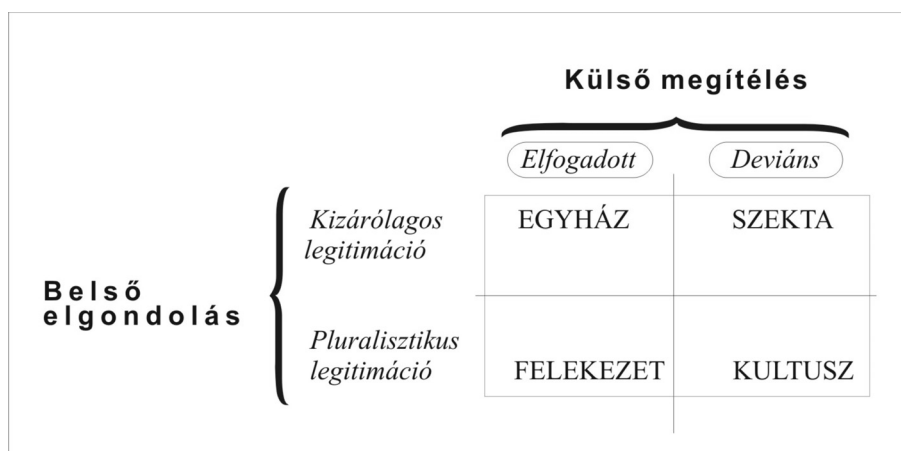
60 A szektákat (a kultusz típusú szervezetekhez hasonlóan) Rodney Stark és William Sims Bainbridge devianás vallásos szervezeteknek tartja. A vallási deviancia abból is kitűnik, hogy ezek a vallási szervezetek feszültségben állnak a szociokulturális környezettel (Stark–Bainbridge 1996[1987]: 125).

61 Az *értékek* alatt itt főként a vallási vonatkozású, közösségileg elfogadott értékeket értem.

62 A vallásszociológia az ilyen típusú vallásosságot *egyházias vallásosságnak* nevezi (lásd például McGuire 1991).

63 Mivel a modell egy változásban lévő folyamatot tükröz, az egyes típusok behatárolásához elengedhetetlen társadalmi kontextusuknak, az elemzés területi szintjének (országos, regionális, lokális) és a vizsgálat idejének a meghatározása. Anthony Giddens szerint például „az időben kicsit is állandó szekták elkerülhetetlen sorsa a felekezetté válás” (Giddens 2000:447). Giddens erre a folyamatra példaként a kálvinizmust és a metodizmust hozza fel, amelyek a kezdeti időszakban szekták voltak, ám az idő múlásával fokozatosan „tisztéletreméltóbbakká” (a szerző fogalma – P. L.), azaz felekezetté váltak. Giddens szerint ezért van az, hogy „a hosszabb ideje fennálló vallási intézmények általában rugalmatlan, bürokratikus szervezetté válnak” (Giddens 2000: 448).

64 Az egyház–szekta tipológia lényegét Peter L. Berger a köztük lévő kontinuitásban, nem pedig a dichotómiában látja (Berger 1958).

1. ábra A vallási csoportok szervezeti tipológiája⁶⁵

A szekták elterjedése Moldvában a 2002-es hivatalos népszámlálás tükrében

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy azokon a moldvai településeken vannak a nagyobb szektás közösségek, ahol a katolikusok kisebbségben vannak az ortodox vallásúakkal szemben (Rekecsin, Esztrugár, Furnikár, Lilijecs, Váliri, Balanyásza, Turluján, Gerlény, Jenekest stb.), vagy a többségi római katolikus közösség mellett jelentősebb számú ortodox közösség él (mint például Lészpeden, Újfaluban, Lujzikalagorban, Klézsén stb.). A vallási interferenciák érvényesülése révén a felekezeti másság nagyobb fokú toleranciát eredményez a felekezeti nem homogén falvakban a „szintiszta” katolikus falvakkal szemben. A homogén katolikus falvakban ezzel szemben alacsony a szektásodási tendencia. A 2002-es országos népszámlálási statisztika Bákó megye felekezeti megoszlására vonatkozó adatai jól tükrözik ezt az összefüggést.⁶⁶

A kulturális pluralizmus magasabb fokával a vegyes felekezeti falvak esetében vélhetően azért is találkozunk, mivel a felekezeti együttélés nemcsak a vallásos világképek iránti toleránsabb magatartásban jelentkezhet, hanem az etnikai és kulturális másság kommunikálása során, az *etnicitás* gyakorlatában is. Az ortodox közösségekhez a katolikus közösségeknek nemcsak a vallásos világkép, a vallásos alapokon nyugvó értékrend vonatkozásában kell viszonyulniuk, hanem mint *románokhoz*, azaz mint eltérő kulturális jellemzőkkel, identitásstratégiákkal jellemző csoporthoz. Habár a kulturális határok fenntartása az együttélés folyamán a közösségek működésének fontos része, az etnikus együttélést szabályozó normák jelentős fokú toleranciát feltételeznek. A tolerancia nemcsak az etnikus stratégiáknak, de a felekezeti viszonyulásoknak is fontos eleme (lásd Bruce 1995: 10).

⁶⁵ Nyersfordítás a Szerzőtől.

⁶⁶ Lásd a mellékelt táblázatot.

Ezért indokolt, hogy amikor a moldvai csángó falvakban jelentkező szektásodási tendenciákról beszélünk, a folyamat alatt csupán a modernizáció hatására bekövetkezett, a vallásosság terén jelentkező relatív elmozdulásokat értjük alatta, amelynek eredménye a szektás kisközösségek megjelenése a katolikus, valamint az ortodox lakosság mellett, nem pedig a felekezeti összetételt eredményező jelentősebb szerkezeti átalakulást.⁶⁷ A moldvai falvakban a legnagyobb létszámú vallásos kisközösségek az adventisták, pünkösdisták, evangéliumi keresztények és baptisták.

KÖVETKEZTETÉSEK

Sajátos migrációs életutakat bejáró személyek fordulnak olyan új vallási kisközösségek tanításai felé, amelyek aktualizálható világgéppel, újszerű vallási/közösségi normák révén integrálják tagjaikat a katolikus egyház sokszor feudális, merev struktúrájával szemben. A társadalmi kontroll személytelenedése, a mindennapi életet szabályozó normák átalakulása, a vallási értékek szerepének megváltozása, a közösségek individualizálódása, egyszóval a modernizáció társadalomátalakító hatásai következtében a katolikus egyház többé nem tudja teljes mértékben integrálni a csángó falvak lakóit. Közösségi szinten a szekularizációs folyamatok nyomán pluralizálódó vallásos világgép új teret nyitott a szektás csoportosulások létrejöttének a csángó településeken. Ilyen értelemben a szektásodás a társadalmi mobilitással kapcsolatban álló modernizációs stratégia része. Ezt bizonyítja, hogy a moldvai településeken a leginkább a modernizmussal jellemezhető adventista szektás közösségek szaporodtak el. A transznacionális életformák révén a szekták a társadalmi mobilitás részévé váltak, az egyén számára az életrajzi folyamatosság koherenciájának megőrzéséhez járulnak hozzá.

IRODALOM

- Appadurai, A. (2001): A lokalitás teremtése. *Regio*, 3: 3–32.
- Aldridge, A. (2000): *Religion in the Contemporary World. A Sociological Introduction*. Cambridge: Polity Press.
- Bausinger, H. (1989): „Párhuzamos különidejűségek.” A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia*, 100. 24–37.
- Berger, P.L. (1958): Sectarianism and Religious Sociation. *The American Journal of Sociology*. 64(1): 41–44.
- Berger, P.L.–Luckmann, Th. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Binnie, J. (2003): Locating Transnationalism: Agency and Method. *Sociology*. 37(3): 559–604.
- Bruce, S. (1995): *Religion in Modern Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruce, S. (1998): Cathedrals to Cults: the Envolving Forms of the Religious Life. In Heelas, P. ed.: *Religion, Modernity and Postmodernity*. Massachusetts: Blackwell Publishers, 19–35.

67 A modernizációs mozgások és a szektásodási tendenciák közötti összefüggést egy mezősi település vonatkozásában Kiss Tamás vizsgálta (2003). A szektásodás és a modernizáció kapcsolatát a 19. századi angol munkásszekták vonatkozásában Eric Hobsbawm vizsgálta. A szerző szerint „a szekta melegegyháza a városiasodó falu” (Hobsbawm 1974: 200).

- Csata Zs.–Kiss D.–Kiss T.–Sólyom A. (2000): Vallás és modernizáció a Mezőségen. *WEB*, 6: 34–53.
- Gagy J. (2002): A kicsi cigány és társai. In Bodó J. szerk.: *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 49–67.
- Giddens, A. (2000): *Szociológia*. Budapest: Osiris.
- Glick-Schiller, N.–Fouron, G. (1990): “Everywhere We Go, We are in Danger”: Ti Manno and the Emergence of a Haitian Transnational Identity. *American Ethnologist*, 17(2): 329–347.
- Guarnizo, L.E.–Sánchez, A.I.–Roach, E.M. (1999): Mistrust, Fragmented Solidarity, and Transnational Migration: Colombians in New York City and Los Angeles. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2): 367–396.
- Hadden, J.K. (1987): Toward Desacralizing Secularization Theory. *Social Forces*, 65(3): 587–611.
- Halász P. (2002): *Bokréttába kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajzához*. Budapest: Európai Folklor Intézet.
- Hamilton, M.B. (1998): *Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia*. Budapest: Aduprint.
- Hefner, R.W. (1998): Secularization and Citizenship in Muslim Indonesia. In Heelas, P. ed.: *Religion, Modernity and Postmodernity*. Massachusetts: Blackwell Publishers, 147–168.
- Hobsbawm, E.–Ranger, T. eds. (1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. (1974): Munkásszekták. In *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*. Budapest: Kossuth Kiadó, 184–216.
- Kaschuba, W. (2004): *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Kinda I. (2005): A társadalmi kontroll és intézményei a moldvai falvakban. Normák, normaszegők és szankciók a csángó társadalomban. In Kinda I.–Pozsony F. szerk.: *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 21–56.
- Kiss D. (2003): A CE szövetség és a református egyház. *Erdélyi Társadalom*, 1–2: 55–66.
- Kiss T. (2003): A szocialista típusú modernizáció és a hetednapot ünneplő adventista vállalkozók. *Magyar Kisebbség*, 1.
- Kivisto, P. (2003): Social Spaces, Transnational Immigrant Communities, and the Politics of Incorporation. *Ethnicities*, 3(1): 5–28.
- Kotics J. (1997): Erkölcsi értékrend és társadalmi kontroll néhány moldvai csángó faluban. In Pozsony F. szerk.: *Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. KJNT Évkönyve 5. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 36–55.
- Lechner, F.J. (1991): The Case Against Secularization. *Social Forces*, 69(4): 1103–1119.
- 1992 Secularization Revisited. *Social Forces*. Vol. 71., No. 1., 225–228.
- Liszka J. (2001): *A szlovákiai magyarok néprajza*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Mcguire, M.B. (1992): *Religion. The Social Context*. San Antonio, Texas: Trinity University.
- Merton, R.K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Niedermüller P. (2002): Elavuló fogalmak. *Regio*, 4: 138–146.
- Niedermüller P. (2005): Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In Kovács N.–Osvát A.–Szarka L. szerk.: *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötések*. Budapest: Balassi Kiadó, 52–66.
- Norris, P.–Inglehart, R. (2005): *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pápai V. (2005): Egy neoprotestáns család Klézsén. In Kinda I.–Pozsony F. szerk.: *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 193–213.

- Peti L. (2003): A fekete mágia szociális egyensúly-ellenőrző szerepe a moldvai csángó falvakban. A lopás hiedelmei. In: Szabó Á.T. szerk.: *Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 159–174.
- Peti L. (2006): Identitásmodelláló tényezők a moldvai csángó falvakban. *Tabula*, 8(2): 201–217.
- Portes, A. (1999): Conclusion: Towards a New World – the Origins and Effects of Transnationalactivities. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2): 463–477.
- Portes, A. (2001): Introduction: The Debates and Significance of Immigrant Transnationalism. *Global Networks*, 1(3): 181–193.
- Pozsony F. (1996): Etnokulturális folyamatok a moldvai csángó falvakban. In Katona J.–Viga Gy. szerk.: *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc, 173–179.
- Pozsony F. (1998): Látomások a moldvai csángó falvakban. In: Pócs É. szerk.: *Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről*. I., Budapest, 72–80.
- Pozsony F. (2005a): *A moldvai csángó magyarok*. Budapest: Gondolat Kiadó–Európai Folklor Intézet.
- Pozsony F. (2005b): A moldvai csángó magyar falvak társadalomszerkezete. In *A moldvai csángó magyarok*. Budapest: Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet, 171–190.
- Raiskila, V. (1995): Secularization and Religious Change. A Conceptual Clarification. *Temenos*, 31: 145–161.
- Sandu, D. (2000): Migrația transnațională a românilor din perspectiva unui recensământ comunitar. *Sociologie Românească*, 3–4: 5–52.
- Schuerkens, U. (2005): Transnational Migrations and Social Transformations: A Theoretical Perspective. *Current Sociology*, 53: 534–553.
- Snow, D.A.–Machalek, R. (1984): The Sociology of Conversion. *Annual Review of Sociology*, 10: 167–190.
- Southern, R. W. (1987): *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Gondolat, Budapest.
- Stark, R.–Brainbridge, W.S. (1996[1987]): *A Theory of Religion*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Tánczos V. (1991): Adatok a csíksomlyói kegyhely búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In Lackovits E.S. szerk.: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében. I. Veszprém*, 136–158.
- Tánczos V. (1994): „Feltekinték napkeletre”. Moldvai archaikus imádságok. *Néprajzi Látóhatár*, 3(1–2): 217–246.
- Tánczos V. (1995): *Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Tánczos V. (1997): A Szent megnyilatkozásai a moldvai és gyimesi népi imádságokban. In Pozsony F. szerk.: *Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. KJNT Évkönyve 5. Kolozsvár, 224–240.
- Tánczos V. (1999): *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Tánczos V. (2000a): Keletnek megnyílt kapuja. Emlékképek a moldvai csángók szerkezet nélküli kultúrájáról. In *Keletnek megnyílt kapuja*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 88–159.
- Tánczos V. (2000b): Egyház, vallás – népi kultúra. In *Keletnek megnyílt kapuja*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 206–232.
- Vertovec, S. (1999): Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2): 447–462.
- Weber, M. (2001): *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Routledge.
- Welsch, W. (1999): Transculturality – the Puzzling Form of Cultures Today. In Featherstone, M.–Lash, S. eds.: *Spaces of Culture: City, Nation, World*. London: Sage, 194–213. <http://www2.uni-jena.de/welsch/Papers/transcultSociety.html>
- Wilson, B. (1982): *Religion in Sociological Perspective*. Oxford–New York: Oxford University Press.

FÜGGELÉK

1. táblázat A lakosság vallási megoszlása a moldvai csángó falvakban

TELEPÜLÉS	ÖSSZ LAKOS SÁG	ORTO- DOX	%	RÓM. KAT.	%	KIS EGYH.	%	EGYÉB	%
CSÍK (CIUCANI)	580	0	0,00	580	100,00	0	0,00	0	0,00
SZITÁS (NICORESTI)	946	0	0,00	946	100,00	0	0,00	0	0,00
KÜLSŐREKECSIN (FUNDU RACACIU NI)	2.004	1	0,05	1.998	99,70	0	0,00	7	0,35
SOMOSKA (SOMUSCA)	1.617	1	0,06	1.615	99,88	0	0,00	2	0,12
TRUNK (GALBENI)	1.291	1	0,08	1.287	99,69	0	0,00	4	0,31
GAJDÁR (COMAN)	1.028	1	0,10	1.025	99,71	0	0,00	3	0,29
MÁRIAFALVA/ LÁRGUCA LARGUTA)	264	1	0,38	262	99,24	0	0,00	2	0,76
ÚJFALU (SATU NOU)	1.740	7	0,40	1.732	99,54	0	0,00	2	0,11
FORRÓFALVA (FARAONI)	5.176	29	0,56	5.143	99,36	1	0,02	4	0,08
LUJZIKALAGOR (LUIZI-CALUGARA)	2.619	15	0,57	2.595	99,08	9	0,34	0	0,00
DIÓSZEG (TUTA)	2.108	13	0,62	2.095	99,38	0	0,00	0	0,00
MAGYARFALU (ARINI)	1.344	12	0,89	1.332	99,11	0	0,00	0	0,00
PUSZTINA (PUSTIANA)	1.961	18	0,92	1.942	99,03	0	0,00	1	0,05
KLÉZSE (CLEJA)	4.477	82	1,83	4.366	97,52	18	0,40	14	0,31
ESZTUFUJ (STUFU)	392	13	3,32	379	96,68	0	0,00	0	0,00
LÁBNIK (VLADNIC)	899	33	3,67	865	96,22	1	0,11	1	0,11
POKOLPATAK (VALEA MICA)	770	29	3,77	735	95,45	6	0,78	0	0,00
SZŐLŐHEGY (PARGARESTI)	1.047	40	3,82	1.005	95,99	0	0,00	2	0,20
SZALÁNC (CIRESOIA)	1.906	75	3,93	1.831	96,07	0	0,00	0	0,00
KALUGARÉN (CALUGARENI)	918	56	6,10	862	93,90	0	0,00	0	0,00
ÚJFALU (NICOLAE BALCESCU)	4.093	430	10,51	3.653	89,25	0	0,00	10	0,24
BAHÁNA (BAHNA)	630	72	11,43	558	88,57	0	0,00	0	0,00
SZÁRAZPATAK (VALEA SEACA)	2.140	255	11,92	1.880	87,85	2	0,09	5	0,23
RÁCSILA (GARLENI DE SUS)	1.682	221	13,14	1.460	86,80	1	0,06	1	0,06
LÉSZPED (LESPEZI)	2.564	338	13,18	2.206	86,04	19	0,74	2	0,08
PRÁLEA (PRALEA)	894	137	15,32	756	84,56	1	0,11	1	0,11
SZERBEK (FLORESTI)	675	108	16,00	566	83,85	0	0,00	1	0,17
SZÁLKA (SEACA)	505	110	21,78	395	78,22	0	0,00	0	0,00
GYOSZÉNY (GIOSENI)	3.305	769	23,27	2.516	76,13	20	0,61	0	0,00
BERZUJOK (BARZULESTI)	252	87	34,52	165	65,48	0	0,00	0	0,00
CSÜGÉS (CIUGHES)	1.981	688	34,73	1.292	65,22	1	0,05	1	0,05
TATROS (TARGU TROTUS)	2.065	791	38,31	1.267	61,36	6	0,29	1	0,05
ÚJFALU/DÓZSA (GHEORGHE DOJA)	1.024	394	38,48	620	60,55	10	0,98	0	0,00
FRUMÓSZA (FRUMOASA)	3.651	1437	39,36	2.209	60,50	1	0,03	6	0,16
KETRIS (CHETRIS)	539	249	46,20	283	52,50	0	0,00	7	1,30
SZLANIKFÜRDŐ (SLANIC MOLDOVA)	1.766	1059	59,97	694	39,30	1	0,06	15	0,85
BOGÁTA (BOGATA)	874	530	60,64	344	39,36	0	0,00	0	0,00
FÜRÉSZFALVA (FERESTRAU-OITUZ)	1.088	665	61,12	423	38,88	0	0,00	0	0,00
SZOLONCKA (TARITA)	997	615	61,69	382	38,31	0	0,00	0	0,00
KÁPOTA (CAPATA)	400	257	64,25	139	34,75	1	0,25	4	1,00

1. táblázat folytatása A lakosság vallási megoszlása a moldvai csángó falvakban

TELEPÜLÉS	ÖSSZ LAKOS SÁG	ORTO- DOX	%	RÓM. KAT.	%	KIS EGYH.	%	EGYÉB	%
LILIECS (LILIECI)	2.118	1361	64,26	678	32,01	62	2,93	19	0,90
VÁLIRI (LIVEZI)	892	602	67,49	206	23,09	68	7,62	16	1,79
CSERDÁK (CERDAC)	1.324	894	67,52	419	31,65	10	0,76	2	0,15
ESZTRUGÁR (STRUGARI)	776	530	68,30	129	16,62	115	14,82	3	0,39
FURNIKÁR (FURNICARI)	1.156	795	68,77	321	27,77	40	3,46	1	0,09
BERZUNC (BERZUNTI)	2.709	1890	69,77	807	29,79	12	0,44	1	0,04
KÖVESALJA (PETRICICA)	589	415	70,46	171	29,03	1	0,17	3	0,51
SZÁSZKÚT (SASCUT-SAT)	2.147	1618	75,36	526	24,50	0	0,00	3	0,14
BRUSZTURÓSA (BRUSTUROASA)	1.313	1038	79,06	272	20,72	0	0,00	4	0,30
GERLÉNY (GARLENI)	1.879	1487	79,14	351	18,68	24	1,28	18	0,96
GUTINÁZS (GUTINAS)	506	403	79,64	103	20,36	0	0,00	0	0,00
TAMÁS (TAMASI)	1.400	1144	81,71	256	18,29	0	0,00	0	0,00
REKECSIN (RACACIUNI)	3.028	2491	82,27	469	15,49	63	2,08	6	0,20
SZEKETURA (PADURENI)	428	353	82,48	73	17,06	1	0,23	2	0,47
DORMÁNFALVA (DARMANESTI)	9.991	8306	83,13	1.567	15,68	102	1,02	20	0,20
BALANYÁSZSA (BALANEASA)	1.071	899	83,94	119	11,11	35	3,27	13	1,21
PALÁNKA (PALANCA)	896	762	85,04	134	14,96	0	0,00	0	0,00
JENEKES (ENACHESTI)	843	724	85,88	104	12,34	15	1,78	0	0,00
TURLUJÁN (TURLUIANU)	1.343	1155	86,00	167	12,43	14	1,04	7	0,52
AKNAVÁSÁR (TARGU OCNA)	11.343	10211	90,02	968	8,53	133	1,17	39	0,34
ÓNFALVA (ONESTI)	46.044	41717	90,60	3.662	7,95	402	0,87	223	0,48
MOJNEST (MOINESTI)	23.051	21298	92,40	1.132	4,91	395	1,71	230	1,00
KOMÁNFALVA (COMANESTI)	21.856	20239	92,60	960	4,39	523	2,39	132	0,60
DOFTÁNA (DOFTEANA)	3.013	2797	92,83	150	4,98	63	2,09	6	0,20
KUKUJÉC (CUCUIETI)	1.401	1304	93,08	97	6,92	0	0,00	0	0,00
ARDEVÁN (ARDEOANI)	1.614	1552	96,16	42	2,60	2	0,12	21	1,30
RIPA JEPI (BOGDANESTI)	2.127	2060	96,85	23	1,08	43	2,02	2	0,09

MŰHELY

FÁTUM VAGY NEHÉZ ÖRÖKSÉG? Intergenerációs személyiségvonások szerepe a jövedelmek átörökítésében fátum vagy nehéz örökség?*

KELLER Tamás

TÁRKI Zrt.

H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.; e-mail. keller@tarki.hu

Abstract: In my paper I demonstrate that in the intergenerational similarities of earning there is an indirect effect which can be observed through the intergenerational similarities in personality traits. Using the data of the Hungarian Household Panel Survey I decompose the correlation coefficient in earning between the head of the household and his/her child. I also point out that personality traits are an important determination of wages even beside human capital variables. Because personality may be shaped by success or failure on the labour market, I try to analyse the data of those persons without labour market experience. My results show that personality even has a long-run effect on wages.

Összefoglaló: A generációk közti jövedelmi hasonlóság vizsgálatában egy ritkán tesztelt indirekt hatás kimutatásával foglalkozom írásomban: nevezetesen a nemzedékek közti személyiségbeli hasonlósággal. Bemutatom, hogy a személyiségjegyek milyen hatásmechanizmusokon keresztül fejtik ki hatásukat a jövedelemre. A magyarázóváltozók széles körét bevonva vizsgálom a személyes jellemzők hatását, és azoknak hosszú távú befolyásával is foglalkozom. Elemzésemben a Magyar Háztartás Panel vizsgálat, illetve a Háztartások Élet-út Vizsgálatának adatait használom.

Keywords: personality, intergenerational earning split, psychological capital

Kulcsszavak: személyiség, nemzedékek közti jövedelem eloszlás, pszichológiai tőke

* A tanulmány az MSZT 2008. évi konferenciáján elhangzott előadásom átdolgozott változata. Munkámhoz fűzött észrevételükért és tanácsaikért köszönettel tartozom: Bartus Tamásnak, Janky Bélának, Kolosi Tamásnak, Kopasz Mariannak, Sik Endrének és Tóth István Györgynek.

A TANULMÁNY CÉLJA ÉS KÉRDÉSFELVETÉSEI

Közismert mondás, hogy nem esik messze az alma a fájától. A megállapítás valami olyasmire utalhat, hogy a családon belül nagyok a hasonlóságok. Mindez persze nem meglepő: a mobilitási vizsgálatokból tudjuk, hogy az apa foglalkozása meghatározza fia végzettségét és keresetét. A nagyobb kulturális vagy társadalmi tőkével rendelkező szülők magasabb eséllyel tudják megengedni maguknak, hogy gyerekeik iskolába járjanak, a magas iskolai végzettség pedig hozzájárul a magas keresetekhez. A szülői státus közvetlen átörökítése mellett ezért egyre nagyobb jelentőséggel bír az iskoláztatáson keresztül történő státusátadás (Blau–Duncan 1967).

A szülők azonban nem csak anyagi, kulturális, vagy esetleg társadalmi tőkéjükkel befolyásolhatják gyermekeik gazdasági helyzetét. A felnövekvő gyerek elsajátítja szülei mentalitását, elési motivációit: hasonló szemmel fogja látni a világot, mint az idősebb generáció. *Megválaszolando kérdés tehát, hogy a családban elsajátított (vagy öröklött) személyes beállítottságok miképpen befolyásolják a gyerek „szerencsését” a munka-erőpiacon.*

Elemzésemben választ keresek arra a kérdésre, hogy léteznek-e nem képzettség alapú tulajdonságok (ezeket nevezem személyiségvonásnak, és feltételezem, hogy a családon belül átörökíthetők), amelyek befolyásolják az egyéni jövedelmek alakulását? Megvizsgálom, hogy (1) van-e a családban átörökített személyiségvonásoknak hatásuk a jövedelemre, (2) az intergenerációs hatásoknak mekkora részét teszi ki a személyiség átörökítésén keresztül jelentkező befolyásoló erő, valamint (3) az átörökített szülői hatások mennyire tartósan befolyásolják az utódok keresetét.

Műfaját tekintve az írás „research note”, vagyis egy szerteágazó komplex problémához a teljesség igénye nélkül akarok olyan tudományos adalékkal szolgálni, amely későbbi mélyebbre szántó kutatások alapját képezheti. Így ebben az írásban nem célolok a társadalmi rétegződés és mobilitás kutatások módszeres áttekintése, sem az ott használatos modellek elemzésemben történő tökéletes adaptációja. Az ilyen jellegű kutatások problematikáját nagyon leegyszerűsítve olykor a részletes és pontos modellalkotás rovására mutatok be egy eddig kevésbé kutatott, elméletileg azonban jól indokolható hatásmechanizmust.

AZ OKSÁG MECHANIZMUSAI, MEGLÉVŐ KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Bár empirikus kutatások sora igazolja, hogy a személyiség nem csak a jövedelmet, hanem a tágan értelmezett munkaerő-piaci karrier alakulását is befolyásolja, arra vonatkozóan, hogy az oksági kapcsolat pontosan milyen mechanizmusokon keresztül jön létre, csak sejtéseink és spekulációink vannak. Az okság lehetséges mechanizmusainak két alternatíváját mutatom be röviden, majd a teljesség igénye nélkül a személyiségjegyek jövedelmet befolyásoló hatását vizsgáló elemzések eredményit összegzem.

Ha az okság háttérben *hatékonysági mechanizmust* sejtünk, akkor a tágan értelmezett belső tulajdonságok megerősíthetők, ösztönözhetők, irányíthatják a cselekvést, ezáltal befolyásolva az objektív körülményeket, vagy megteremtve ezzel az adott típusú viselkedés ideológiai háttérét. A nem racionális, értéktöltettel rendelkező oksági mechanizmusok keresésének a szociológiában Max Weberig visszamenő gyökerei

vannak. Weber híres érve szerint a munkaadók csak akkor tudják nagyobb teljesítményre ösztönözni munkásaikat, ha azok a kemény munkavégzést hivatásnak tartják. Ehhez pedig „olyan érzületekre van szükség, amelyik legalább munka közben megfellelkezik arról az örökös kérdésről, hogy miként lehet maximális kényelem és minimális teljesítmény mellett mégis a megszokott bért biztosítani, arra az érzületre, amely a munkással úgy végezteti munkáját, mintha az abszolút öncél – »hivatás« – volna. Az ilyen érzület azonban nem természetből adott valami. S nem is idézhető elő közvetlenül sem magas, sem alacsony bérekkel, hanem csak tartós nevelési folyamat eredménye lehet” (Weber: 1982: 65). Weber a protestáns gondolkodásmódban találta meg azt a felfogást, „amely a külsőleg tisztán nyereségre irányított tevékenységet a hivatás kategóriája alá sorolta be, oly módon, hogy e hivatás követelményeinek teljesítését az egyén kötelességének érezte” (Weber: 1982: 84).

A személyiség jövedelmet magyarázó modellbe történő bevonásával olyan tulajdonságok modellezése történik, amelyek a hatékony munkavégzés irányába ösztönöznek. Feltételezhető, hogy a problémamegoldó képesség, illetve a jövő vagy célorientált viselkedés segítik a dolgozót abban, hogy a feladatra koncentráljon, mivel a világ eseményeit mint megoldható feladatok láncolatát fogja fel. Abban az esetben pedig, ha valaki nem rendelkezik ezzel az attitűddel, valószínűsíthető, hogy energiáinak egy része az önmaga által felállított, saját cselekvését hátráltató akadályok leküzdésére fordítódik.

Lényegében Weber koncepcióján alapul Bowles és szerzőtársai (Bowles et al. 2001) által kidolgozott viselkedési modell, amellyel a munkabérek nagyságát magyarázták. A szerzők abból indultak ki, hogy egy dolgozó munkateljesítményét három tényező befolyásolja: a ledolgozott munkaórák száma, a munkavállaló képességei és erőfeszítései. A ledolgozott munkaórák számát az esetek többségében a munkaszerződés garantálja. Mivel szerződésben rögzített, kalkulálható, és ezért kevésbé jelent rizikófaktort a munkaadó és a munkavállaló közötti viszonyban. A képességeket az adottságok (IQ) és – legjobb esetben – az azokat kibontakoztató iskolázottság határozza meg. Az iskolázottság szintje, illetve minősége igazolható a hivatalos végzettséggel, az egyéni adottságok pedig kezelhetőek állandónak. Nem kalkulálhatóak azonban a dolgozói erőfeszítések, amelyek a munkafeladat minél egzaktabb elvégzését garantálnák, és valami olyan, nagyon nehezen mérhető tényezőre utalnak, mint az egyéni igyekezet, szorgalom vagy buzgóság. Ösztönző-fokozó (*incentive-enhancing*) preferenciáknak hívják tehát azokat a – jobbra személyiségben rejlő – tulajdonságokat, amelyek a hatékony munkavégzés irányába növelik az egyéni teljesítményt. A szerzők szerint a munkaadók hajlandóak fizetni azokért a személyes tulajdonságokért, amelyek a hatékony munkavégzésre ösztönözik a munkavállalót, egyrészt azért, mert a dolgozó hatékonyabb munkavégzésével a munkaadó közvetlenül hasznot realizál, másrészt azért, mert a belülről motivált munkavégzést kevésbé kell ellenőrizni, amivel a munkaadó költséget takarít meg (Bowles et al. 2001: 1146).

A személyiségvonások azonban más oksági mechanizmuson keresztül is befolyásolhatják a jövedelmet. Bizonyos típusú emberekkel könnyebb együtt dolgozni, míg másokkal nehezebb. Nem azért mert, a két típusú embernek eltérő lenne a tudása, hanem azért, mert a nyitottság, a kooperációkészség, az emberi kapcsolatok ügyes kezelése meghatározza azt, hogy kivel jobb az együttműködés. Másik oldalról az is sejthető, hogy bizonyos tulajdonságok megkönnyítik az előrejutást egy intézményi hierarchiában. Olyan tulajdonságokra lehet itt gondolni, amit pozitívan megnevezve am-

biciózusságnak, pejoratív szóhasználattal pedig törtetésnek vagy helyezkedésnek lehetne nevezni. Összességében megállapítható, hogy bizonyos személyes tulajdonságok segítenek az érvényesülésben (*érvényesülési mechanizmus*), akár úgy, hogy az illető egy adott intézményben emberileg kedvelt kolléga tud lenni, akár úgy előre tud lépni karrierjében.

A *National Employer Survey* (a U.S. Census Bureau által lekérdezett) vizsgálat az 1990-es évek elején monitorozta az ipar és szolgáltatások területén a hús alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalatokat. A kutatás egyik célja az volt, hogy segítse a kezdő munkavállalókat az iskolából a munkaerő-piacra történő átállásban. A vizsgálat során ezért megkérdezték, hogy a munkaadók milyen szempontok alapján választják ki az alkalmazottakat. A megadott szempontokat 1-től 5-ig terjedő skálán kellett értékelni. Az első két legjelentősebb választási szempont a jelentkező attitűdjei (4,6-os átlag) és kommunikációs képességei voltak (4,2), és az iskolázottság (2,9), illetve a tanulmányi eredmények (2,5) csak a lista végén szerepeltek. Mindezzel összhangban van az is, hogy a munkaadók bevallása szerint alkalmazottaiknak 80%-a felel meg tökéletesen az elvárásoknak. Feltételezhető – mivel a kiválasztási szempont nem elsősorban a jelentkező tudása –, hogy a munkaadónak inkább megéri olyan embert választani, akivel személyesen együtt tud dolgozni, de nem teljesen megfelelő a tudása, mint fordítva (Zemsky–Iannozzi 1995).

Cox (1989) emberi erőforrás menedzserektől kérdezte meg, melyek azok a tulajdonságok, amelyeket az interjúk során figyelnek. Mintájába 444 darab vállalat került be (kis és nagyvállalatok egyaránt), az Amerikai Egyesült Államokból és Puerto Ricóból. A menedzsereknek többek között tizenhat munkavállalói tulajdonságot értékelték egy hét fokozatú skálán, annak alapján, hogy az mennyire fontos a sikeres jelentkező kiválasztásánál. A lista elején szerepel a lelkesedés (6,27), az érett gondolkodás (6,19), a magabiztosság (6,16) és az érzelmi stabilitás (6,08), míg a lista végére került például a világos karrier célok (5,12) vagy a jó iskolai osztályzatok (4,90) követelménye.

Green, Machin és Wilkinson (1998) tanulmányukat a „skill shortage” jelenség vizsgálatának szánják, amin azt az empirikusan is mérhető fogalmat értik, hogy a munkaadónak miért ütközik nehézségekbe az adott pozíciónak megfelelő alkalmazott kiválasztása. A vizsgálatból kiderül, hogy elsősorban nem a képzettség vagy a technikai tudás hiánya okozza a nehéz választást, hanem a nem megfelelő motivációk és személyes képességek. Itt elsősorban olyan tulajdonságokra kell gondolni, hogy a jelentkező egyaránt képes legyen az önálló és a csapatmunkára.

Az összefoglalt kutatások alapján megállapítható, hogy a személyes – nem képzettség jellegű – tulajdonságok jelentősen befolyásolják az emberek munkaerő-piaci helyzetét, és rávilágítanak arra, hogy az optimális dolgozó egyúttal optimális személyiség is. Bármelyik oksági mechanizmust fogadjuk el, feltételezhető, hogy a képzettségen és munkatapasztalaton kívül pszichológiai jellemzők is hatást gyakorolnak az egyéni keresetek alakulására. Azokban az empirikus kutatásokban, amelyek a személyes képességek hatását vizsgálják a keresetekre, talán a leggyakrabban használt személyiséget mérő skála a Rotter-féle skála. A teszt azt méri, hogy a megkérdezett szerint saját viselkedését külső körülmények (sors, szerencse, stb.), vagy saját döntései irányítják. Más szavakkal, hogy az ember kezében tudja-e tartani sorsa alakulását, vagy a körülményeknek van kiszolgáltatva (Rotter 1966).

Andrisani és Nestel (1976) vizsgálatukban a Rotter-féle külső-belső kontroll skálát használták. A szerzők megállapítják (Andrisani–Nestel 1976: 156), hogy az a személyiségvonás, amely a sikerhez vezető kemény munkavégzést, illetve a kudarcokat egyaránt az egyén felelősségére terheli, mélyen a protestáns munkaetikában gyökerezik (ezzel némiképpen amellett érvelnek, hogy a külső-belső kontroll hatásának vizsgálatakor az okság a hatékonysági mechanizmuson keresztül teljesül). A skálán belső kontrollal rendelkező személyiség ugyanis, a teljesítményt a siker eléréséhez hatékony eszköznek tartja, így tevékenyen tudja környezetét alakítani. A külső kontrollal rendelkezők ezzel szemben úgy gondolják, hogy sorsuk alakulásáért a körülmények vagy a környezet felelős. Ezzel önmagukat felmentik a személyes felelősségvállalás alól, és sorsuk alakulását sokkal inkább passzívan figyelik kívülről, mintsem aktívan formálnák.

Osborne Groves (2005a) a NLSYW¹ adatit használva végzett kutatásokat. Elemzésében a függő változó 1991 és 1993 között mért jövedelem átlaga (óraberben mérve, és természetes alapú logaritmussal számolva). A vizsgálat fókuszában az áll, hogy a kibővített humántőke modellhez képest a viselkedési modell mennyivel illeszkedik jobban az adatokra, illetve a személyiségjegyek hatása a többi magyarázó tényező mellett is kimutatható-e. A kibővített humántőke modellben a magyarázó változók között az iskolázottság (1991-es adat), az IQ (1968-as adat), a munkatapasztalat (1991-es adat) és a gyerekek száma szerepel (1991-es adat). A viselkedési modellben pedig a humántőke hatásokon kívül a személyiségjegyek (Rotter-féle személyiség) is szerepelnek. Az eredmények azt mutatják, hogy a személyiségvonások hatást gyakorolnak a jövedelmekre. A hatás nagyságáról megállapítható, hogy egy szórásnyi változás a függőváltozóban – almintától függően – 5-7% közötti változást jelent a bérekben, méghozzá úgy, hogy a belső kontrollal rendelkezés növeli jövedelmet. A magyarázott varianciát a kibővített humántőke modellhez képest 1-1,5%-kal növeli a viselkedési komponens bevonása.

Az általam meghatározott kutatási kérdés azonban elsősorban nem az, hogy a személyiség miként befolyásolja a jövedelem alakulását, hanem az, hogy a szülő és gyereke közötti személyiségbeli hasonlóság milyen hatással van a gyerek jövedelemben kifejezett gazdasági sikerességére. A kérdés tehát nem önmagukban a pszichológiai jellemzők, hanem a családon belül átörökített pszichológiai jellemzők jövedelmeket befolyásoló hatására vonatkozik.

Osborne (2005b) az NLS 1907–1921, illetve 1942–1952 között született férfiak adatait tartalmazó mintáján vizsgált az enyémhez nagyon hasonló kérdést. Modellje azonban nem csak az apa és fiú generációk személyiség (Rotter-féle személyiségskálával mérve) és jövedelmi jellemzőit tartalmazta, hanem a fiú generáció iskolázottságát, IQ-ját, valamint munkatapasztalatát. A használt útmodellben a Rotter skála és az IQ az 1968-as adatfelvételtől származik, az iskolai végzettség az 1976-ig megszerzett végzettséget jelenti, az apa jövedelme 1966 és 1968 közötti logaritmizált átlagjövedelem, a fiú jövedelme 1980 és 1981 közötti logaritmizált átlagjövedelem. Az apa és fiú

1 *National Longitudinal Surveys* (NLS) egyik mintája, amely a fiatal (1946–1954) között született nők adatait tartalmazza. Az NLS egy olyan survey sorozat, amely különböző korosztályokat kísér végig a *U. S. Department of Labor* megbízásából.

közötti jövedelemben megmutatkozó hasonlóság (korreláció) dekompozíciója során nyilvánvalóvá vált, hogy annak 11%-a személyiségbeli hasonlóságból adódik².

ADATOK, MODELLÉPÍTÉS ÉS EREDMÉNYEK

Az elemzéshez használt adatok a Magyar Háztartás Panel vizsgálatból (MHP), illetve a Magyar Háztartás Panel és a Háztartások Életút Vizsgálata összevont adatbázisából (MHP-HÉV) származnak, így egyrészt az 1993–1997, illetve az 1993–2007 közötti elmozdulásokat lehetett nyomon követni. Mivel a vizsgálandó kérdés a családban átörökített személyiségvonások jövedelmet befolyásoló erejére vonatkozik, a következő definíciós megszorításokat és logikai feltételezéseket tettem.

A mobilitás kutatások fogalomhasználatától eltérően nem apa és fiú nemzedékeket vizsgáltam, hanem a háztartásfő és annak gyereke között elemeztem a generációs hasonlóságokat. Az MHP-ben *háztartásfő*ként a legidősebb aktív korú férfit definiálják.³ A *gyerek* definíciója szűkebb, mint azt a háztartásfőhöz való viszonyt kifejező változó lehetővé tenné. Arra törekedtem ugyanis, hogy a gyerek személyisége független legyen a munkatapasztalattól, vagyis a személyiség exogén legyen a munkabérré. A leszármazotti kapcsolaton (a háztartásfő gyereke) kívül ezért életkori (1993-ban 16 és 25 év közötti) megszorítást is alkalmaztam. Azok, akiket ezzel a módszerrel gyerekként definiáltam, a vizsgált periódus elején túlnyomó többségben tanulók (51%), a periódus végén pedig olyan kereső tevékenységet folytatnak, amelyből munkabér származik (88%). A *jövedelem* definíciója az utolsó havi főmunkahelyről származó nettó jövedelem (nettó fizetés vagy munkabér) természetes alapú logaritmusával történt.⁴ A *személyiség* méréséhez egy olyan – a *saját sors kézbe tartását mérő* – skálát használtam, amelynek kialakításakor az egyéni problémamegoldó képességre és a jö-

- 2 Az endogenitás kérdése: nevezetesen, hogy a személyiséget mennyire befolyásolja a munkatapasztalat, vagy mennyiben tekinthető szülői örökségnek, kulcsfontosságú a téma kutatása szempontjából. A szerző ezért először csak azokat az apa-fiú párokat vette figyelembe, ahol a *fiú* a vizsgált periódus elején 14 és 24 év közötti volt és még iskolába járt. Mivel ebben az esetben a fiak nemzedékének nem volt munkatapasztalata, valószínűsítette, hogy személyiségjegyeik jövedelmükre nézve exogének. Így összesen 71 főből álló mintát kapott. Miután ezt a kisebb mintát összehasonlította egy olyan mintával, ahol szűrőfeltételként nem szerepelt az, hogy a *fiú* tanuló legyen, és bizonyos háttérváltozók mentén nem talált jelentős eltérést a két minta között, végül az elemzéséhez a nagyobb – 195 főből álló – mintát használta. Az endogenitási probléma megoldását a magam részéről másként tartom ésszerűnek. Reális feltételezés az, hogy a munkatapasztalattal nem rendelkező diákok személyes jellemzőiknek jelentős részét szüleiktől öröklik. Ez azonban empirikusan is tesztelhető, ha az apa és fiú nemzedék személyiséget mérő indikátorai közötti korrelációs együtthatókat hasonlítjuk össze úgy, hogy a *fiú* definíciójába egyszer csak a leszármazás, majd a leszármazás és munkatapasztalat hiánya tartozik bele.
- 3 „Háztartásfőnek mindig a legidősebb aktív korú (18-60 éves) férfit tekintjük, ha ilyen nincs: a legidősebb aktív korú (18–55 éves) nőt. Ha a háztartás csak inaktívokból áll, a legidősebb (18 éven felüli) inaktív korú férfit, ha az sincs, a legidősebb inaktív korú nőt tekintjük háztartásfőnek. A háztartásfő személye változhatott a panelvizsgálat időszakában” (http://www.tarki.hu/adatbank-h/panelcd/magyar/doc_hu/overv_h.html#hifo). Ebben a tanulmányban az 1992-es háztartásfőhöz való viszonyt mérő változóval dolgoztam. Az elemzésben használt mintában a háztartásfők közül 56% a férfiak és 44% a nők aránya.
- 4 Az háztartásfő esetében az *e2jfofm*, a gyerek esetében pedig az *e6jfofm* nevű változók a Magyar Háztartás Panel adatbázisban. Az elemzés során végig logaritmizált jövedelemadatokkal dolgoztam, a szövegben azonban az egyszerűbb megfogalmazás érdekében néhány helyen nem tettem ki a *jövedelem* szó elé a *logaritmizált* megszorítást.

vőbe vetett bizalomra került a hangsúly.⁵ Feltételeztem, hogy a kialakított skála hatásmechanizmusát tekintve hasonlóan működik, mint a Rotter-féle skála: tehát a saját sors kézben tartása hatékony munkavégzésre ösztönöz.

Az endogenitási probléma 2. *lábjegyzetben* felvetett megoldási javaslata alapján összehasonlítottam a *háztartásfő* és *gyerek* személyisége közötti korrelációs együtthatót abban az esetben, ha *gyerek* definíciójába a leszármazotti kapcsolaton kívül az életkor (0,434-es együttható; 117 fő), illetve ha a leszármazotti kapcsolat és a tanulói státusz (0,447-as együttható; 60 fő) tartozott bele. Mivel a két együttható csak kis mértékben tér el egymástól, a nagyobb mintanagyság mellett döntöttem. Az elemzést tehát az MHP adatbázis 117 háztartásfő-gyerek páros adatait tartalmazó mintáján végeztem el. Ennyi volt ugyanis azoknak a hiánytalan adatsorral rendelkező gyerekként definiáltaknak a száma, akik 1993-ban 16 és 25 év között voltak, és valamely háztartáson belül, mint a háztartásfő gyereke lettek számba véve. Az 1993-as év azért bírt jelentőséggel, mert ebben az évben kérdezték először a felhasználni kívánt szubjektív indikátorokat, a 16 év pedig az egyéni kérdőív kitöltésének alsó korhatára volt. A 25 éves korhatár meghatározására azért volt szükség, hogy a *gyerek* személyisége jövedelmére nézve exogén legyen. Mivel azok a 25 év alattiak, akik szüleikkel egy háztartásban éltek, túlnyomó többségben tanulók voltak, tehát nem volt munkatapasztalatuk, azzal a hipotézissel éltem, hogy személyiségüket főként a szülői minta alakítja.

Az okságra vonatkozó feltételezések logikailag indokolhatóak: egyrészt feltételezem, hogy a *háztartásfő* adatai befolyásolják a *gyerek* adatait, nem pedig fordítva. Bár a *gyerek* definiálásába nem tartozott bele közvetlenül a tanulói státusz, az életkori megszorítás miatt védhető feltételezés, hogy a *gyerek* személyiségét a *háztartásfő* jövedelme és személyisége befolyásolja. Másrészt feltételezem, hogy az időben korábbi esemény hat az időben későbbi eseményre, egyszerűen a dolgok természeténél fogva, ezért magyarázom a *gyerek* jövedelmét (1997) egy korábbi időpont személyiségjegyeivel (1993). Mivel az adatok közül csak a *gyerek* jövedelemadata származik 1997-ből (a többi adat 1993-as), a *háztartásfő* jövedelme és személyisége között nem ok-okozati kapcsolatot feltételeztem, hanem kölcsönhatást.

Az adatokon egy viszonylag egyszerű modellt teszteltem, amely két, legkisebb négyzetek módszerén alapuló regressziós egyenlet *útmodell*be történő kapcsolásával jött létre. Először a *gyerek* személyiségét magyaráztam a *háztartásfő* jövedelmével és személyiségével:

$$P_{gy93} = \alpha + \beta_1 \times P_{h93} + \beta_2 \times \ln W_{h93} + \varepsilon, \quad (1)$$

ahol P a személyiségjegyet (a saját sors kézben tartását mutató indexszel mérve), $\ln W$ a főmunkahelyről származó utolsó havi nettó jövedelm természetes alapú logaritmusát, ε a hibtagot jelenti. A „gy” index a gyerekre, a „h” pedig a háztartásfőre utal, a

5 A felhasznált kérdések (a kérdések teljes szövege az M1 táblázatban található) három ellentétpárt alkotnak (a1-a2; a3-a4; a5-a6), amely ellentétpárok legalább -0,3-as negatív korrelációval kapcsolódnak egymáshoz. A saját sors kézben tartását mérő index kiszámítása: $(a2-a1)+(a4-a3)+(a6-a5)$ formulával történt, ahol az *egyáltalán nem igaz* választ 0-val, az *inkább nem igaz* választ 1-gyel, a *részben igaz* választ 2-vel, a *teljesen igaz* kategóriát pedig 3-mal kódoltam. Az index pozitív értékei a problémákat önállóan megoldani képes és a jövőben bizakodó attitűdöt jelenti, a negatív értékek pedig a saját sors alakításában tehetetlen és a jövőt pesszimistán megítélő hozzáállást jelzi. Ebben a vonatkozásban a 0 jelentése egyfajta átlagos vagy semleges viszonyulás. A Rotter skála és az általam létrehozott személyiségskála közötti *elméleti* kapcsolat empirikus tesztelésére nem volt lehetőség.

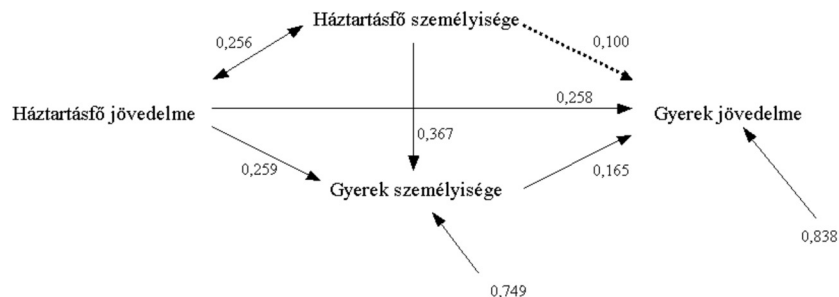
„93” pedig azt jelenti, hogy az adatok az 1993-as adatfelvételtől származnak. Majd egy másik regressziós egyenlettel a *gyerek* jövedelmét írtam fel személyisége, illetve a *háztartásfő* személyiségének és jövedelmének függvényeként:

$$\ln W_{gy97} = \alpha + \gamma_1 \times P_{gy93} + \gamma_2 \times P_{h93} + \gamma_3 \times \ln W_{h93} + v, \quad (2)$$

ahol azonos jelöléseket használtam, mint az előző egyenletben, azzal a különbséggel, hogy „93”-as és „97”-es indexek is szerepelnek, attól függően, hogy az adatok 1993-ból, vagy 1997-ből származtak. A 2. egyenletben a hibatagot v -vel jelöltem.

Az elemzés tárgyát képző négy változót (*háztartásfő* jövedelme, *háztartásfő* személyisége, *gyerek* jövedelme, *gyerek* személyisége) a modellépítés során rombuszformában helyeztem el (*rombuszmodell*), ahol a rombusz csúcsain a változók vannak, a rombusz oldalai és átlói pedig az egyes feltételezett hatásokat jelentik (lásd *1. ábra*, ahol a nyilak iránya a feltételezett hatások iránya). Elvileg a változók közötti kapcsolatot reprezentáló rombuszmodell minden oldala és átlója valamilyen hatást fejez ki. Gyakorlatilag – a mintában – azonban nem minden hatás volt jelentős. Azokat a hatásokat, amelyek 10%-os szignifikancia szinten sem bizonyultak lényegesnek, szaggatott vonallal jelöltem.

Az ábrán a standardizált regressziós együtthatók vannak feltüntetve, kivéve a *háztartásfő* jövedelme és személyisége esetében, ahol a kölcsönhatás feltételezése miatt a Pearson-féle korrelációs együttható szerepel.⁶ Az útmodell az 1. és 2. számú regressziós egyenletek összekapcsolásából, valamint a *háztartásfő* jövedelme és személyisége közötti korrelációs kapcsolatból jön létre. A két regressziós modell esetében feltüntettem a modellbe be nem vont változók hatását ($1-R^2$).

1. ábra Intergenerációs hatások a *gyerek* (logaritmizált) jövedelmére, útmodell N=117.

Az útmodellt alkotó két regressziós egyenlet paraméterbecslései, illetve a *háztartásfő* jövedelme és személyisége közötti korrelációs együttható értéke táblázatos formában az *1. táblázatban* található. Itt közöltem a *háztartásfő* jövedelme és a *gyerek* jövedelme közötti korrelációs együttható értékét is. Ennek dekompozíciójára vonatkozik ugyanis az útmodell.

⁶ Ebben az esetben egyébként a korrelációs együttható és a standardizált regressziós együttható érték azonos.

1. táblázat Az útmodellben felhasznált regressziós egyenletek és a korrelációs együtthatók

Magyarázó változók	1. Egyenlet Függő változó: a gyerek személyisége	2. Egyenlet Függő változó: a gyerek (logaritmizált) jövedelme	Korrelációs együttható: háztartásfő személyisége	Korrelációs együttható: gyerek (logaritmizált) jövedelme
A háztartásfő személyisége	0,367***	0,100		
A háztartásfő (logaritmizált) jövedelme	0,259**	0,258**		0,342***
A gyerek személyisége		0,165*	0,256**	
R ²	0,251	0,162		

Jelölés: *** legalább 0,01; ** legalább 0,05; * legalább 0,1 szinten szignifikáns együttható.
 A táblázatban standardizált regressziós együtthatók szerepelnek (a korrelációs együtthatók azonosak a standardizált regressziós együtthatóval).
 A személyiséget a saját sors kézbe tartását mutató indexszel mértem.
 N=117.
 A két regressziós modell 0,001 szinten szignifikáns.
 A táblázatban szereplő adatokra vonatkozó leíró statisztikák az M2 táblázat 1. oszlopában találhatóak.

A tanulmány elején három kérdésre ígértem választ. Az első kérdésem arra vonatkozott, hogy a családban átörökített személyiségjegyeknek van-e hatása a jövedelemre. A kérdésre igennel kell válaszolni. A háztartásfő és annak gyereke közötti teljes jövedelmi hasonlóságnak ugyanis egy része a hasonló személyiségjegyeken (saját sors kézbe tartása és jövőbe vetett bizalom) keresztül jelentkezik. Az 1. ábrán ez a hatás a három útból álló, a háztartásfő személyiségén és a gyerek személyiségén keresztül érvényesülő hatás. Egészen pontosan a gyerek személyiségének jövedelmére gyakorolt hatása, amely a háztartásfő jövedelme és annak személyisége közötti korreláción keresztül a háztartásfő személyiségének közvetítésével érvényesül.

A második kérdésem ennek a hasonló személyiség szerkezetnek köszönhető hatásnak a nagyságára vonatkozott. Itt a háztartásfő és annak gyereke közötti teljes jövedelmi korrelációt (értéke 0,342) bontom fel direkt és indirekt hatásokra, ahol a direkt hatás 0,258. Ez pedig azt jelenti, hogy a teljes hatás körülbelül negyede, indirekt módon, a modellbe bevont változókon keresztül érvényesül. A hasonló személyiségjegyeken keresztül kifejeződő generációk közötti jövedelmi hasonlóság nagysága: $0,256 \times 0,367 \times 0,165$, vagyis 0,016. Ez a teljes intergenerációs jövedelmi hasonlóság körülbelül 5%-a.

Végül rákérdeztem arra, hogy mennyire tartós a szülői örökség személyiségátadáson keresztül érződő hatása. A kérdés megválaszolása érdekében megnőveltem a vizsgált időszakot: 1993–2007 viszonylatában (az MHP-HÉV adatbázist használva) vizsgáltam a problémát. Az adatokra az 1. ábrán ismertetett modellt illesztettem, azzal a különbséggel, hogy a 2. egyenlet függőváltozója 2007-ből származott, nem pedig 1997-ből. Minden egyéb definíció és feltételezés tekintetében a már bemutatott módon jártam el. Ebben az esetben a mintába 108 személy adatai kerültek be. A vizsgált, három útból álló hatás azonban itt már nem szignifikáns. Mindez abból a szempontból nem meglepő, hogy tudjuk, hogy a társadalmi státust csak egy viszonylag rövid ideig határozza meg a szülői háttér, és ezek után a szülői háttér már csak közvetett formában

érzékelési hatását (Róbert 2001). Egy alternatív értelmezés, ha az alacsony elemszámot tesszük felelőssé a szignifikáns kapcsolatok hiányáért. Itt kell megjegyezni a hiányzó esetek problémáját is. Azok közül, akik 2007-ben a munkaerőpiacon vannak, körülbelül 25% esetében életkori okok miatt nem kérdezték 1993-ban a személyiség méréséhez használható változókat (azért mert 16 év alattiak voltak). Az is elképzelhető azonban, hogy a *gyerek* személyiségjegyei időközben (munkatapasztalatok, házasság, stb. révén) megváltoztak, és ez az új személyiség – nem pedig az apától örökölt –, befolyásolja jövedelmének alakulását.

AZ ÚTMODELL ÁLTAL OKOZOTT KORLÁTOK KEZELÉSE

Az elemzés során az útmodell használata azért volt előnyös, mert speciális kutatási kérdésem a generációk közötti jövedelmi hasonlóság dekompozícióját követelte meg. A modellépítés során ezért egyrészt azok a változók jöttek szóba, amelyek hatással lehetnek a *gyerek* jövedelmére, másrészt pedig azok, amelyeket meghatároz a *háztartásfő* személyisége. Csak a két feltétel együttes teljesülése esetén lehet ugyanis a háztartásfő és annak gyereke közötti jövedelmi korrelációt direkt és indirekt hatásokra bontani. Valószínűleg az alacsony elemszámnak tudható be, hogy sokkal több olyan tényező van, amely befolyásolja a *gyerek* jövedelmét, mint ahányra hatással van a *háztartásfő* személyisége. Ez a tény mindenképpen korlátozza az útmodellnek. Tehát bár empirikusan bizonyított, hogy a háztartásfő jövedelme és személyisége korrelál, és elméletileg érdekesek lennének az olyan utak, amelyeket meghatároz a *háztartásfő* személyisége, és amelyek befolyásolják a *gyerek* jövedelmét, a gyakorlatban nem találtam ilyen tényezőket. Ezért a *gyerek* jövedelmét magyarázó regressziós egyenletben nagyon kevés kontrollváltozó szerepelt. Ezt a tényt igyekeztem kezelni a *gyerek* jövedelmét magyarázó regressziós egyenlet magyarázó változóink bővítésével, annak érdekében, hogy a személyiség hatásának becslése pontosabb legyen. (Ez a modell azonban már nem hozható közvetlen kapcsolatba a háztartásfő és gyereke közötti jövedelmi korrelációval!) A modellt a következő módon határoztam meg:

$$\ln W_{gy97} = \alpha + \beta_1 \times P_{gy93} + \beta_2 \times Z_{gy97} + \beta_3 \times H_{gy97} + \beta_4 \times T_{h93} + \varepsilon, \quad (3)$$

ahol $\ln W$ az utolsó havi, főmunkahelyről származó nettó jövedelem természetes alapú logaritmus, P a gyerek személyisége (a saját sors kézbe tartását mutató indexszel mérve), Z a társadalmi-demográfiai változók vektora⁷, H a humántőke beruházással kapcsolatos változók vektora,⁸ T az „apai örökség” hatása,⁹ ε pedig a hibatermék. A „gy” index a gyerekekre, a „h” pedig a háztartásfőre utal, a „93”-as és „97”-es indexek pedig azt mutatják, hogy az adatok melyik évből származnak. A modellt hierarchiku-

7 *Férfi* (1, ha a megkérdezett férfi, egyébként 0); *életkor*; *családi állapot* (nőtlen/hajadon, elvált, házas dummy változók, kihagyott kategória: *házas*); *településtípus* (Budapest, megyeszékhely, város, község, kihagyott kategória: *község*).

8 *Iskolai végzettség* (az iskolai végzettség kategóriákhöz rendeltem hozzá a szükséges képzési időt); valamint Mincer (1962) nyomán megkülönböztettem egymástól az *általános munkatapasztalatot* (az adott év mínusz az első munkába állás éve, adathiány miatt feltételeztem a megszakítások nélküli munkaerő-piaci jelenlétet) és a *speciális munkatapasztalatot* (a jelenlegi munkahelyen eltöltött évek száma).

9 A *háztartásfő* személyisége és jövedelme.

san építettem fel. Első lépésben a gyerek személyiségét vontam be az elemzésbe, ezek után léptettem be a további változócsoportokat – először a társadalmi-demográfiai változókat, majd a humántőke beruházást, majd az „apai örökség” változókat – a már bevont változócsoportokat a modellben tartva. Az elemzés azokra a *gyerekként* klasszifikáltakra vonatkozik, akiket az 1997-es útmodellben elemeztem. Az eredményeket a 2. táblázat mutatja, ahol a hatásokat a standardizált regressziós együtthatóban fejeztem ki.

2. táblázat A *gyerek* logaritmizált utolsó havi munkajövedelmének (1997-es adat) magyarázása négy változócsoporttal

Függő változó: A <i>gyerek</i> munkajövedelme 1997-ben					
Magyarázó változók	Személyi-ségjegy	Személyi-ségjegy + demográfia	Személyi-ségjegy + humántőke	Személyi-ségjegy + demográfia + humántőke	Személyi-ségjegy + demográfia + humántőke + öröklés
<i>Gyerek</i> személyisége	0,306***	0,231**	0,232**	0,197**	0,109
Férfi		0,137		0,167*	0,196**
Életkor		0,218**		-0,143	-0,195
Nőtlen/hajadon		0,133		0,135	0,157
Elvált		-0,049		-0,062	-0,050
Város		0,052		0,036	-0,011
Megyeszékhely		0,008		0,015	-0,027
Budapest		0,228*		0,206*	0,018
Általános munkatapasztalat			-0,020	0,166	0,203
Általános munkatapasztalat (négyzet)			0,155	0,136	0,201
Speciális munkatapasztalat			0,057	0,044	0,054
Speciális munkatapasztalat (négyzet)			-0,048	0,018	-0,025
Iskolai végzettség			0,364***	0,420***	0,418***
<i>Háztartásfő</i> személyisége					0,123
<i>Háztartásfő</i> jövedelme					0,270**
R ²	0,093	0,229	0,216	0,317	0,369

Jelölés: *** legalább 0,01; ** legalább 0,05; * legalább 0,1 szinten szignifikáns együttható.

A táblázatban standardizált regressziós együtthatók szerepelnek.

A személyiséget a saját sors kézbetartását mutató indexszel mértem.

Kihagyott kategóriák: nő, község, házas.

N=110.

A táblázatban közölt modellek 0,001 szinten szignifikánsak.

A táblázatban szereplő adatokra vonatkozó leíró statisztikák az *M2 táblázat* 2. oszlopában találhatóak.

Az eredmények értelmezésekor elsősorban a *gyerek* személyiségének jövedelmére gyakorolt hatására szorítkozom. A kétváltozós modellhez (a 2. táblázat első oszlopa) tartozó együttható megfeleltethető a *gyerek* személyisége és munkajövedelme közötti korrelációs együtthatónak. Látható, hogy az eredmény szignifikáns, és azt mutatja,

hogya a problémáikat önállóan megoldani képes, jövőjükben bizakodó emberek magasabb jövedelemmel rendelkeznek 1997-ben, mint az ilyen személyes jellemzőkkel nem rendelkezők. A személyiség hatása a kontrollváltozók mellett – *ceteris paribus* – is megmarad, bár a hatás nagysága kisebb, mint a kétváltozós modellben. Alvin és Hauser (1975: 39) javaslata szerint az a különbség, ami két változó közötti korrelációs együttható értékében a többi magyarázó tényező hatására keletkezik, a teljes hatás többi magyarázóváltozón keresztül érvényesülő hányada. Ebben az esetben $1 - (0,231/0,306)$, azaz a gyermek személyisége és jövedelme közötti hatás (nem a háztartásfő jövedelme és a gyermek jövedelme!) 25%-a társadalmi-demográfiai változókra keresztül érvényesül. Humántőke beruházáson keresztül $1 - (0,232/0,306)$ -nyi rész, azaz a személyiség teljes hatásának 24%-a közvetítődik. A demográfiai jellemzők és a humántőke beruházáson együttesen pedig a teljes hatás 36%-a érvényesül (vö.: Alvin–Hauser 1975: 43). A táblázat utolsó oszlopából az is kiolvasható, hogy gyermek személyiségének jövedelmére gyakorolt hatása szülői örökség. Az „apai örökség” változóinak bevonásával a gyermek személyiségének jövedelmére gyakorolt hatása eltűnik, vagyis ezt a hatást a „szülői háttér” közvetíti. Helyes volt tehát az útmodellben az a feltételezés, hogy a személyiségjegyek családon belül öröklődnek.¹⁰

A használt útmodell másik korlátját a személyiség 2007-es hatásának kérdése jelenti. Fontos megjegyezni, hogy az útmodell eredményei azt mutatták, hogy a háztartásfő és gyereke közötti teljes jövedelmi korrelációból a hasonló személyiségjegyeken keresztül érvényesülő indirekt hatás nem szignifikáns. Ebből a kijelentésből azonban nem következik, hogy a gyerekként definiáltak 1993-ban mért személyiségjegye ne befolyásolná 2007-ben a jövedelmüket. Rögtön jelentkezik azonban egy újabb kezelésre váró probléma. Körülbelül minden negyedik 2007-ben a munkaerőpiacon lévő, és ezért munkabérral rendelkező megkérdezettnek hiányzik az 1993-as személyiségadata. Ennek oka, hogy az MHP-ben az egyéni kérdőívek kitöltésének alsó korhatára 16 év volt. Az a személy tehát, aki 1993-ban 15 éves volt, és 2007-ben ezért 29 éves, nem kerülhet be a mintába. Mivel az elemzés során különös jelentőséget tulajdonítok annak, hogy a személyiségjegy a jövedelemre nézve exogén legyen, vagyis ne befolyásolja azt a munkatapasztalat, a hiányzó személyiségadatok problémája még hangsúlyosabb.

A probléma kezelésére két megoldást dolgoztam ki. A személyiségjegyeket mérő változókat nem csak 1993-ban, hanem 1996-ban és 1997-ben is megkérdezték az MHP-ben. Az 1993-ban hiányzó szubjektív változó tehát pótolható 1996-os, annak hiányában pedig az 1997 adattal. Mivel 1997. és 2007. között tíz éves különbség van, a személyiségjegyek okként való feltételezése nem csorbul. Persze az elképzelhető, hogy az inputált személyiségjegy másként „viselkedik” a bérregresszióban, mint az eredeti változó. Ezért szerepeltetek egy olyan változót is, amelynek értéke 1, ha a személyiségjegyet pótolni kellett, 0 pedig minden más esetben. Ennek a változónak a hatása kontroll alatt tartja az adatpótlás okozta esetleges torzítást.

10 Figyelemreméltó, hogy abban a modellben, amelyikben a saját sors kézbentartását mérő index a humántőke és demográfiai változók mellett szerepel a személyiségjegyen kívül az iskolai végzettség, a településtípus (Budapest) és a nem hatása szignifikáns csak. Feltehetőleg a munkatapasztalat hatása azért nem jelentős – más hasonló típusú elemzésektől eltérően –, mert a változó szórása kicsi (lásd M2 táblázat) lévén 16 és 25 év közöttiekről szó.

A szelektív torzítás hatása azonban még ezek után is fennállhat, hiszen azok, akik 2007-ben 25 évesek voltak, nem kerülhettek be a mintába. Heckman (1979) nyomán ezért létrehoztam egy olyan 0/1 értékű változót, amely 1-es értéket vesz fel, ha valaki 2007-ben a munkaerőpiacon van, de hiányzik a személyiségadata, 0-át pedig a többi 2007-ben munkaerőpiacon lévő kapott. Ezt a bináris változót magyaráztam egy logit modellel,¹¹ a becsült valószínűségeket elmentettem, és visszahelyettesítettem a 2007-es jövedelmet magyarázó regressziós egyenletbe.

A felállított modellem a 2007-es adatfelvételtől (MHP-HÉV) származó logaritmizált munkajövedelem magyarázására vonatkozik. A mintát azok alkotják, akik 1993-ban tanulók voltak, vagy pedig 16 év alattiak. Fontos megjegyezni, hogy ez a minta bizonyos szempontból bővebb, más szempontból azonban szűkebb, mint azoknak a halmaznak, akiket a 2007-es útelemzést elvégeztem. Bővebb, mert az 1993-ban 16 év alattiak is bekerülhetnek, szűkebb, mert az 1993-ban 25 év alatti, de munkatapasztalattal rendelkezők nem kerülhettek be az elemzésbe. Modellem így azt mutatja, hogy az 1993-as személyiségjegyek jelentősek-e a 2007-es jövedelem magyarázata szempontjából azoknak az esetekben, akik 1993-ban gyerekek voltak. Még pontosabban: azoknak a jövedelmét, akik 2007-ben munkaerőpiacon vannak, de 1993-ban még nem volt munkatapasztalatuk, meghatározza-e a 14 évvel korábban mért személyiségük. A modellel a következő egyenlőségen alapul:

$$\ln W_{07inputált} = \alpha + \beta_1 \times Z_{07} + \beta_2 \times H_{07} + \beta_3 \times P_{93inputált} + \varepsilon, \quad (4)$$

ahol $\ln W$ az utolsó havi, főmunkahelyről származó nettó jövedelem természetes alapú logaritmus, Z a társadalmi-demográfiai változók vektora, H a humántőke beruházással kapcsolatos változók vektora, P a személyiség (a saját sors kézbe tartását mutató indexszel mérve), ε pedig a hibatermék. A vektorok (Z ; H) a 3. egyenletben definiált változókkal azonos típusú változókat tartalmaznak. A „07”, illetve „93” indexek azt mutatják, hogy az adatok 1993-ból vagy 2007-ből származnak-e. Az egyenletből látható, hogy nem csak a személyiségjegyek, hanem a jövedelem esetében is pótoltam a hiányzó adatokat. Ebben az esetben a hiányzó adattal rendelkező személy beosztásának alapján kapott egy átlagos jövedelmet, így a 2007-ben munkaerőpiacon lévő 94%-nak volt érvényes jövedelemadata. A magyarázó változók között pedig szerepel egy dummy változó, amely megmutatja, hogy a jövedelemadat inputált volt-e. Az eredményeket a 3. táblázat mutatja.

11 A magyarázó változók kivétel nélkül 1993-ból származtak. A következő tényezők hatásának tulajdonítottam a hiányzó személyiségjegyeket: *életkor* (két dummy változó: a kérdezett 16 év alatti; a kérdezett 16-20 év közötti), a megkérdezett *tanuló*-e (1, ha igen; 0, ha nem), a kérdezett *gyerek*-e valamelyik háztartáson belül (1, ha igen; 0, ha nem), a kérdezett *dolgozik*-e (1, ha igen; 0, ha nem), *munkanélküli*-e (1, ha igen; 0, ha nem), *településtípus*: Budapest, megyeszékhely, város, község, kihagyott kategória: község). A hiányzó személyiségjegyek valószínűségét növelte, ha valaki 16 év alatti volt, és csökkentette a tanuló státus, vagy ha a megkérdezett dolgozott, illetve a budapesti vagy a megyeszékhelyekhez kötődő lakóhely.

3. táblázat Az 1993-ban munkatapasztalattal nem rendelkezők logaritmizált utolsó havi munkajövedelmének (2007-es adat) magyarázása

Függő változó: Az 1993-ban munkatapasztalattal nem rendelkezők munkajövedelme 2007-ben			
Magyarázó változók	Demográfia	Demográfia + humán tőke	Demográfia + humán tőke + személyiség
Férfi	0,092	0,151*	0,175**
Életkor	0,152	0,176	0,203
Nőtlen/hajadon	-0,011	-0,069	-0,043
Elvált	-0,127	-0,111	-0,092
Város	-0,045	-0,020	0,015
Megyeszékhely	0,049	0,049	0,064
Budapest	0,074	0,015	0,032
A jövedelem inputált	-0,012	-0,019	0,009
Szelekciós torzítás	-0,113	-0,014	0,047
Általános munkatapasztalat		0,231	0,239
Általános munkatapasztalat (négyzet)		-0,306	-0,296
Speciális munkatapasztalat		0,163	0,097
Speciális munkatapasztalat (négyzet)		-0,251	-0,220
Iskolai végzettség		0,421***	0,394***
Személyiség			0,167**
A személyiség inputált			-0,063
R ²	0,095	0,284	0,308

Jelölés: *** legalább 0,01; ** legalább 0,05; * legalább 0,1 szinten szignifikáns együttható.

A táblázatban standardizált regressziós együtthatók szerepelnek.

A személyiséget a saját sors kézbe tartását mutató indexszel mértem.

Kihagyott kategóriák: nő, község, házas.

N=150.

A csak demográfiai változókat tartalmazó modell 0,1 szinten nem szignifikáns, a másik két modell 0,001 szinten szignifikáns.

A táblázatban szereplő adatokra vonatkozó leíró statisztikák az M2 táblázat 3. oszlopában találhatóak.

A 3. táblázat harmadik oszlopából kiolvasható, hogy a személyiségjegyek a demográfiai és humántőke változók bevonása mellett, 2007-ben is, befolyásolják munkajövedelmet, még hozzá úgy, hogy a saját sors kézbe tartása és a jövőbe vetett bizalom attitűdje *ceteris paribus* magasabb jövedelemhez vezet. A táblázat utolsó sorából az is kiolvasható, hogy pusztán a személyiségjegyek bevonása közel 2,5%-kal növeli a magyarázott varianciát. Megállapítható továbbá, hogy az inputált változóknak, valamint a szelekciós torzításnak nincsen hatása a jövedelemre. Az elemzésnek ez az egysége tehát bizonyítékokat hozott fel arra, hogy azoknak, akiknek 1993-ban nem volt munkatapasztalatuk, a személyiségjegyek 14 év elteltével is érzetik hatásukat munkajövedelmükre.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány magyar adatokon támasztotta alá azt a tételt, hogy a generációk jövedelme közötti kapcsolat egy része a családon belül öröklődő személyes beállítódásoknak köszönhető. Annak érdekében, hogy a személyiségjegyek a munkajövedelemre nézve exogének legyenek, az elemzés azoknak az adataira terjedt ki, akik vagy nem rendelkeztek munkatapasztalattal, vagy bár a munkaerőpiacon voltak, de 25 év alattiak voltak, és a szüleikkel éltek egy háztartásban. Ezek a megszorítások alacsony elemszámot okoztak az elemzésnél. Mindezek ellenére a személyiségjegyek a társadalmi-demográfiai és humántőke hatások kontroll alatt tartásával is meghatározzák a fiatalok jövedelmét. Sőt 14 év elteltével is kimutatható a személyiségjegyek munkajövedelmet befolyásoló hatása. Az eredmények alapján továbbgondolásra érdemes, hogy a szülői személyiség adott esetben hátráltató befolyása éppen a pályakezdés idején a legerősebb. Valamint feltételezhető, hogy az örökölt hátrányos helyzet egyfajta örökölt mentalitással is kapcsolatban áll.

IRODALOM

- Alwin, D.F.–Hauser, R.M. (1975): The Decomposition of Effects in Path Analysis. *American Sociological Review*, 40(1): 37–47.
- Andrisani, P.J.–Nestel, G. (1976): Internal-External Control as Contributor to and Outcome of Work Experience. *Journal of Applied Psychology*, 61(2): 156–165.
- Blau, P.–Duncan, O. (1967): *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Bowles, S.–Gintis, H.–Osborne, M. (2001): The Determinants of Earnings: A Behavioral Approach. *Journal of Economic Literature*, 39(4): 1137–1176.
- Cox, J.A. (1989): A Look Behind Corporate Doors. *Personnel Administrator*, 34: 56–59.
- Green, F.–Machin, S.–Wilkenson, D. (1998): The Meaning and Determinants of Skill Shortages. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 60(2): 165–188.
- Heckman, J.J. (1979): Sample Selection Bias as a Specification Error. *Econometrica*, 47(1): 153–161.
- Mincer, J. (1962): On-the-Job Training: Costs, Returns, and Some Implications. *The Journal of Political Economy*, 70(2): 50–79.
- Osborne Groves, M. (2005a): How Important is your Personality? Labour Market Returns to Personality for Woman in the US and UK. *Journal of Economic Psychology*, 26: 827–840.
- Osborne Groves, M. (2005): Personality and the Intergenerational Transmission of Economic Status. In Bowles, S.–Gintis, H.–Osborne, G.M. eds.: *Unequal Chances*. Princeton–New York: Princeton University Press and Russell Sage Foundation, 208–231.
- Róbert P. (2001): *Társadalmi mobilitás*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Rotter, J. (1966). Generalized Expectancies for Internal versus External Control of Reinforcements. *Psychological Monographs*, 80(1): 1–28.
- Zemsky, R.–Ianozzi, M. (1995): *A Reality Check: Findings from the EQW National Employer Survey*. Washington: Office of Educational Research and Improvement.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó.

FÜGGELÉK

M1. táblázat A saját sors kézben tartását mérő index kialakításához felhasznált kérdések

a1.) Problémáimat nem tudom megoldani
a2.) Amit elhatározok azt véghez is viszem
a3.) Sorsom alakulását alig tudom befolyásolni
a4.) Jövőm alakulása elsősorban tőlem függ
a5.) Gondjaim többségén alig tudok változtatni
a6.) Bizom a jövőmben

A saját sors kézben tartását mérő index kiszámítása: $(a2-a1)+(a4-a3)+(a6-a5)$ formulával történt, ahol az egyáltalán nem igaz választ 0-val, az inkább nem igaz választ 1-gyel, a részben igaz választ 2-vel, a teljesen igaz kategóriát pedig 3-mal kódoltam. Az index -9 és 9 között vehet fel értékeket.

M2. táblázat Az elemzésben felhasznált változók leíró statisztikái: átlag; (szórás)

	Az 1. táblázatban közölt változók*	A 2. táblázatban közölt változók**	A 3. táblázatban közölt változók***
A gyerek jövedelme (logaritmus)	4,419 (0,178)	4,413 (0,171)	4,962 (0,224)
A gyerek személyisége	3,376 (3,005)	3,291 (3,060)	3,693 (3,012)
A háztartásfő jövedelme (logaritmus)	4,253 (0,232)	4,246 (0,237)	
A háztartásfő személyisége	2,316 (3,554)	2,255 (3,626)	
Férfi		0,555 (0,499)	0,593 (0,493)
Életkor		23,436 (2,593)	30,473 (3,529)
Nőtlen/hajadon		0,682 (0,468)	0,580 (0,495)
Elvált		0,018 (0,134)	0,020 (0,140)
Város		0,209 (0,409)	0,267 (0,444)
Megyeszékhely		0,155 (0,363)	0,247 (0,433)
Budapest		0,391 (0,490)	0,273 (0,447)
Általános munkatapasztalat		4,391 (2,959)	9,680 (4,251)
Általános munkatapasztalat (négyzet)		27,955 (33,816)	111,653 (118,817)
Speciális munkatapasztalat		2,291 (2,264)	5,560 (4,226)
Speciális munkatapasztalat (négyzet)		10,327 (20,848)	48,653 (60,082)
Iskolai végzettség		11,800 (1,831)	13,233 (3,011)
A személyiség inputált			0,480 (0,501)
A jövedelem inputált			0,107 (0,310)
Szelekciós torzítás			0,278 (0,297)
N	117	110	150

* A gyerek jövedelme 1997-ből származik, a többi adat pedig 1993-ból.

** Az adatok 1997-ből származnak, kivéve a gyerek személyisége, a háztartásfő jövedelme és személyisége, mert azok az 1993-as adatfelvételtől valók.

*** Az adatok 2007-ből származnak, kivéve a gyerek személyisége, amely az 1993-as adatfelvételtől való (a hiányzó esetek az 1996-os vagy 1997-es adatfelvételtől lettek pótolva). A gyerek jövedelmét mérő változó szintén tartalmaz inputált (ez esetben a foglalkozáskód alapján) adatokat.

MÓDSZERTAN

A MUNKAERŐ-PIACI MOBILITÁS ÉS HÁZTARTÁS-ÖSSZETÉTEL VÁLTOZÁSÁNAK HATÁSA AZ ÉLETKÖRÜLMÉNYEK NÉHÁNY ELEMÉRE

HARCSA István

Központi Statisztikai Hivatal
H-1024 Budapest, Fényes Elek u. 14-18.; e-mail: istvan.harcsa@ksh.hu

Abstract: The paper try to give a more sophisticated picture about the changing social stratification, using the dynamic view of social reproduction processes. The study deals with the question how the labor- market mobility and changing of the household structure have an effect on some characteristics of the living conditions, first of all on the income position and on the objective and subjective deprivation. According to the hypothesis of the study, we can get more detailed information of forming of living condition, by dynamic mirroring of the social-demographic position. The analysis based on the Census 2001 and the Income and Living Conditions Survey 2005 (in Hungarian: *Változó Életkörülmények Adatfelvétel*) which were linked on micro level. Using the database we can observe the changes for more than four year period. The social-demographic position and those of mobility categories mirroring their changes showed – more or less – hierarchical structure: it means, the more advantageous were the activity-change on personal or household level, the more advantageous were the characteristics of the living conditions.

Összefoglaló: A tanulmány tágabb értelemben a társadalmi újratermelődési folyamatok dinamikus megközelítésével – a korábbiakhoz képest – árnyaltabb képet kíván adni a társadalmi tagozódás formálódásáról. Ezen belül is arra fókuszál, hogy bemutassa a munkaerő-piaci mobilitásnak, illetve háztartás-összetételváltozásnak az életkörülmények néhány alapvető jellemzőjére – így elsősorban a jövedelmi helyzetre, valamint az objektív és a szubjektív deprivációra – gyakorolt hatását. A kutatás kiinduló feltételezése szerint a társadalmi-demográfiai pozícióban bekövetkezett változások dinamikus leképezésével részletesebb információkat nyerhetünk az életkörülmények alakulására vonatkozóan. A dinamikus indikátorok kialakításához a KSH által 2005-ben elindított, Változó Életkörülmények Adatgyűjtés nyújtotta az alapot, amelyhez – a megfigyelési időszak kiterjesztése érdekében – hozzákapcsoltuk a 2001. évi népszámlálás megfelelő adatait. Ily módon több mint négyéves időszak változásait lehetett rögzíteni.

A társadalmi-demográfiai pozíció, illetve annak változását tükröző mobilitási kategóriák többnyire hierarchikus elrendeződést mutattak: konkrétan minél inkább előnyös volt az

egyéni, illetve a háztartási szintű aktivitásváltás, illetve a háztartás-összetételváltozás, annál kedvezőbben alakultak a vizsgált életkörülmény jellemzők.

Keywords: social indicators, social-demographic position, labor-market mobility, household structure

Kulcsszavak: társadalmi jelzőszámok, társadalmi-demográfiai pozíció, munkaerő-piaci mobilitás, háztartásszerkezet

Egy korábbi tanulmány (Harcza 2008) a munkaerő-piaci mobilitással, valamint a háztartás-összetétel megváltozását tükröző jelzőszámok kialakításával, illetve ezeknek a társadalmi tagozódással kapcsolatos értelmezhetőségével foglalkozott. E mostani elemzés ezen indikátoroknak az életkörülmények szempontjából fontos szegmensekben való használhatóságát kívánja illusztrálni.

Viszonylag ritkábban találkozhatunk a dinamikus jelzőszámokat alkalmazó hazai kutatással, illetve az erre alapozott elemzésekkel, már csak azért is, mert az ehhez szükséges longitudinális, panel jellegű vizsgálatok meglehetősen költségesek. Részben ez utóbbi ok, részben elsősorban a nagyon eltérő kutatási célok miatt sem alakulhattak ki e téren az alkalmazott módszertanra vonatkozó konszenzusos megoldások.

Úgy véljük azonban, hogy – eme adottságokat is figyelembe véve, a tanulságok összegzése érdekében – célszerű áttekinteni azokat az elemzéseket, amelyek jelen kutatás tematikájával, akárcsak kitérő jelleggel érintkeznek.

Ezzel kapcsolatosan kettős cél vezetett bennünket: egyrészt ízelítőt adni a sokszínű tematikai palettáról, és ezzel összefüggésben az e kutatásokban alkalmazott dinamikus indikátorokról, másrészt annak felvillantása, hogy az adott kérdéskör kapcsán milyen főbb következtetésekre jutottak.

KÖRKÉP AZ EDDIGI KUTATÁSOKRÓL

Jövedelemdinamika és ennek összefüggése más anyagi-egzisztenciális dimenzióval

A külföldi és a hazai kutatásokban egyaránt az egyének, illetve a háztartások jövedelmi helyzetében bekövetkezett változások megfigyelése a leggyakoribb, ami feltehetően összefügg a szegénység vizsgálatok igen nagy elterjedtségével. A panel adatgyűjtéseken alapuló jövedelemdinamikai vizsgálatok közül elsőként Spéder Zsolt kutatását (2002) kell megemlítenünk, amelyben – a TÁRKI által 1992–1997 között végzett Magyar Háztartás Panelnek (MHP) az adataira alapozva – a dinamikus jelzőszámok mindez ideig legszélesebb körű alkalmazása jelenik meg. A kutatás legnagyobb erénye az, hogy a szegénységet többdimenziós metszetben, dinamikus megközelítésben próbálta megragadni. A minta elemszámából fakadó lehetőségeket a szerző maximálisan kihasználta, sőt – saját bevallása szerint – néha túl is lépett azon, ám módszertani szempontból ezek a kísérletek hasznosak, mert felvillantják a lehetőségeket a jövőbeni kutatások számára.

- A szegénységdinamikára vonatkozóan az alábbi típusú indikátorokat használta:
- a felnőtt személyek longitudinális szegénységhelyzete a legkülönbélebb társadalmi-demográfiai jellemzők szerint, a „hányszor volt szegény” alapváltozóra építve,
 - a szegénységi időszak, illetve az összes szegényév megoszlása a szegénységi időszakok, valamint a szegénységi évek száma szerint,
 - tranzíciós mátrixok a jövedelmi pozíció egymás utáni években, illetve 1992–1997 közötti időszakban bekövetkezett változásának (jövedelmi kvintilisek alapján való) bemutatására,
 - a jövedelmek források szerinti összetétele a longitudinális szegénység egyes típusaiban.

Az említetteken kívül egyrészt dinamikus indikátorokkal vizsgálta a longitudinális szegénység összefüggését az életkörülmények néhány fontos elemével, így

- a lakáshellyel,
- a hó végi pénzzavar típusaival,
- valamint a fogyasztási feszültség intenzitásának megjelenésével.

Másrészt a lakáshelyzetben két év alatt (1992–1994 között) bekövetkezett változások bemutatására is kialakított egy aggregált szintű indikátort.

Az általa kialakított jelzőszámok jól érzékeltették a társadalom tagjainak egyik pozícióból a másikba történő mozgását, illetve az e mozgást meghatározó tényezők szerepét. Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy „*Noha sokan érkeznek a szomszédos jövedelmi osztályból, a magasabb jövedelmi kategóriák szintén igen jelentősen járulnak hozzá a szegények körének kialakulásához.*” Továbbá, „*Eszerint az idő előrehaladtával egyrészt csökken az újonnan belépők aránya, másrészt nő a szomszédos jövedelmi osztály mint rekrutációs bázis jelentősége.*” „... az átalakuló magyar társadalmat, a fejlett ipari társadalmakhoz hasonlóan, az jellemzi, hogy a szegénység „benyomul” az (alsó) középrétegek élettapasztalataiba.” (Spéder 2002: 83–84)

Cseres-Gergely Zsombor kutatásában (2005) arra kereste a választ, hogy vajon „... megfigyelhető-e akár az inaktívvá vált személy, akár családjában olyan törekvés, hogy a beállt jövedelemváltozásra reagáljon, annak terhét csökkenteni próbálna” (Cseres-Gergely 2005: 13). A vizsgálathoz a KSH által 1993–2001 között végrehajtott Háztartási Költségvetési Felvételből (HKF), a panelként kialakított mintarész nyújtott empirikus adatforrást.

A vizsgálat azzal a feltételezéssel élt, hogy „... ha a háztartás összetétele nem változott, az azokhoz tartozó emberek adatai három különálló, de azonos szerkezetű adatbázissá kapcsolhatók össze” (Cseres-Gergely 2005: 16). Ez az alapvetés azonban vitatható, mert – az általam végzett vizsgálatból is kiderült, hogy – a háztartások összetétele ennyi idő elteltével természetesen változik, ez azonban csak akkor okoz gondot, ha ezt nem kezeljük valamilyen módszerrel. A kapott eredményeket értékelve a szerző azt a következtetést vonta le, hogy „*A háztartások időbeni követésével megállapítható, hogy a nyugdíjazás után az érintettek személyes jövedelme átlagosan legfeljebb 25%-kal csökkent, egy főre jutó háztartási jövedelme átlagosan legfeljebb 13%-kal csökkent. Munkanélküliek esetében a nyugdíjazás sokszor nem is okoz jövedelmi változást. ... A jövedelmek nagyságát közvetlenül és közvetve, a kiadások szerkezetén keresztül vizsgálva sem találunk jelentős csökkenést, vagy növekedést. Ez az eredmény*

arra utal, hogy a korhatár alatti nyugdíjasok körében nem gyakori a szürke vagy fekete munkavállalás.” (Cseres-Gergely 2005: 3)

A jövedelem és a kiadás dinamikai vizsgálatát állította középpontba a Kapitány Zs., Molnár Gy. és Virág. I. által végzett kutatás (2005) is. A szerzők – a HKF hároméves rotációs paneljei alapján – dinamikus jövedelmi és kiadási indikátorokat mutattak be. A dinamikát nem a hagyományos tranzíciós mátrixok segítségével próbálták érzékelteni, hanem azt vizsgálták, hogy az egyes jövedelem kategóriákhoz tartozóknak mekkora arányban (hány százalékkal) változott egyik időpontról a másikra a jövedelmük, vagy a kiadásuk. Az indikátor előnye – a hagyományossal szemben –, hogy plasztikusabban érzékelteti a tényleges jövedelemdinamikát. Ily módon elkerülhető az a helyzet, hogy ha valaki – a kiinduló évben – egy adott jövedelmi kategória felső határához állt közel, és már viszonylag kismértékű jövedelem növekedés révén is átkerülhetett a következő kategóriába, tehát mobilnak minősült, míg ha ugyanezen kategória alsó határához állt közel, és – az előbbi esetnél nagyobb növekedés mellett – eljutott e kategória felső határához, akkor immobilnak.

Egyéb témák

A KSH egy korábbi, házasodottakra irányuló longitudinális adatgyűjtése (Kamarás-Szukits 2004) *csak érintőlegesen foglalkozott az anyagi helyzet dinamikájával, amelyre vonatkozóan retrospektív adatokra támaszkodtak.* A szerzők az anyagi helyzet tíz év alatt bekövetkezett alakulását és a házasságok stabilitását vetették egybe. Ez alapján kiderült, hogy *„A javuló anyagi helyzet jár együtt a legkisebb, a romló pedig a legnagyobb házasságfelbomlási aránnyal. Különösen azoknak a nőknek a helyzete romlott anyagilag, akiknek nem sikerült újabb párkapcsolatot létesíteniük a válást, vagy az özvegyülést követően. Ha viszont van újabb párkapcsolat, akkor nagyobb az esélye az anyagi helyzet javulásának, mint akkor, amikor az eredeti házasságukban élnek a párok.”* (Kamarás-Szukits 2004:13) Ugyanezen adatgyűjtésre alapozva használták a *kívánt gyermekszám – 1991–2001 közötti – alakulását bemutató dinamikus indikátort,* amely alapján részletes betekintést kaphattunk az egyéni szintű családtervek időbeni formálódására vonatkozóan.

Egy másik, a Népeségtudományi Kutatóintézet által végzett – longitudinális adatgyűjtésre támaszkodó – demográfiai témájú kutatás (Pongrácz–S. Molnár 1994) a serdülőkorban szült anyák helyzetét vizsgálta. A kutatást értékelő elemzésben a *családi állapot változására vonatkozóan alakítottak ki dinamikus indikátort, és ezt egybevetették az életkörülmények, valamint a gyermekneveléssel kapcsolatos más változókkal.* A szerzők megállapítása szerint a serdülőkorban szült nők házasságai semmivel sem bizonyultak bomlékonyabbnak, mint amennyire az korosztályuk népességében jellemző volt. A fiatalkori gyermekszülés következtében az érintettek nem kerültek rosszabb helyzetbe, mint amiben felnevelkedtek, sőt családalapításuk alapvetően megfelelt saját társadalmi környezetük normáinak. Ők maguk is sokgyermekes családból származtak, és a tíz alatt megvalósult termékenységük is jelentősen a korosztályukra jellemző országos átlag felett volt.

Egy másik korábbi KSH vizsgálat (Harcsa 2000) az önkormányzatok által szociális segélyben részesített népességre vonatkozóan gyűjtött longitudinális adatokat. A vizsgálat – áramlási mátrixok segítségével – *alapvetően a segélyezési rendszerben való fluktuációra, a jövedelmi dinamikára, valamint a jövedelem dinamika, illetve a segélyösszegek dinamikája közötti összefüggésekre koncentrált.*

Kimutatható volt, hogy – 90-es évek második felében – a segélyezési rendszeren belül folyamatosan csökkent az újonnan belépők, és növekedett a hosszabb ideje bentlévők aránya, ami arra engedett következtetni, hogy a tartósan szegények újratermelődése a segélyezési rendszer keretein belül is tetten érhető. Mindez alapvetően azal függött össze, hogy a munkaerő-piaci pozíció szempontjából periférikus helyzetben levőknek egyre kevesebb volt az esélye arra, hogy visszakerülhessenek a tartós foglalkoztatás rendszerébe.

Módszertani és a szociológiai mondanivaló szempontjából is tanulságos Kertesi Gábornak a cigányfoglalkoztatás leépülését bemutató kutatása (Kertesi 2000), *amelyben retrospektív jellegű adatgyűjtésből származó információkat használt a cigányság munkaerő-piaci mobilitásának bemutatására.* Az elemzéshez az 1993-1994. évi reprezentatív cigányfelvételben – az első munkábaállástól a felvétel időpontjáig felvett – részletes munkatörténeti adatokat vette alapul. A vizsgálat külön erénye, hogy a munkatörténeti információk alapján képzett panelállomány adatai mellett párhuzamosan használta az éves, keresztmetszeti állapotot tükröző adatokat. Ez utóbbiak a KSH munkaerő-felvételei, háztartási költségvetési, valamint népszámlálási felvételeiből származtak, és ebből merítette a nem cigány népességre vonatkozóan – a foglalkoztatottsággal kapcsolatos – összehasonlítható adatokat. A módszer nagyon tanulságos, hiszen mint írja: „*Választott elemzési módszerünk – nevezetesen, hogy nem egyének, hanem kohorszok foglalkozási élettörténetét kísérvük figyelemmel – lehetővé teszi egy viszonylag jól kezelhető pótmegoldás kidolgozását. Ha időben egymást követő, nagy esetszámú keresztmetszeti mintákon belül rögzítünk kohorszokat, akkor az egymást követő évek mintáiban megfelelő számú korévvvel elcsúsztatott korcsoportok definiálásával a kiinduló kohorszok kvázi panelmintáit hozhatjuk létre.*” (Kertesi 2000: 417) A szerző tehát egyfelől (a nem cigány népesség esetében) a kohorsz technikára, másfelől (a cigány népességre vonatkozóan) a retrospektív kérdéssel összeállított panelállományra támaszkodott.

A cigány népesség foglalkoztatottságának alakulására vonatkozóan kimutatta, hogy – 1989–1994 között „... *a foglalkoztatásból való kiáramlás és beáramlás rátái a korábbi 6-8 százalékkal szemben lényegesen magasabb szinten, a korábbi ráták dupláján, valahol 15 százalék fölött stabilizálódnak majd*” (Kertesi 2000: 412). „*Míg 1985–1987 között a roma férfiak esetében mintegy 70 százalékot tettek ki az év egészét kitöltő, tartós munkaviszonyok, addig e tartós munkavállalások aránya 1991 és 1993 között csaknem a felére (37-38 százalékra) csökkent.*” (Kertesi 2000: 415)

Időben a legfrissebb, és feltehetően a legígéretesebb vizsgálatok közé tartozik a Népeségstudományi Kutatóintézet által 2001-ben, illetve 2004-ben „*Életünk fordulópontjai*” címmel végzett panel vizsgálata, amely alapján a nemrég megjelent kötet (Spéder–Kapitány 2007) *a gyermekvállalási tervek megvalósulására vonatkozóan adott közre dinamikus jelzőszámokat.* Így például kimutatták, hogy a korábban gyer-

mekvállalási szándékkal rendelkezőknek, vagy ilyen szándékkal nem rendelkezőknek végül is született-e gyermeke, vagy sem. Ha igen, akkor azt vélelmezhetően milyen objektív, illetve szubjektív tényezők határozták meg. Az elemzés jól illusztrálta, hogy – a gyermekvállalásban – a keresztmetszeti alapon mért makroszintű tendenciák évről-évre alig változtak, ezzel szemben a mikroszinten, dinamikus jelzőszámok alapján bemutatott kép mögött igen erőteljes belső mozgások voltak.

Ugyancsak az „*Életünk fordulópontjai*” c. adatgyűjtésből származó információkra támaszkodott egy másik elemzés (Monostori 2007), amely a korai nyugdíjazás társadalmi-demográfiai okait próbálta feltárni. A tanulmány a korai nyugdíjazás szempontjából *szóba jöhető népesség gazdasági aktivitására, illetve az abban bekövetkezett mobilitásra vonatkozóan közölt dinamikus jelzőszámokat*. Majd erre alapozva – hosszabb időtávot átfogó értékelés alapján – megállapította, hogy: „*A középkorú és idősebb generációk korai nyugdíjazás iránti vágya nagyon erős – a 2000-es évek első felében sokkal erősebb, mint az 1990-es évek közepén –, és ez döntő mértékben realizálódik is a későbbiekben, azaz az érintettek valóban a hivatalos korhatár előtt lépnek ki a munkaerő-piacról.*” (Monostori 2007: 250)

E viszonylag részletes, tematikailag meglehetősen színes körkép legfőbb tanulsága az, hogy a dinamikus jelzőszámok használatában:

- nem jelenik meg, vagy csak nagyon érintőlegesen az egységes fogalom használat,
- a használt osztályozási kategóriákat érthetően mindig az éppen aktuális kutatási célok határozták meg, ami önmagában nem probléma, ha emellett biztosított a fogalmak és kategóriák közötti átjárás,
- mindezek nagyon szűk körre szorítják az összehasonlíthatósági lehetőségeket.

A JELENLEGI KUTATÁSRÓL

Az elemzés adatbázisát a KSH által – rotációs panelmintán – 2005-ben indított *Változó Életkörülmények Adatgyűjtés* adta, amelyet egyébként az EUROSTAT kezdeményezett, és minden tagországban kötelező jelleggel hajtották végre. Magyarországon a felvétel a 2005. évi mikrocenzus mintájára épült, ezért lehetőség volt arra, hogy az alapváltozókra vonatkozó információkat összekapcsoljuk a 2001. évi népszámlálás megfelelő adataival. Ily módon időben jelentősen ki lehetett terjeszteni a panel időszak hosszát.

Előre kell bocsátani, hogy a jelen kutatás lehetőségeit is behatárolta a rendelkezésre álló adatbázis adottsága, továbbá a meglévő (népszámlálási) fogalmakhoz, valamint a keresztmetszeti állapotokat tükröző (hagyományos) jelzőszámokhoz való igazodás kényszere, és így módon az összehasonlíthatóság, mint lehetséges igény, ez esetben is legfeljebb csak korlátozottan érvényesülhetett.

Fontos azt is megemlíteni, hogy a kutatás során alternatív rendezőelvek kialakítására is törekedtem. Mire gondolok itt? Elsősorban a jelenségek kutatásakor feltételezett ok-okozati összefüggések bizonyos területeken való újragondolására, vagy ha úgy tetszik *párhuzamos megközelítések alkalmazására*.

Így például a jövedelemdinamikai, illetve ezzel összefüggésben a szegénység vizsgálatoknál alkalmazott eddigi megközelítések többnyire abból indultak ki, hogy első lépésben – különböző jelzőszámok segítségével – megmérték a jövedelmi különbsége-

ket, majd ezt követően vizsgálni kezdték a jövedelmi egyenlőtlenségeket feltételezhetően befolyásoló tényezők szerepét, és értelmezték a magyarázó tényezőket.

Egy másik megközelítést alkalmazva azonban kiindulhatunk abból is, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek megjelenését a társadalmi újratermelés egészébe beágyazva vizsgáljuk. Ebből a szemszögből nézve kulcsszerepe van az *egyének munkaerő-piacon megjelenő mobilitási esélyeinek*, hiszen koncentráltan ebben a szegmensben „hasznosul” mindazon tőke, amely ezen esélyeket meghatározza. Ugyanígy az *élet alapjait újratermelő demográfiai életciklus*, illetve az azt kísérő kedvező, vagy kedvezőtlen demográfiai események is alapvető szerepet töltenek be abban, hogy mintegy „inputként” meghatározzák az egyének és háztartások életkörülményeit, életmódját. Ha az ily módon definiált „input” szegmensekre dinamikus kulcsindikátorokat alakítunk ki, és ezek segítségével mérjük és értelmezzük a jövedelmi különbségeket, akkor az ok-okozati láncolat szempontjából egy – a korábban alkalmazott megközelítéshez képest – másféle viszony rendszerbe helyezzük azokat.

A párhuzamos megközelítések alkalmazásakor nem az a kérdés, hogy melyik a jobb, hanem az, hogy külön-külön való konzekvens alkalmazásuk milyen mértékben nyújt számunkra új információt a vizsgált jelenség természetének megismerése szempontjából. Feltehető a kérdés, hogy ezek után miben fog különbözni a kétféle megközelítés végeredménye? Elképzelhető, hogy semmiben, főleg ha azonos fogalmakat is indikátorokat alkalmaznánk az összefüggések kimutatásakor. Ám a gyakorlat inkább azt mutatja, hogy a gondolati vezérfonal többnyire „diktálja” az egymás után következő logikai lépéseket, ezért egyáltalán nem biztos, hogy a kétféle megközelítés révén mindenben azonos eredményt kapunk. Már csak azért sem, mert az egyes lépéseket követően többnyire döntéseket kell hoznunk, amelyek nyomán a hangsúlyok eltolódhatnak az egyik, vagy másik irányba.

A továbbiakban a tanulmány arra vállalkozik, hogy a munkaerő-piaci mobilitást tükröző indikátorok segítségével érzékeltesse a jövedelmi pozíciókban megjelenő különbségeket, majd ezt követően a háztartás-összetétel megváltozását rögzítő dinamikus kategóriák alkalmazásával egyrészt itt is a jövedelmi különbségeket, másrészt a depriváció objektív és szubjektív elemeiben megnyilvánuló jellemzőket bemutassa.

MUNKAERŐ-PIACI MOBILITÁS – ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

A vizsgálat során abból indultunk ki, hogy a társadalmi tagozódásban, ezen belül is a munkaerő-piacon elfoglalt helyet, jelentős részben az a tudástőke határozza meg, amelyet – akár munkába állása előtt, akár azt követően – az egyének élete során sikerült felhalmozni. Emellett nem kevés szerepe lehet annak a képességnek, amelynek segítségével ezt a tudástőkét a munkapiacra kamatoztatni tudja.

Hipotézisünk szerint a „kamatoztatási” folyamatot olyan kísérletek sorozatának is felfoghatjuk, amely adott és többnyire mérhető „hozadékkal” jár együtt. E hozadék – megjelenési formáját tekintve nem más –, mint a munkapiacra egyik pozícióból egy másik pozícióba való váltás, amely a megélhetési viszonyok szempontjából lehet kedvező, vagy éppen hátrányos. A két, vagy több időpont között bekövetkezett pozícióváltásokat munkaerő-piaci mobilitásnak tekinthetjük. E fejezetben az így definiált

mobilitásnak, pontosabban az *eltérő mobilitási esélyeknek az életkörülményekre, életmódra gyakorolt hatását igyekszünk bemutatni.*

Előrebocsátjuk, hogy a fenti összefüggést – nevezetesen a munkaerő-piaci mobilitást és annak az életkörülményekkel, életmóddal való kapcsolatát – *kétféle szemléletben* is lehet vizsgálni: *az egyik a mobilitás belépési oldala felől* közelíti a jelenséget, és ez esetben azt nézzük, hogy egy adott kategóriába tartozóknak, például a szellemi foglalkozásúaknak milyen volt a jövedelmi helyzete, attól függően, hogy mely kategóriából kerültek e csoportba. *A másik a kilépés szempontjából való megközelítés,* amikor viszont arra keressük a választ, hogy egy adott kategóriából kilépőknek – a mobilitás irányától függően – miként alakult a jövedelmi pozíciója.

A dinamikus megközelítést természetesen a jövedelmi pozíció változására is ki lehet terjeszteni, azonban az általunk – jelenleg – használt adatoknál a jövedelmet csak egyetlen időpontra, 2005-re vonatkozóan lehet bemutatni. A későbbiekben azonban a jövedelem esetében is rendelkezésre állnak majd a longitudinális adatok, és ez alapján arra is lehet majd dinamikus jelzőszámokat képezni.

Jelen elemzésben nem csupán az egyének, hanem a háztartás összes felnőtt tagjának a mobilitására vonatkozóan is közlünk dinamikus kategóriákat.¹ A továbbiakban – a belépési mobilitás szemszögéből nézve – azt mutatjuk be, hogy e dinamikus kategóriákban *miként alakult 2005-ben a jövedelmi ötödök szerinti megoszlás (1. táblázat).*

Jövedelmi ötödök szerinti megoszlás

Egyének munkaerőpiaci státusa

1. A jelenlegi *szellemi foglalkozásúakon belül* markánsan elkülönülő kategóriát alkotnak a mindkét évben, - tehát tartósan - szellemi foglalkozásúak, illetve azok, akik 2001 után kerültek a szellemi pályára. Az utóbbiak körében közel négyszer akkora a legalsó jövedelmi ötödbe, tehát a szegény rétegekhez tartozók hányada, mint a szellemi pályán tartósan jelenlevők körében, a legfelső ötödben pedig az arányokat tekintve fordított a helyzet. Feltételezhetően a jelentős mértékű jövedelmi különbség döntően abból fakad, hogy a fizikai foglalkozásúak, - a szellemi pályákon belül, - többnyire csak az alsó, és ezért a kevésbé jól fizetett pozíciókat tudták csak megszerezni.

2. *A teljesidős fizikai foglalkozásúak csoportjába* – az újonnan belépők, illetve az adott kategóriában már tartósan bentlévők közötti különbségek szempontjából nézve – az előbbiekkal ellentétes tendenciát figyelhetünk meg, tekintve, hogy ez esetben a szellemi pályákról fizikai csoportba bekerülők körében jóval alacsonyabb a legalsó, illetve magasabb a legfelső ötödbe tartozók részaránya, mint a mindkét évben fizikai csoporthoz tartozók körében. E mögött viszont feltehetően az húzódik meg, hogy a szellemi pályákról belépőknek jó esélye volt arra, hogy a fizikai pozíciók közül a legjobban fizetetteket nyerje el. A jövedelmi esélyek – fentiekben tapasztalt – aszimmetrikus mozgása alapján *valószínűsíthető, hogy a mobilitás alapvetően a fizikaiak felső, és a szellemiek alsó rétegei között megy végbe.*

¹ Az ezzel kapcsolatos módszertani információk egy korábbi írásban kerültek közlésre (Harcza 2008).

A további három kategóriát azok alkotják *akik, a vállalkozói pozícióból, a munkanélküliek köréből, illetve a gyermekgondozási szabadságról kerültek a teljesidős alkalmazottak csoportjába*. Döntő részük fizikai foglalkozásba került, azonban – a kis elemszám miatt, - hozzájuk soroltuk a szellemi pályára kerülőket is. A gyermekgondozási szabadságról visszatérők esetében valójában nem is beszélhetünk mobilitásról, hiszen többségük csupán visszakerült a korábbi munkakörébe. A viszonylagos folytonosságot megerősítik a jövedelmi ötödök szerinti megoszlási arányaik is, miután a gyermekgondozási szabadságról visszatérők adatai nagyon hasonlítanak a mindkét évben teljesidős fizikaiakéra.

Más a helyzet a vállalkozói pályáról belépők esetében, mert a rájuk jellemző megoszlási arányok viszont a szellemiekéhez hasonlatosak, ami arra utal, hogy a pályamódosítás során ők is többnyire az előnyösebb fizikai munkaköröket szerezték meg. Némileg meglepőek a munkanélküli státusból belépők jövedelmi mutatói, hiszen alig mutattak rosszabb képet, mint a mindkét évben teljesidős fizikai foglalkozásúak.

3. Első látásra *a mindkét évben vállalkozók* adatai is meglepőek, hiszen a legalsó ötödbe tartozók aránya mintegy kétszer akkora (21,7%), mint az időközben a vállalkozói csoportból alkalmazotti kategóriába lépőké (10,9%). A valóságban azonban itt arról van szó, hogy a vállalkozók ismert jövedelem eltitkolási attitűdje miatt a kapott arányok erősen alulbecsültek.

4. A jelenlegi *munkanélküliek, felnőtt eltartottak* (akiket együttesen kezeltünk)² három nagyobb csoportját tudjuk összehasonlítani: a) a mindkét évben e kategóriában tartozókat, b) a teljesidős fizikai foglalkozásúak csoportjából belépőket, c) a gyermekgondozási szabadságról idekerülőket. Mindhárom csoport a legrosszabb helyzetűek közé tartozik, azonban közülük kettőt, a tartósan munkanélkülieket, valamint a gyermekgondozási szabadságról munkanélküli létbe kényszerülőket a teljes mértékben perifériális helyzetűek közé sorolhatjuk, hiszen 54, illetve 61 százalékuk tartozott a szegény rétegekbe.

5. A *gyermekgondozási szabadságon levők* körén belül is találunk perifériális helyzetű csoportot, nevezetesen a mindkét évben, tehát a tartósan ebben a státusban levőket, akiknek fele tartozott a legalsó jövedelmi ötödbe. A teljesidős foglalkoztatotti státusból idekerülők jövedelmi helyzete is elmarad az átlagostól, azonban jóval kedvezőbb pozícióban voltak, mint az előbbiek.

6. Erősen tagolt a *nyugdíjasok* tömbje is, miután a szellemi pályákról nyugdíjba lépők, illetve a munkanélküliek köréből idekerülők közötti jövedelmi különbségek igen nagyok: a legfelső ötödbe tartozók hányadát tekintve tízszeres, a legalsó ötödbeliek esetében több, mint ötszöröse a közöttük levő különbségek.

Említésre méltó az is, hogy a rokkantnyugdíjasok körében több, mint háromszor annyian sorolódtak a legalsó jövedelmi ötödbe, mint az öregségi nyugdíjasok közül. Mindez jelzi, hogy a rokkantosítottak munkapiaci pozíciója, - a nyugdíjazást megelőzően, - sokkal törékenyebb lehetett, mint azoké, akik öregségi nyugdíjasként vonultak ki a munkából.

2 A bevezetőben idézett tanulmányban jeleztük, hogy a felnőtt eltartottakat és a munkanélkülieket részben a hasonló munkapiaci pozíció, részben az alacsony elemszám miatt vontuk össze

A háztartásban élők gazdasági aktivitása

A háztartásban élő felnőtt tagok – 2001–2005 közötti – gazdasági aktivitásváltását alapul véve hat nagyobb csoportot, illetve azon belül különböző kategóriákat képeztünk. A csoportképzésnél alapvető szempontként kezeltük a foglalkoztatottak számának változását, továbbá azt, hogy a foglalkoztatott mellett élt-e munkanélküli, gyermekgondozási szabadságon levő, nyugdíjas, felnőtt eltartott, vagy esetleg csak az utóbbi státusokban levő személy maradt a háztartásban. Azt feltételeztük, hogy a háztartástagok gazdasági aktivitásában – középtávon – bekövetkezett változások viszonylag jó indikátorai lehetnek a háztartás adott időszakra jellemző „jövedelemtermelő képességének”. A nagyobb csoportok a következők voltak:

- egy foglalkoztatott,
- két foglalkoztatott,
- egy foglalkoztatott + gyermekgondozási szabadságon levő,
- egy foglalkoztatott + nyugdíjas,
- csak nyugdíjas,
- vegyes összetételű,

1. Az *egy foglalkoztatottat tartalmazó háztartásokon* belül igen komoly eltérést lehetett kimutatni azok között, akiknél mindkét évben egy foglalkoztatott volt, illetve, ahol korábban csak munkanélküli élt. Az utóbbiak – tehát a munkanélküliek közül belépők – gyenge munkapiaci pozícióját jól jellemezte az a körülmény, hogy körükben közel kétszer annyian (32%) tartoztak a legalsó jövedelmi ötödbe, mint a mindkét évben egy foglalkoztatottal biztosan számítható háztartások (17%). A legfelső ötödben pedig közel négyszeres különbségek voltak a munkanélküli státusból belépők hátrányára.

2. A jövedelmi pozíciót tekintve érthetően azok voltak a ranglétra elején, ahol legalább *két foglalkoztatott élt a háztartásban*. Ezen belül is azok, ahol mindkét évben két foglalkoztatott volt, továbbá azok, ahol 2001-ben egy foglalkoztatott mellett nyugdíjas (dőntően rokkantossított) élt, ám a nyugdíjas időközben újra munkába állt. A további kategóriák jövedelmi pozíciója – nevezetesen ahol korábban csak egy foglalkoztatott, és e mellett gyermekgondozási szabadságon levő, vagy munkanélküli volt – számottevő mértékben elmaradt az előbbiekéétől. Említést érdemel, hogy ez utóbbi kategóriákban a jövedelmi ötödre vonatkozó arányok nagyon hasonlóak voltak, holott a korábban munkanélkülit is tartalmazó háztartások esetében feltételezni lehetett, hogy összességében a gyengébb munkapiaci pozíciójuk miatt viszonylag szerényebb jövedelmi helyzetet érnek el.

3. Az *egy foglalkoztatott + gyermekgondozási szabadságon levő csoporton* belül viszonylag jól elkülöníthető kategóriát alkottak azok, akiknél már huzamosabb ideje fennállt ez a formáció, és azok, akiknél az eredetileg két foglalkoztatott közül a feleség csak időközben került gyermekgondozási szabadságra. Az utóbbiak – tehát a frissen gyermekgondozási szabadságra lépők – köréből számottevően alacsonyabb hányadban (17%) kerültek a legalsó ötödbe, mint a tartósan ezen formáció között élők (25%), a legfelső ötödhöz tartozók arányában pedig háromszoros különbségek voltak, a frissen bekerülők javára. A különbségek azzal magyarázhatók, hogy a tartósan az eredeti felállásban élőkénél magasabb a gyermekszám (kétharmaduknak 3 vagy több gyereke

volt, míg a másik kategóriában 15% volt a megfelelő érték), és emiatt náluk alacsonyabb az egy főre jutó jövedelem összege.

4. Az előbbi kategóriánál tapasztalható hasonló tendenciát figyelhetünk meg az *egy foglalkoztatott + nyugdíjas típusú háztartások* esetében. Itt is az a jellemző, hogy ahol a korábbi két foglalkoztatott közül az egyik csak az utóbbi időben lett nyugdíjas, ezen háztartások körében sokkal alacsonyabb a legalsó, és magasabb a legfelső ötödbe tartozók hányada, mint ahol már 2001 előtt is fennállt a jelenlegi aktivitási összetétel. Az utóbbiak kedvezőtlenebb jövedelmi helyzete feltehetően az idősebb életkorral is magyarázható, nevezetesen a korábbi nyugdíjba vonulás alacsonyabb nyugdíjjal járt együtt.

5. Elmondható, hogy egyrészt azok voltak a legrosszabb jövedelmi helyzetben, ahol 2005-ben a háztartás a „vegyes összetételű” kategóriába került másrészt, hogy az ilyen típusú összetételhez vezető mobilitási utak igen változatosak. E vegyes összetételű kategóriákban – bár jelentős számban fordultak elő foglalkoztatottak is – a többség az inaktív státusú személyek köréből került ki. Ami a hátrányos jövedelmi helyzetet illeti, az idetartozók esetében – egy kivételtől eltekintve – 30–72% között mozgott a legalsó jövedelmi ötödbe tartozók részaránya. E nagyobb csoport alját azok a háztartások alkotják, ahol mindkét évben csak munkanélküli élt, vagy ahol időközben a tartósan munkanélküliből nyugdíjas lett. Ám alig jobb a helyzete azoknak, akiknél 2001-ben a gyermekgondozási szabadságon levő mellett a háztartásban még élt egy foglalkoztatott is, aki azonban időközben elvesztette a munkáját. (Esetükben a legalsó ötödbe tartozók aránya 56%-ot tett ki).

6. A csak nyugdíjassal rendelkező háztartások viszonylag kedvezőbb jövedelmi helyzetben voltak, az idetartozók körében a legalsó ötödbe tartozók aránya mindenütt a népesség egészére jellemző átlag alatt volt, és a legfelső ötöd esetében is az átlag alatt. Mindezek alapján egyrészt elmondható, hogy *e népesség kategória zöme a középrétegekhez sorolható*, másrészt, hogy az egyes típusok jövedelmeiben – a nyugdíjazást követően – feltehetően komoly kiegyenlítődés mehetett végbe, amelynek eredményeként e különbségek egyre zsugorodtak.

1. táblázat A jövedelmi ötödök szerinti megoszlás 2005-ben, a munkaerő-piaci mobilitás egyéni szintű kategóriái szerint (15 éves és idősebb nem tanuló népesség)
– Belépési mobilitás oldaláról nézve –

Kategóriák	Jövedelmi ötödök (%)					Össze- sen
	1.	2.	3.	4.	5.	
Mindkét évben szellemi foglalkozású	2,3	8,4	12,9	23,7	52,8	100,0
Teljesidős fizikaiból szellemi foglalkozású	9,7	15,8	17,8	26,8	29,9	100,0
Mindkét évben teljesidős fizikai foglalkozású	11,1	21,4	25,5	26,3	15,8	100,0
Szellemiből teljesidős fizikai foglalkozású	7,6	12,7	15,4	30,0	34,3	100,0
Vállalkozóból teljesidős alkalmazott	10,9	12,2	16,5	25,6	34,8	100,0
Munkanélküliből teljesidős alkalmazott	16,3	23,4	24,5	19,4	16,4	100,0
Gyermekgondozási szabadságon levőből teljesidős alkalmazott	14,9	17,7	22,6	25,2	19,7	100,0
Mindkét évben vállalkozó	21,7	15,8	17,0	18,6	26,9	100,0
Legalább az egyik évben részdíj fizikai, vagy alkalmi munkás	25,7	23,6	20,6	19,8	10,3	100,0
Mindkét évben munkanélküli, eltartott	55,3	20,3	11,7	9,3	3,4	100,0
Teljesidős fizikaiból munkanélküli	36,7	26,1	23,0	9,7	4,5	100,0
Gyermekgondozási szabadságon levőből munkanélküli, eltartott	60,7	17,0	10,3	8,0	3,9	100,0
Mindkét évben gyermekgondozási szabadságon levő	49,8	28,8	12,1	4,0	5,3	100,0
Teljesidős foglalkoztatottból gyermekgondozási szabadságon levő	22,2	27,4	19,0	19,7	11,6	100,0
Szellemiből nyugdíjas	6,2	7,0	15,7	21,1	50,0	100,0
Teljesidős fizikaiból nyugdíjas	12,2	21,9	25,6	24,2	16,1	100,0
Munkanélküliből nyugdíjas	32,9	27,3	19,2	15,3	5,3	100,0
Rokkant nyugdíjasból bármi	23,1	24,1	24,9	17,7	10,2	100,0
Öregségi nyugdíjasból bármi	7,0	19,2	27,9	28,1	17,7	100,0
Egyéb	32,6	17,3	19,6	15,3	15,1	100,0
Összesen	15,7	18,8	21,7	22,5	21,4	100,0

2. táblázat A jövedelmi ötödök szerinti megoszlás 2005-ben, a gazdasági aktivitásváltás háztartási szintű kategóriái szerint (15 éves és idősebb nem tanuló népesség)
– Belépési mobilitás oldaláról nézve –

Kategóriák	Jövedelmi ötödök (%)					Össze- sen
	1.	2.	3.	4.	5.	
Mindkét évben egy foglalkoztatott élt	17,4	16,2	16,0	18,0	32,4	100,0
2001-ben munkanélküli, 2005-ben legalább egy foglalkoztatott	32,0	27,7	21,1	10,6	8,6	100,0
Mindkét időpontban legalább két foglalkoztatott élt	4,4	12,0	18,8	27,4	37,4	100,0
2001-ben egy, 2005-ben két foglalkoztatott élt	7,8	19,2	27,4	23,6	22,0	100,0
2001-ben egy foglalkoztatott + nyugdíjas, 2005-ben két foglalkoztatott élt	7,0	11,9	14,1	24,2	42,8	100,0
2001-ben egy foglalkoztatott +Gyermekgondozási szabadságon levő, 2005-ben két foglalkoztatott	11,3	22,6	17,3	24,2	24,6	100,0
2001-ben egy foglalkoztatott + munkanélküli, 2005-ben két foglalkoztatott élt	10,0	21,5	21,0	25,5	21,9	100,0
Mindkét időpontban egy foglalkoztatott + Gyermekgondozási szabadságon levő élt	24,9	39,2	20,6	6,7	6,7	100,0
2001-ben két foglalkoztatott, 2005-ben egy foglalkoztatott +Gyermekgondozási szabadságon levő	17,4	13,5	19,9	19,9	29,4	100,0
2001-ben egy foglalkoztatott, 2005-ben vegyes összetételű	39,3	25,6	16,5	11,7	7,0	100,0
2001-ben egy foglalkoztatott + munkanélküli, 2005-ben vegyes összetételű	40,1	26,8	9,0	16,9	7,3	100,0
2001-ben egy foglalkoztatott + nyugdíjas, 2005-ben vegyes összetételű	29,3	25,2	18,8	19,9	6,9	100,0
2001-ben egy foglalkoztatott +Gyermekgondozási szabadságon levő, 2005-ben vegyes összetételű	55,8	20,2	11,4	8,9	3,6	100,0
2001-ben két foglalkoztatott, 2005-ben vegyes összetételű	16,6	27,3	25,2	17,3	13,6	100,0
2001-ben munkanélküli, 2005-ben vegyes összetételű	60,1	20,7	13,1	5,2	0,9	100,0
Mindkét időpontban csak munkanélküli élt	72,0	14,4	11,7	1,0	0,9	100,0
Mindkét időpontban egy foglalkoztatott + nyugdíjas élt	7,2	12,0	24,2	31,1	25,5	100,0
2001-ben két foglalkoztatott, 2005-ben egy foglalkoztatott + nyugdíjas	22,1	28,7	20,7	18,8	9,6	100,0
2001-ben egy foglalkoztatott + nyugdíjas, 2005-ben csak nyugdíjas	12,8	18,7	23,2	26,7	18,5	100,0
Mindkét időpontban egy nyugdíjas élt	12,9	24,9	25,7	23,1	13,3	100,0
Mindkét időpontban két nyugdíjas élt	4,8	21,5	35,2	27,9	10,6	100,0
2001-ben egy, 2005-ben két nyugdíjas élt	12,2	35,4	25,7	22,4	4,3	100,0
2001-ben egy nyugdíjas, 2005-ben egyéb összetételű élt	28,6	18,7	19,3	16,0	17,4	100,0
2001-ben két nyugdíjas, 2005-ben egyéb összetételű élt	13,7	12,9	15,6	31,4	26,3	100,0
Egyéb	36,8	17,5	21,2	16,8	7,7	100,0
Összesen	15,7	18,8	21,7	22,5	21,4	100,0

A HÁZTARTÁS-ÖSSZETÉTEL VÁLTOZÁSÁNAK HATÁSA AZ ÉLETKÖRÜLMÉNYEKRE

Mint a bevezetőben említettük, abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a háztartások demográfiai életútjában bekövetkezett változások jelentős hatást gyakorolhatnak az életkörülményekre, ezen belül is a jövedelmi helyzetre, illetve a deprivációra. A háztartás-összetétel jellemzésére vonatkozóan – első lépésben – a népszámlálás által alkalmazott kategóriákat vettük alapul, amelyek a következők voltak:

- egyedülálló
- házaspár
- házaspár gyerekekkel
- egy szülő gyerekekkel
- egyéb egy családos háztartás
- többcsaládos, többháztartásos.

Ezt követően a házaspár gyerekekkel, valamint az egy szülő gyerekekkel kategóriákat tovább bontottuk a gyermekek száma és életkora alapján, az életkor esetében külön vettük a 19 év alattiakat, illetve a 19 éves és idősebbeket.

A háztartás-összetétel változásával kapcsolatos mobilitási kategóriákat oly módon állítottuk elő, hogy a megfigyelt személyek 2001., illetve 2005. évi státusát mátrixszerűen egybevetettük, majd az egyes cellákban szereplő sokaságokat bizonyos kategóriákba vontuk össze.

Az életkörülmények alakulására vonatkozóan ez esetben is először a jövedelmi ötödök szerinti megoszlást mutatjuk be, majd ezt követően az életkörülmények, életmód főbb jellemzőit aggregáltan tükröző deprivációs indikátor alakulását.

Jövedelmi ötödök szerinti megoszlás

A főbb tendenciák e tekintetben a következők voltak (3. táblázat):

1. *A gyermek nélküli házaspárok* csoportján belül számottevő különbség volt a mindkét időpontban házaspárok, valamint azok között, akiknél a felnőtt gyerekek időközben kiléptek a családból, és csak a szülői pár maradt a háztartásban. Ez utóbbi kategóriában észrevehetően magasabb (37%) a legfelső jövedelmi ötödbe tartozók aránya, mint a mindkét időpontban házaspárok (24%) esetében.

A részletesebb vizsgálat azonban azt is jelzi, hogy a mindkét évben házaspár kategória is viszonylag heterogén, hiszen körükben a 60 év alattiakra kimutatott értékek nagyon hasonlóak ahhoz, mint amit a gyermekes házaspárok kategóriájából frissen át lépők esetében tapasztaltunk. Náluk is magas a legfelső ötödbe tartozók hányada (34%), közel kétszer akkora, mint a 60 év feletti körében (19%), és a legalsó ötödbelieké is sokkal magasabb (13%), mint a 60 év felettié (5%).

A hasonló vonások alapvetően abból következnek, hogy az e kategóriában lévők esetében pár évvel korábban repültek ki a gyerekek a családból, mint a frissen belépőkéből, ám ahogy teltek az évek, és a házaspár idősebbé vált, a korábbi viszonylagosan kedvező jövedelmi pozíció egyre szerényebbé vált. Az idő előrehaladása azonban nem csupán a kedvező pozíciókat szorította vissza, hanem lefáradott valamennyit a

legalsó ötödbe tartozók arányából is, ezt figyelhetjük meg a 60 év feletti házaspárok esetében, amely alapján elmondható, hogy az idő multával mindinkább homogenizálódott az idősödő népesség.

2. A 2005-ben *egy gyermekes házaspárok* csoportján belül nem lehet egyértelmű tendenciát kimutatni a gyermek életkora és a család jövedelmi pozíciója között. Azt azonban ki lehet emelni, hogy a korábban kettő, 2005-ben viszont csak egy 19 éves és idősebb gyerekekkel élő házaspárok esetében a legalsó jövedelmi ötödbe tartozók hányada (5%) messze elmarad a többi kategóriára jellemző értéktől (13-21%). E típus esetében tehát látható, hogy a családi életciklusnak abba a szakaszába kerültek, amikor a gyermekneveléssel kapcsolatos terhek fokozatosan enyhültek.

3. A 2005-ben *két gyermekes házaspárokra* vonatkozóan is hasonló megállapítást tehetünk, mint az egy gyermekesekre, már ami a gyermekek életkora és a család jövedelmi pozíciója közötti összefüggést illeti. Sőt, e csoportban is azoknál a családoknál figyelhető meg kedvezőbb jövedelmi helyzet, akiknél a gyerekek felnőtt korba léptek: náluk meglehetősen alacsony a legalsó, és magas a legfelső ötödbe tartozók részaránya. Ebben a kategóriában már egyre gyakoribb, hogy az idősebb gyermek munkába áll, ami jelentős mértékben javítja a család anyagi helyzetét.

4. A *három és több gyerekesek* zöme a legszegényebb családok közé tartozik, különösen magas a legalsó ötödbe kerülők aránya (52%) azok körében, akik mindkét évben csak kiskorúakat neveltek. Ám itt is megfigyelhető, hogy amint a gyermekek felnőtt korba lépnek, csökken a legalsó ötödre vonatkozó érték. Így például azokban a családokban, ahol a kiskorú gyermek(ek) mellett – mindkét évben – már felnőtt gyermekek is éltek, ott 21% sorolódott a legalsó ötödbe.

5. A többnyire hátrányos helyzetű, *egy szülő gyerekekkel* csoporton belül is érzékelhetők bizonyos eltérések, elsősorban a gyermekek életkora szerint. A csak kiskorút nevelők családjában közel négyszer akkora volt (38-40%) a legalsó ötödbe tartozók aránya, mint ahol 19 éves és idősebb gyermek élt a családban (11%).

A legsúlyosabb helyzetben azok a kiskorú gyerekekkel élők voltak, akik – válás/özvegyülés miatt – nemrég kerültek ebbe a csoportba, mert a már hosszabb ideje ezen formáció mellett élőkhez viszonyítva, körükben a felső ötödökbe, azon belül is legfelsőbe tartozók hányada csupán 3%-ot tett ki, az előbbieket esetében pedig 19%-ot.

6. Az *egyedülállók* csoportján belül ki lehet emelnünk azt, hogy a már huzamosabb idő óta egyedül élők körében, a legalsó ötödbe tartozók aránya némileg alacsonyabb (11%), mint a nemrégben bekerülőké (17%), a legfelső ötödre vonatkozó értékeknél pedig fordított a helyzet.

Kimutatható azonban, hogy - életkori csoportok szerint nézve, - a huzamosabb ideje egyedülállók csoportján belül is voltak különbségek. A 60 éven aluliak igen heterogén kategóriát képeztek, miután körükben egyaránt magas volt a legfelső (38%), illetve a legalsó ötödbe tartozók hányada (23%). A 60 év feletti körében 18%, illetve 7% a megfelelő érték, tehát azt lehet mondani, hogy idősebb korban e kategóriában is elindul - az anyagi helyzetet tekintve - egyfajta közeledés a korábban különböző pozícióban levők között.

7. A *legalább az egyik évben többcsaládos, többháztartásos* kategóriába tartozók körében is feltehetően a tagoltság a jellemző, azonban a nagyon sokirányú mozgások miatt tipizálásuk nehezen volt megoldható, ezért csak aggregáltan tudjuk kimutatni a rájuk jellemző értékeket. Körükben a legfelső ötödbe tartozók részaránya jóval az át-

lag alatt volt, ami jelentős részben abból is fakadt, hogy esetükben a községekben élők messze túlreprezentáltak.

Általános összefüggésként elmondható még, hogy a jövedelmi ötödökhöz tartozók arányát tekintve, a két szélső értéken belüli – tehát a legalsó, illetve a legfelső ötödön belüli – különbségek a háztartás-összetétel szerinti vizsgálat esetében is nagyságrendileg hasonlóak voltak, mint amikor az egyének munkaerő-piaci pozíciói alapján néztük a népességet. A háztartás-összetétel szerinti elemzés során legalsó ötödnél 17-szeres, a legfelsőnél 13-szoros volt a szélső értékek közötti különbség, a munkaerő-piaci mobilitás egyéni szintű kategóriái szerint 26-szoros, illetve 16-szoros volt a megfelelő érték. Mindez arra enged következtetni, hogy a háztartás-összetétel változását megragadó mobilitási indikátor kellően érzékeny a társadalmi tagozódást tükröző anyagi, ezen belül is a jövedelmi viszonyok bemutatása szempontjából.

Depriváció az életkörülmények, életmód főbb elemeiben

Az elemzés céljára kiválasztott aggregált szintű deprivációs mutatók – a jövedelmi ötödökhöz képest – komplexebben tudják érzékeltetni az egyes társadalmi kategóriák közötti távolságot, ennek következtében áttekinthetőbb képet adnak a társadalmi egyenlőtlenségekről, illetve a különböző mobilitási lépések tényleges „hozzadékaról” is.

Eredetileg kétféle mutatót alakítottunk ki, az egyik, az *objektív indikátor* a jövedelmi szegénység, valamint a lakással, és annak felszereltségével kapcsolatos hátrányos helyzetet próbálta egy mutatóba sűríteni. E mutató egyes értékei külön-külön jelezték, hogy csak az egyik, vagy csak a másik, esetleg mindkét dimenzióban együttesen jelent-e meg depriváció.

A *szubjektív* indikátor az életkörülmények-életmód 9 különböző elemében,³ együttesen előforduló deprivációt igyekezett nyomon követni. Ez esetben azokat tekintettük depriváltként, akik a 9 elem közül legfeljebb csak egyet tudtak maguknak megengedni. Majd képeztünk egy olyan indikátort is, amelyben a kétféle mutatót aggregáltuk. A mondanivaló tömörítése érdekében ezen aggregált indikátor alapján mutatjuk be az e téren megragadható főbb tendenciákat (4. táblázat):

1. A *házaspár* típuson belül csak minimális különbségek mutatkoztak – a depriváció mértékét illetően – a már tartósan e státusba tartozók, illetve a frissen bekeverültek csoportja között. Ez utóbbiakat azok a házaspárok alkotják, akik 2001-ben még együtt éltek 19 éven felüli gyerekükkel, aki azonban később kilépett a háztartásból.

2. A 2005-ben *egy gyerekes házaspárok* körében a depriváció legalább egy elemében érintettek aránya közel hasonló (25-31% között mozgott), ami némileg meglepő, mert arra enged következtetni, hogy egy gyermek esetén a gyermek életkora csak kismértékben befolyásolja a hátrányok előfordulását. Jelentősebb különbségek inkább csak a depriváció szerkezetében figyelhetők meg, és erre vonatkozóan elsősorban azokat a háztartásokat lehet kiemelni, ahol 2001-ben még egy 19 év alatti élt, majd 2005-re a gyerek már átlépte a korhatárt. Esetükben a csak jövedelmi szegénységben

3 A mutató tartalmát közöltük a „Jelentés a Változó Életkörülmények Adatgyűjtés 2005-ös hullámáról” c. kiadványban (In: *Társadalmi egyenlőtlenségek és kirekesztődés* 3. Budapest: KSH., 2006).

élők hányada közel kétszerese (21,4%) annak, mint azok körében, akik mindkét évben csak 19 év alatti gyermeket neveltek (12,6%).

3. A 2005-ben *két gyerekes házaspárok* körében igen komoly differenciálódás figyelhető meg. Bizonyos kategóriák helyzete – így például a mindkét évben csak kiskorút nevelők, valamint azok, akiknél az egyik kiskorú időközben átlépte a korhatárt – meglehetősen hasonló az egy gyerekesekéhez., miután a depriváció legalább egy formájában érintettek aránya körükben 30-34% körül alakult.

Hozzájuk viszonyítva számottevően kedvezőbb deprivációs értékek figyelhetők meg - a demográfiai életciklus némileg későbbi fázisában levők, nevezetesen - azok körében, ahol a házaspár mellett két 19 éves és idősebb gyermek élt. A depriváció valamely formája esetükben csupán 13-20 százalékban fordult elő, és ezzel az értékkel egyúttal a legkedvezőbb helyzetűek közé kerültek. Ebben a családi formációban már gyakori, hogy a felnőtt gyerekek munkába álltak, ezáltal a korábbi időszakra jellemző anyagi terhek fokozatosan mérséklődtek.

A másik pólust azok a háztartások jelentették, ahol mindkét évben egy 19 év alatti, és egy 19 éves és idősebb gyermek élt, miután körükben 53%-ot tett ki a depriváció legalább egy formájában érintettek aránya. Úgy tűnik tehát, hogy a két gyermeket vállalók csoportjában – az anyagi terhek szempontjából – ez az életszakasz a legnehezebb. Leszakadó pozíciójuk mögött döntően az életmóddal összefüggésben megjelenő hátrányok húzódnak meg, ami azt jelenti, hogy számos olyan dolgot (új ruhák vásárlása, elöregedett bútorok lecserélése, nyaralás, stb.) nem engedhetnek meg maguknak, amely a társadalom egészében szokásos.

4. A *három és több gyerekesek* – a gyerekek életkorától függetlenül – egyértelműen a leginkább hátrányos helyzetűek közé tartoznak, miután a rájuk jellemző deprivációs értékek 48 és 65% között ingadoztak. Természetesen ezen nagyobb tömbön belül is vannak fokozatok, amelyek a demográfiai életciklus egy – egy szakaszához köthetők. Az anyagi gondok legtöményebben azok körében jelentek meg, akik mindkét évben legalább három kiskorút neveltek, ám szorosan követik őket azok, akiknél a harmadik gyerek csak az utóbbi időben született meg, ám valószínűsíthető, hogy miután 2005-ben a három gyerekesekre jellemző életszakasz elején voltak, ezért – a hátrányok halmozódását tekintve – helyzetük tovább romolhat. Ha a három és több gyerekesek további kategóriáit vesszük górcső alá, akkor pedig azt tapasztaljuk, hogy amint a gyerekek átlélik a 19 éves korhatárt, a hátrányok elkezdnek mérséklődni.

5. Az *egy szülő gyermekkel* csoporton belül is jól elkülöníthetők az egyes életszakaszok szerinti típusok. A legsúlyosabb helyzetben azok voltak, akik egy viszonylag friss válás (özvegyülés) következtében kényszerültek kiskorú gyermeküket egyedül nevelni, esetükben 64% volt a depriváció legalább egy formájában érintettek részaránya. Észrevehetően alacsonyabb a depriváció szintje azok körében, akik ugyancsak kiskorú gyerekekkel éltek együtt (54%), ám ez a léthelyzet már 2001 előtt kialakult. Még inkább mérséklődött a depriváció előfordulása, ha mindkét évben már 19 éves vagy idősebb volt a szülővel együtt élő gyerek, mert ez esetben 41%-ot tett ki a depriváltak hányada.

6. Az *egyedülállók* két csoportjába tartozók – nevezetesen a már tartósan egyedülállók, illetve a válás/özvegyülés miatt frissen idekerültek – a depriváció egésze szempontjából nagyjából hasonló helyzetben voltak. A depriváció belső struktúráját tekintve viszont már számottevőek a közöttük levő különbségek: míg a hosszabb ideje

egyedülállók esetében a lakással kapcsolatos problémák jelentek meg erőteljesebben, addig a nemrég egyedülállóvá váltakra inkább a jövedelmi szegénység volt a jellemző. Az előbbieket rossz lakás mutatói alapvetően azzal magyarázhatók, hogy zömük olyan idős személy, aki már életkorából adódóan is viszonylag rossz lakás körülményeket örökölt, majd ebbe beleragadt.

ÖSSZEGZÉS

A dinamikus kategóriák kialakításakor, ezen belül is elsősorban a háztartás-összetétel változását érzékeltető indikátornál abból indultunk ki, hogy megpróbáljuk a háztartás-összetétel fogalmának „időbeli kitágítását”. Ennek keretében azzal az előzetes feltételezéssel éltünk, hogy a demográfiai életciklus – mint dinamikus kategória – „átmenetek” sorozataként is felfogható, és ebből a szempontból komoly módszertani kihívást jelent az, hogy ezeket az átmeneteket meg tudjuk-e ragadni megfelelő társadalmi-demográfiai kategóriákkal.

A háztartás-összetételre vonatkozóan itt bemutatott mobilitási kategóriák úgy véljük, hogy közelebb vittek az említett életciklusbeli átmenetek megragadásához, hiszen sok esetben regisztrálható volt a mobilitási kategóriáknak, mint „átmeneteknek”, és az anyagi viszonyokat tükröző indikátoroknak az együtt járása.

A dinamikus munkaerő-piaci kategóriákkal pedig a mobilitási folyamatok egy sajátos szegmensét, a munkaerő-piaci esélyeket próbáltuk meg mérhetővé tenni, illetve bemutatni ennek az életkörülményekre gyakorolt hatását. E szegmens szerepe némiképp hasonlatos az iskolai végzettséghez, amennyiben ez utóbbi is fontos mobilizációs csatorna a társadalmi rétegződés viszonylatában. Ám az általunk vizsgált munkaerő-piaci mobilitás közvetlenebb kapcsolatot mutat a társadalmi tagozódás formálódásával, hiszen az iskolai végzettség esetében a megszerzett tudástőke még „konvertálásra” vár, amely konverzációs folyamat éppen a munkapiacon zajlik.

Adataink meglehetősen szoros kapcsolatot mutattak a munkaerő-piacon megjelenő „teljesítmények” és a jövedelmi viszonyok között, amely alapján úgy véljük, hogy a kialakított indikátor jelentős magyarázó erővel bír a rétegződési folyamatok értelmezésében.

IRODALOM

- Cseres-Gergely Zs. (2005): *Inaktív középkorú emberek és háztartások: ösztönzők és korlátok*. Budapest: PM Kutatási Füzetek.
- Harcza I. (2000): Változások a szociális segélyezettek helyzetében a városokban. In Elekes Zs.–Spéder Zs. szerk.: *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, 28–48.
- Harcza I. (2008): A munkaerő-piaci pozíció és a háztartás-összetétel változásának vizsgálata dinamikus jelzőszámokkal. Kézirat.
- Jelentés a Változó Életkörülmények Adatgyűjtés 2005-ös hullámáról* (2006). In *Társadalmi egyenlőtlenségek és kirekesztődés 3*. Budapest: KSH.
- Kamarás F. –Szukits Klára (2004): *Tíz évvel a házasságkötés után*. Budapest: KSH.

- Kapitány Zs.–Molnár Gy. –Virág I. (2005): *Háztartások a tudás- és munkapiacón*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Kertesi G. (2000): A cigányfoglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés. *Közgazdasági Szemle*, 47(május): 406–443.
- Monostori J. (2007): A korai nyugdíjazás jelensége és annak társadalmi meghatározottsága. *Demográfia*, 50(2–3): 220–251.
- Pongrácz T.–S. Molnár E. (1994): *Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest: KSH. Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései. 53.
- Spéder Zs. (2002): *A szegénység változó arcai*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.
- Spéder Zs.– Kapitány B. (2007): *Gyermekek: vágyak és tények. Életünk fordulópontjai*. Műhelytanulmányok 6. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Budapest.

FÜGGELÉK

3. táblázat A jövedelmi ötödök szerinti megoszlás 2005-ben,
a háztartás-összetétel mobilitási kategóriái szerint
– Belépési mobilitás oldaláról nézve –

Kategóriák	Jövedelmi ötödök (%)					
	1	2	3	4	5	Össz.
<i>Házaspár</i>						
Mindkét évben házaspár	7,4	15,9	27,5	25,7	23,6	100,0
2001-ben házaspár egy 19 év feletti gyerekkel, 2005-ben házaspár	7,4	15,1	17,5	22,5	37,4	100,0
<i>Házaspár egy 19 év alatti gyerekkel</i>						
Mindkét évben házaspár egy 19 év alatti gyerekkel	17,3	14,3	24,9	19,6	24,0	100,0
<i>Házaspár egy 19 év feletti gyerekkel</i>						
Mindkét évben házaspár egy 19 év feletti gyerekkel	13,0	9,6	19,9	25,8	31,7	100,0
2001-ben egy 19 év alatti, 2005-ben egy 19 év feletti gyerekkel	22,7	19,0	11,2	17,6	29,4	100,0
2001-ben két 19 év feletti, 2005-ben egy 19 év feletti gyerekkel	5,1	12,3	24,0	23,8	34,8	100,0
<i>Házaspár két 19 év alatti gyerekkel</i>						
Mindkét évben két 19 év alatti gyerekkel	21,3	21,1	18,0	21,1	18,6	100,0
2001-ben egy, 2005-ben két 19 év alatti gyerekkel	15,1	41,6	18,4	13,1	11,9	100,0
<i>Házaspár egy 19 év alatti, és egy 19 év feletti gyerekkel</i>						
Mindkét évben egy 19 év alatti, és egy 19 év feletti gyerek	35,9	19,4	17,1	13,3	14,4	100,0
2001-ben két 19 év alatti, 2005-ben egy 19 év alatti és egy feletti gyerek	22,8	17,4	31,7	17,7	10,4	100,0
<i>Házaspár két 19 év feletti gyerekkel</i>						
Mindkét évben két 19 év feletti gyerek	9,6	12,3	18,9	26,6	32,6	100,0
2001-ben egy 19 év alatti és egy 19 év feletti, 2005-ben két 19 év feletti gyerek	3,1	12,8	19,7	33,2	31,2	100,0
<i>Házaspár három és több gyerekkel</i>						
Mindkét évben csak 19 év alatti gyerek	52,1	21,3	16,7	4,0	5,9	100,0
2001-ben csak 19 év alatti, 2005-ben legalább egy 19 év alatti gyerek mellett felnőtt gyerekek	40,0	19,3	17,4	10,9	12,3	100,0
2001-ben két, 2005-ben három 19 év alatti gyerek	40,8	22,8	10,4	7,6	18,3	100,0
Mindkét évben – a 3 és több gyerek közül - legalább egy 19 év alatti	21,0	27,4	34,8	6,0	10,8	100,0
2001-ben házaspár gyerekkel*, 2005-ben házaspár gyerekkel*	25,4	19,0	17,5	19,0	19,1	100,0
Házaspárból házaspár gyerekkel*	8,1	18,3	30,6	23,0	20,1	100,0
2001-ben egy szülő gyerekkel, 2005-ben házaspár gyerekkel*	23,7	19,8	24,3	18,0	14,2	100,0
2001-ben egyéb egy családos, 2005-ben házaspár gyerekkel	30,2	26,6	14,5	17,9	10,8	100,0

* Bármilyen korú gyerekkel.

3. táblázat folytatása A jövedelmi ötödök szerinti megoszlás 2005-ben,
a háztartás-összetétel mobilitási kategóriái szerint
– Belépési mobilitás oldaláról nézve –

Kategóriák	Jövedelmi ötödök (%)					
	1	2	3	4	5	Össz.
<i>Egy szülő gyerekekkel</i>						
Mindkét évben egy szülő 19 év alatti gyerekekkel	37,8	15,8	16,6	10,8	18,9	100,0
2001-ben házaspár gyerekekkel, 2005-ben egy szülő 19 év alatti gyerekekkel	40,4	21,4	15,4	20,0	2,9	100,0
2001-ben házaspár gyerekekkel, 2005-ben egy szülő 19 év feletti gyerekekkel	11,0	25,5	17,6	23,3	22,5	100,0
Mindkét évben egy szülő 19 év feletti gyerekekkel	11,5	21,4	14,1	28,2	24,8	100,0
<i>Egyedülálló</i>						
Mindkét évben egyedülálló	10,8	21,0	22,3	22,7	23,2	100,0
Házaspárból egyedülálló	17,1	20,2	24,1	22,1	16,6	100,0
Mindkét évben egyéb egy családos háztartás	12,0	13,5	26,0	22,2	26,3	100,0
Egyéb egy családos formációk	15,1	19,8	20,9	20,2	24,0	100,0
Legalább az egyik évben többszalados, többháztartásos	20,5	24,1	19,9	23,3	12,3	100,0
Összesen	19,3	19,5	20,9	20,7	19,6	100,0
<i>Ezen belül: mindkét évben egyedülálló</i>						
- 60 év alatt	22,8	15,2	7,0	17,5	37,5	100,0
60 éves és idősebb	6,6	23,0	27,7	24,6	18,1	100,0
<i>Mindkét évben házaspár</i>						
60 év alatt	13,0	11,2	19,6	22,4	33,9	100,0
60 éves és idősebb	4,8	18,0	31,2	27,2	18,8	100,0

4. táblázat A szubjektív, illetve az objektív depriváció megjelenése 2005-ben, a háztartás-összetétel mobilitási kategóriái szerint
– Belépési mobilitás oldaláról nézve –

Kategóriák	A depriváció típusa (%)								
	Csak szubjektív	Jövedelmi + lakás + szubjektív	Jövedelmi + lakás	Jövedelmi + szubjektív	Csak jövedelmi	Lakás + szubjektív	Csak lakás	Nem deprivált	Összesen
<i>Házaspár</i>									
Mindkét évben házaspár	11,3	1,0	1,5	2,3	4,7	2,2	5,5	71,4	100,0
2001-ben házaspár egy 19 év feletti gyerekkel, 2005-ben házaspár	9,2	0,5	0,8	3,8	4,0	1,6	5,5	74,5	100,0
<i>Házaspár egy 19 év alatti gyerekkel</i>									
Mindkét évben házaspár egy 19 év alatti gyerekkel	3,2	2,6	1,9	4,3	12,6	-	4,1	71,2	100,0
<i>Házaspár egy 19 év feletti gyerekkel</i>									
Mindkét évben házaspár egy 19 év feletti gyerekkel	9,9	2,3	0,7	4,8	5,3	1,5	3,8	71,7	100,0
2001-ben egy 19 év alatti, 2005-ben egy 19 év feletti gyerekkel	3,6	2,3	2,4	-	21,4	1,3	-	68,9	100,0
2001-ben két 19 év feletti, 2005-ben egy 19 év feletti gyerekkel	17,0	-	-	-	5,2	1,2	1,8	74,8	100,0
<i>Házaspár két 19 év alatti gyerekkel</i>									
Mindkét évben két 19 év alatti gyerekkel	6,4	2,8	4,0	3,9	14,9	-	1,3	66,9	100,0
2001-ben egy, 2005-ben két 19 év alatti gyerekkel	7,7	0,5	-	-	23,9	1,4	-	66,4	100,0
<i>Házaspár egy 19 év alatti, és egy 19 év feletti gyerekkel</i>									
Mindkét évben egy 19 év alatti, és egy 19 év feletttel	14,4	2,1	-	7,6	26,2	-	2,6	47,1	100,0
2001-ben két 19 év alatti, 2005-ben egy 19 év alatti és egy feletti	5,2	-	-	6,3	18,7	-	-	69,8	100,0

* Bármilyen korú gyerekkel

4. táblázat folytatása A szubjektív, illetve az objektív depriváció megjelenése 2005-ben, a háztartás-összetétel mobilitási kategóriái szerint
– Belépési mobilitás oldaláról nézve –

Kategóriák	A depriváció típusa (%)								
	Csak szubjektív	Jövedelmi + lakás + szubjektív	Jövedelmi + lakás	Jövedelmi + szubjektív	Csak jövedelmi	Lakás + szubjektív	Csak lakás	Nem deprivált	Összesen
<i>Házaspár két 19 év feletti gyerekkel</i>									
Mindkét évben két 19 év feletti gyerekkel	9,7	0,9	-	3,0	5,8	-	1,6	79,1	100,0
2001-ben egy 19 év alatti és egy 19 év feletti, 2005-ben két 19 év feletti gyerekkel	4,0	-	1,4	-	2,9	-	4,3	87,4	100,0
<i>Házaspár három és több gyerekkel</i>									
Mindkét évben csak 19 év alatti gyerekkel	4,2	13,6	6,3	11,8	25,6	1,2	2,3	35,0	100,0
2001-ben csak 19 év alatti, 2005-ben legalább egy 19 év alatti	5,2	2,2	5,7	15,4	19,4	3,5	-	48,6	100,0
2001-ben két, 2005-ben három 19 év alattival	8,7	6,3	13,9	7,7	15,2	-	4,6	43,6	100,0
Mindkét évben – a 3 és több közül – legalább egy 19 év alattival	24,8	1,5	4,5	7,9	9,7	-	-	51,6	100,0
2001-ben házaspár gyerekkel*, 2005-ben házaspár gyerekkel*	6,6	2,5	1,4	7,6	17,0	3,4	0,4	61,4	100,0
<i>Házaspárból házaspár gyerekkel*</i>	3,8	0,5	-	1,4	10,6	2,1	1,0	80,6	100,0
<i>2001-ben egy szülő gyerekkel, 2005-ben házaspár gyerekkel</i>	14,8	4,1	6,4	4,4	10,9	-	0,8	58,5	100,0
<i>2001-ben egyéb egy családossal, 2005-ben házaspár gyerekkel</i>	7,5	4,9	1,8	8,9	16,9	-	3,5	56,5	100,0

* Bármilyen korú gyerekkel

4. táblázat folytatása A szubjektív, illetve az objektív depriváció megjelenése 2005-ben, a háztartás-összetétel mobilitási kategóriái szerint
– Belépési mobilitás oldaláról nézve –

Kategóriák	A depriváció típusa (%)								
	Csak szubjektív	Jövedelmi + lakás + szubjektív	Jövedelmi + lakás	Jövedelmi + szubjektív	Csak jövedelmi	Lakás + szubjektív	Csak lakás	Nem deprivált	Összesen
<i>Egy szülő gyerekekkel</i>									
Mindkét évben egy szülő 19 év alatti gyerekekkel	12,1	8,8	7,0	7,9	15,2	1,0	1,9	46,1	100,0
2001-ben házaspár gyerekekkel, 2005-ben egy szülő 19 év alatti gyerekekkel	10,8	7,5	5,6	6,6	27,8	2,1	3,4	36,2	100,0
2001-ben házaspár gyerekekkel, 2005-ben egy szülő 19 év feletti gyerekekkel	17,4	4,1	0,5	-	10,4	3,0	7,2	57,5	100,0
Mindkét évben egy szülő 19 év feletti gyerekekkel	12,8	5,5	1,4	4,6	4,4	4,7	7,5	59,1	100,0
<i>Egyedülálló</i>									
Mindkét évben egyedülálló	13,0	4,3	2,8	2,6	2,6	8,9	12,7	52,1	100,0
Házaspárból egyedülálló	15,4	4,0	2,6	6,6	7,3	5,2	6,2	52,7	100,0
<i>Mindkét évben egyéb egy családos háztartás</i>	10,0	2,0	0,8	4,6	7,5	0,4	1,5	73,4	100,0
<i>Egyéb egy családos formációk</i>	10,6	4,3	1,7	4,6	7,6	2,7	4,0	64,4	100,0
<i>Legalább az egyik évben többcsaládos, többháztartásos</i>	11,2	4,5	3,5	7,5	10,0	2,4	6,5	54,4	100,0
<i>Összesen</i>	9,5	3,5	2,6	5,3	11,2	2,1	4,1	61,6	100,0

* Bármilyen korú gyerekekkel

TÁJÉKOZÓDÁS

BRUNO LATOUR TUDOMÁNYKÉPE ÉS ANTROPOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSMÓDJA

BERGER Viktor

PhD-hallgató, ELTE TáTK
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: bergerviktor@gmail.com

„Lucifer az a fickó, aki hamis fényt hoz (...)
én az igazság sötétségébe burkolom őket”
Lakatos Imre levele Paul Feyerabendnek
(idézi Latour 2002[1999]: 6¹)

Abstract: This paper tries to reconstruct the way Bruno Latour thinks of science, by concentrating mainly on his book *Pandora's Hope*, which is applicable for this intention because of the multiplicity of its topics. Latour wants to overcome the dichotomy of constructivism and naturalism. This ambition will be demonstrated on some of his key concepts. The idea of circulating reference is meant to be the replacement of the subject-object dichotomy. He also has a peculiar answer to the question whether the objects of science are fabricated or real. Latour's approach also makes it possible to judge scientific research programmes. The traditional dichotomy of externalism and internalism in the sociology of science is replaced by Latour by the concept of the circulatory system of science. Latour's theory owes much to his anthropological perspective on science.

Összefoglaló: A tanulmány Bruno Latour tudományképét kívánja rekonstruálni, leginkább a szerző *Pandora's Hope* című kötete alapján, amely a benne tárgyalt témák sokfélesége miatt alkalmas erre. Latour egy sajátos módon próbálja meghaladni a konstruktivizmus és a naturalizmus ellentétpárját. Ez a törekvés néhány főbb gondolati csomóponton keresztül kerül bemutatásra. A cirkuláris referencia koncepciója Latournál a szubjektum-objektum dichotómiát hivatott leváltani. Sajátos választ ad arra a kérdésre is, hogy a tudomány tárgyai konstruáltak-e, vagy nem. A tudományos kutatási programok megítélése is lehetséges a latouri elvek alapján. Végül a tudományszociológia hagyományos ellentétpárját, az externalista és internalista megközelítések ellentétét próbálja meg felülmúlni a tudomány érrendszerének képével. A koncepció sokat köszönhet annak, hogy Latour egy antropológiai perspektívából szemléli a tudomány működését.

- 1 Lásd még: Motterlini szerkesztésében (1999: 313): „Lucifer denoted the chap who brings false light, while I am shrouding them in the darkness of truth”. A levél keltezése: 1973. január 25. Lucifer kettős értelemben szerepel, egyrészt eredeti latin értelmének megfelelően (fényt hozóként), másrészt persze Feyerabendet jelöli a kifejezéssel Lakatos.

Keywords: sociology of science, philosophy of science, actor-network-theory, Bruno Latour

Kulcsszavak: tudományszociológia, tudományfilozófia, cselekvő-hálózat-elmélet, Bruno Latour

Első pillantásra furcsának tűnhet az olvasó számára, hogy Bruno Latour könyve számára (mely a *Pandora's Hope* címet viseli) Lakatos Imre egy levelét választotta mottóul. Egy olyan szerzőtől, aki a tudományt egy sajátos antropológiai és társadalomtudományi szemszögből vizsgálja nem erre számítana az ember. Azonban a könyvet olvasva a mottó nagyon is helyénvalónak tűnik. Latour ugyanis – hasonlóan Lakatoshoz – igen pozitív módon viszonyul a tudományhoz.² Nem „leleplezni” szeretne, hanem megmutatni a tudomány nagyszerűségét. Talán az is összeköti a könyvet Lakatos idézetével, hogy a tudomány *valóságával* kapcsolatos fejtegetéseivel Latour is igen plauzibilisnek tűnő feltevéseket szeretne helyettesíteni. A tudományról való gondolkodás bejárattott (ám valójában gyakran problematikus) ösvényeit Latour egészében meg szeretné kerülni, hogy új modelleket hozhasson létre. Munkájában Latour egy sor ellentétpáron³ szeretné túltenni magát, mégpedig nem egyfajta szintetizáló kísérlet segítségével, hanem a kérdésfeltevések teljes átfogalmazásával.

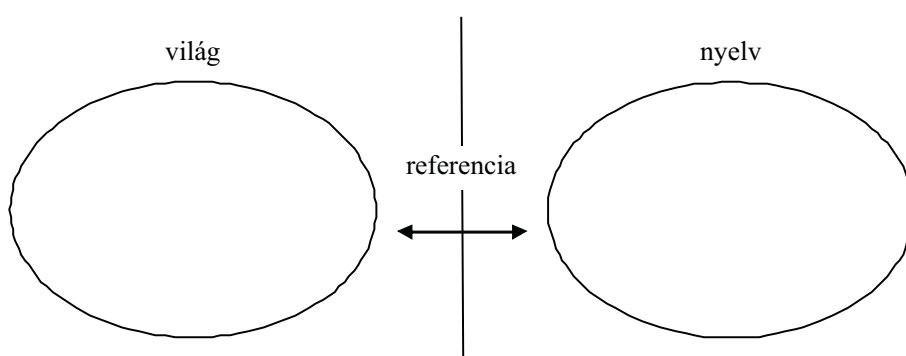
Latourról léteznek magyarul is átfogó jellegű tanulmányok (Némedi 1999; Szabari 2005, 2007, 2008: 509–518), így mivel szerző és műve nem ismeretlen a magyar szociológiai közvélemény előtt, egy szűkebb témát feldolgozó írás nagyobb haszonnal járhat. Az alábbi írás Bruno Latour tudományfelfogását szeretné rekonstruálni javarészt a Pandora-kötet alapján. Ennek során a könyv tudományra vonatkozó főbb gondolati csomópontjai fogják a kifejtés egységeit alkotni. A következő témák kerülnek tárgyalásra: (1) a dolgok és a velük kapcsolatos tudásunk viszonyára vonatkozó „korrespondenciaelmélet” felváltása a cirkuláló referencia koncepciójával, (2) a tudomány által megfigyelt objektumok fabrikáltságára vagy valós létezésére vonatkozó hamis alternatíva átfogalmazása, (3) a tudományos elméletek és kutatási programok megítélésére vonatkozó elgondolások, és Latour koncepciója a tudományos programok „haladásáról”, (4) a tudománnyal kapcsolatos externalista és internalista megközelítésmódok felváltása egy eltérő elképzeléssel. Eme négy kiragadott témakör a tudománnyal kapcsolatos alapvető kérdéseket érintik. Valamennyi csomópont esetében megfigyelhető, hogy Latour hagyományos elképzeléseket és ellentétpárokat akar megkerülni a kérdés átfogalmazásával. Latour újszerű gondolatai nagymértékben a szerző antropológiai perspektívájának köszönhetőek. A kifejtés során tehát arra is figyelem fog irányulni, hogy a hagyományos koncepciók felváltását célzó tézisek mennyiben az antropológiai jellegű tárgykezelés következményei.

2 A „tudomány” kifejezés az alábbiakban az angolszász „science” értelmében fog szerepelni, mely kifejezés nem foglalja magában a társadalom- és humántudományokat.

3 Például: szubjektum–objektum, internalizmus–externalizmus dichotómiái.

A CIRKULÁRIS REFERENCIA KONCEPCIÓJA

Minden tudományfilozófia első és legfontosabb kérdései közé tartozik, hogy milyen módon képzelel el a megismerő és a megismerendő tárgy viszonyát. Latour talált egy olyan modellt a nyelvfilozófiában, amely szerinte a hagyományosabb tudományfilozófiák alapvető meggyőződését is jellemzi. A William James által kifejtett korrespondenciaelv az a keret, amely szerinte a racionalista tudományfilozófiák számára is mintát jelentett számos véleménykülönbségük ellenére. A James által felvázolt koncepció szerint a világ és a szavaink, illetve reprezentációink szférája alapvetően különbözik egymástól, ezért egy mély szakadék húzódik köztük. A szavak és a világ között tátongó szakadékot pedig csak a korrespondencia kritériumával lehet áthidalni. A Nyelv és referense közti mélység akkor hidalható át ezek szerint, ha a nyelv korrespondál a dolgokkal (Latour 2000[1999]: 84–85). Bár James koncepciója a nyelvfilozófia területén fogalmazódott meg, mégis olyasmit ragadott meg vele, ami szélesebb körben terjedt el a tudományos köztudatban, azt az elgondolást, amely szerint egy vélekedés akkor igaz, ha megfelel egy tényállásnak. A korrespondenciaelmélet későbbi meg- és átfogalmazói között találjuk például az analitikus filozófia (Moore, Russell), továbbá a belőle kifejlődött logikai atomizmus képviselőit (Russell, a korai Wittgenstein, Carnap) is.⁴ Abban az általános megfogalmazásában, hogy a tudományos elméleteknek és téziseknek a valósággal való minél nagyobb egyezésre kell törekedniük azonban jóval szélesebb körben hatott az elképzelés.⁵

1. ábra A korrespondenciaelv

Forrás: Latour 2000[1999]: 84.

Latour azonban nemcsak a korrespondenciaelv híveivel szemben fogalmazza meg álláspontját, hanem azok ellenében is, akik szintén az objektum és a reprezentációink elkülönüléséből indulnak ki, de közben az utóbbiak kapcsán a szubjektum és/vagy a

- 4 Jó áttekintést ad a Stanford Encyclopedia of Philosophy (é.n.) „The Correspondence Theory of Truth” című, az interneten is elérhető szócikke.
- 5 Latour minden bizonnyal ide sorolná például a Bécsi Körhöz tartozó tudományfilozófusokat és mindenkét, aki egy objektíven létező „dologból”, a rájuk vonatkozó reprezentációkból indul ki, és arra törekszik, hogy a kettő minél jobban megfeleljen egymásnak.

Szociológiai Szemle 2008/4.

társadalmi tényezők konstruáló tevékenységét hangsúlyozzák ki. A kettős elhatároló-dási stratégia második irányának kontúrjai talán élesebben rajzolódnak ki egy klasszikus koncepció ismertetése során. Friedrich Nietzsche nagyhatású írása, *A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról* (Nietzsche 1995[1872]) alkalmas erre a célra.⁶ A megismerés eszméjét a német filozófus azért tartotta hazugnak, mert szerinte fogalmaink, nyelvünk és reprezentációink (a vélekedéssel ellentétben) nem a dolgokból magukból, hanem társadalmi folyamatokból következnek. Ezt mind a hétköznapiakra, mind a tudományokra érvényesnek tartotta. Következésképp fogalmaink önkényesen kiragadott aspektusok mentén keletkeztek.⁷ Ezek alapján Nietzsche úgy gondolja, fogalmi apparátusunk – az általa nem kis malíciával „piramisforma rendnek”, „fogalomkatedrálisnak” (Nietzsche 1995[1872]: 34) nevezett képződmény – egy ingatag alapokon álló légvár csupán.

A dichotóm felosztás egyik vagy másik oldalára hangsúlyt fektető elképzeléseken túl a korrespondenciaelv hagyományos elgondolását Latour előtt mások is megpróbálták már maguk mögött hagyni. A tudományszociológia edinburghi iskolájának képviselője, David Bloor az észlelést egy vektorszerű modellben próbálta megragadni. Az előzetes vélekedések és a külvilágból következő tapasztalat együtt határozzák meg szerinte az észlelést (az eredő vélekedést), oly módon, hogy az előbbi kettő vektor összeadásából keletkezik a harmadik (Bloor 1976: 31–33). A modell alapján tehát nincs szociális faktoroktól független, „tisztá” észlelés, mivel azt az előzetes vélekedések is befolyásolják⁸ (és ezek egy része társadalmi tényezőkre – például konvenciókra, oktatásra – vezethető vissza). Az objektív világról szerzett tapasztalataink befolyásoló tényezők ugyan, de nem elégségesek az észlelés magyarázatára. Bloor szerint a tudás – legyen az akár tudományos, akár másféle – hálóként szerveződik.

A Mary Hesse által kifejtett háló-modell átvételével Bloor (2005b[1982]) arra az álláspontra helyezkedik, hogy a tudományban a metaforák és allegóriák, a klasszifikációk, a határmegvonások, a fogalmak, valamint a törvények, a kísérleti eredmények stb. egy kölcsönösen egymásra utaló összefüggésrendszert, egy hálózatszerű képződményt alkotnak. Mivel nincs független hozzáférésünk a világhoz, ezért a megfigyelések is ebben a hálóban kapják meg a helyüket. A háló-modell által a korrespondencia kérdéskörére is más fény vetül. Bloor szerint el kell vetni a korrespondencia egyfajta strukturális azonosságként, vagy visszatükröződésként való elgondolását (Bloor 2005b[1982]: 199). Inkább arra érdemes szerinte koncentrálni, hogy hogyan használják a korrespondencia gondolatát, ebből a szempontból az igazság indikátora a gyakorlatban az, hogy egy elmélet működik. Mivel a tények mindig értelmezett tények, a korrespondencia megteremtése egy belső folyamat: fenn kell tartani a kohe-

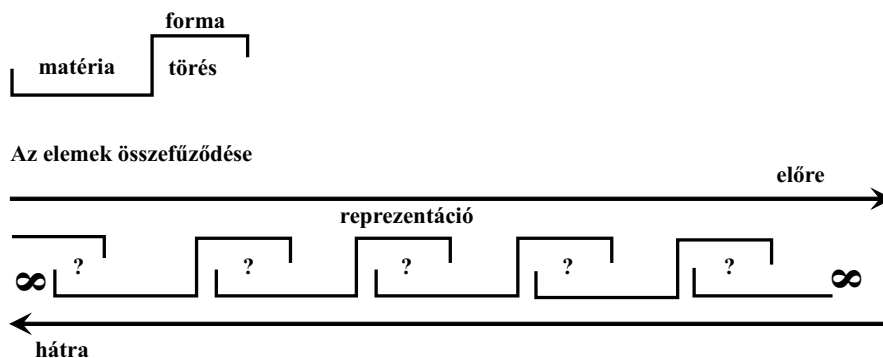
6 Képzeteink és a tudományok társadalmi konstruáltságáról sokan írtak már, Nietzsche választása mellett szól az az érv, hogy egyike volt a gondolat első megfogalmazóinak, és hogy kifejezetten nagy hatással volt az utókorra.

7 „Minden fogalom a nemazonos azonosság tétele révén keletkezik” (Nietzsche: 1995[1872]: 33). Nietzsche hoz egy példát is: a „levél” fogalma úgy jött létre, hogy az egyes levelek egyedi különbségeit figyelmen kívül hagyva egy önkényesen kiválasztott szempont mentén (például, hogy mindegyikük erezett) közös nevezőre hozták őket (Nietzsche 1995[1872]: 33).

8 „Soha sincs független hozzáférésünk a világhoz (...). Az elméleteink és a világgal kapcsolatos tapasztalataink, a kísérleti eredményeink és a manipulálható objektumokkal való szenzo-motoros interakcióink jelentik mindazt, amivel rendelkezünk, és mindazt amire szükségünk van” (Bloor 1976: 40).

renciát a hálót alkotó elemek között (Bloor 1976: 38–39). A hálónak vannak stabilan tartandó (meg nem kérdőjelezhető) részei, amelyek aktív védelmet igényelnek,⁹ akár bizonyos kísérleti eredmények kivetésével is¹⁰ (Bloor 2005b[1982]: 201).

Latour számára a bloori elképzelés sem megfelelő azonban, mert szerinte továbbél ebben is a világra és reprezentációra történő felosztás. Latour a cirkuláló referencia modelljét javasolta. A korrespondenciaelv hagyományos megfogalmazásaival ellentétben Latour szerint a világ és a róla alkotott reprezentációink között nem egy nagy szakadék van, sőt a reprezentációink nem is egy lépésben jönnek létre. A koncepció központi eleme, hogy a megfigyelt dolgok a transzformációk egész sorozatán mennek keresztül, amíg bekerülnek a tudományos diskurzusba (azaz tényállításokká válnak). Egy transzformáció mindig csak egy kis „törést” jelent, mely során a materiából forma, a dologból jel lesz. A transzformáció eredménye, a forma, pedig az újabb transzformáció számára a matéria jellegét veszi fel, hogy további átalakítás során ismét egy újabb forma jöhessen létre. A vizsgálandó tárgyak a kutatás kezdetén még lokális összefüggésekbe ágyazódnak, anyagi jellegük van, partikulárisak. Minden egyes transzformáció során veszítenek ezen tulajdonságaikból, miközben fokozatosan nő az adatok standardizáltsága és összehasonlíthatósága. A transzformációk sokasága azt is eredményezi, hogy a matéria (egy dolog, tárgy, élőlény) szinte teljesen elveszti anyagi jellegét (Latour 2000[1999]: 84–86). (Például az őserdőből diagramok, szövegek lesznek.) A szavak és dolgok közti szakadékot így Latour kis törésekkel váltotta fel.

2. ábra A reprezentáció elemei

Forrás: Latour 2000[1999]:85.

Latour elképzelése emellett arra is ügyel, hogy a transzformációkat ne tegye ki a kutatói önkénynek. Egyrészt azért nem a tudósok kénye-kedve meghatározó, mert az egyes transzformációkat a tudós közösség évtizedes, vagy évszázados felhalmozott tudása alapján hajtják végre. Az áthagyományozott eljárások, rendezőelvek és mérőeszközök jelentik a biztosítékát annak, hogy a tudományos közösség által elfogadott

9 A bloori-hesse-i gondolatmenet előzményének tekinthető Lakatos megkülönböztetése a kutatási program kemény magjáról és védőövréről.

10 Így a „tények” önmagukban nem elegendőek egy elmélet megváltoztatására, vagy elvetésére, ez a Duhem-Quine tétel átfogalmazása.

módon menjen végbe a tárgyak „bevitele” a diskurzusba.¹¹ Másrészt minden egyes transzformációnak „visszafordíthatónak” kell lennie, vagyis jól dokumentálniuk kell a kutatóknak az egyes átalakításokat, hogy a szkeptikus tudóstársak ellenőrizhessék, helyesen hajtották-e azokat végre (Latour 2000[1999]: 85). (Például a mintaként begyűjtött dolgokat egy arra szolgáló intézményben tárolják az esetleges ellenőrzések miatt.) A cirkuláris referencia tehát akkor működik megfelelően, ha az összes lépést – transzformációt – elvileg visszafelé is el lehet végezni, a láncolatnak nem szabad egy ponton sem megszakadnia. Referencia akkor alakul ki, ha a láncolat ép marad, „benne az igazság *cirkulál*, mint az elektromosság egy dróton keresztül” (Latour 2000[1999]: 85).

Fontos megjegyezni, hogy a cirkuláris referencia elképzelése nem egy „karosszék-tudományfilozófusi”¹² hozzáállás terméke, hanem Latour hús-vér tudósokat figyelt meg munkájuk végzése közben. Résztvevő megfigyelőként egy botanikusokból és pedológusokból álló kis kutatócsoportot követett munkájuk során, akik a brazíliai őserdő és szavanna közti határmezsgyét vizsgálták. Az az elgondolása, mely szerint sok kis transzformációval kellene helyettesíteni a szavak és dolgok között feltételezett szakadékot nem is jöhetett volna valószínűleg másképp létre, mint egy terepkutatás során.

Latour egyik leírása talán jobban érzékelteti a dolgot. Az őserdő és a szavanna határszakaszát vizsgálva a kutatók talajmintákat vettek. Az első transzformációs lépést maga a földdarab talajból történő kivétele jelentette. Ennek során egy darabka föld kiszakítódott az őserdő talajából, de még erősen érződött az ahhoz való kötődése. Az objektum itt még materiális jellegű, nem összehasonlítható, partikuláris volt. A következő lépésben – amely szintén egy kis törést jelentett az anyag és forma között – a földdarab bekerült egy pedokomparátor¹³ nevű szerkezet egyik skatulyájába, ahol számos további mintát rendeztek el. A földminták így már nagyobb mértékben veszítettek materiális jellegükből, a pedokomparátor sorait és oszlopait figyelve pedig összehasonlításuk is lehetségessé vált egy kezdetleges formában.¹⁴ Az ily módon elrendezett minták már a pedológia által megragadhatók. A pedokomparátort és vele együtt a mintákat természetesen el kellett szállítani, ami szintén egy transzformációt jelentett, hiszen az őserdő így akár több ezer kilométerrel a helyszíntől is hozzáférhetővé vált a kutató számára. A pedokomparátorban elrendezett minták azonban szintén csak az anyagot jelentették további transzformációk számára, melynek során ismét nagyobb standardizáltság és összehasonlíthatóság keletkezett, az anyagi jelleg pedig egyre jobban a háttérbe szorult.¹⁵ A pedokomparátor mintáiból ugyanis a kutatók egy a határszakaszt keresztmetszetében ábrázoló diagramot készítettek. A diagram, mely jól

11 Az amazonasi kutatásokkal kapcsolatban jegyzi meg Latour, hogy a botanikusok a növényeket „begyűjtik, egymás mellé helyezik és teljesen új elvek szerint rendezik el, mely elvek függenek a kutatóktól, a több évszázada standardizált botanikától és a [növényeket] befogadó intézményektől” (Latour 2000[1999]: 51 – fordítás tőlem: B.V.).

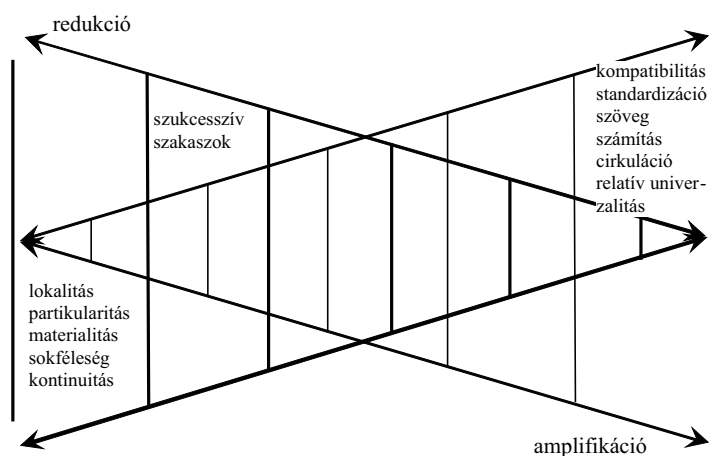
12 Ezt a kifejezést Latour maga találta ki, utalva a 19. század „karosszék-antropológusaira” (Latour 2000[1999]: 9).

13 A pedokomparátor egy olyan doboz, amely sok kis – a földminták elhelyezésére szolgáló – skatulyából áll, mely skatulyák egy négyzettrácsos mintát alkotnak.

14 Például a föld minőségére utaló jegyek (szín, szilárdság stb.) alapján.

15 Végző soron a pedokomparátor is egy tárgy, ezért van anyagi aspektusa is (Latour 2000[1999]: 62).

szemlélteti a tendenciákat, egy további transzformációs lépés során még jobban elvesztette az anyaghoz kötődését és a lokális összefüggésbe való illeszkedését azáltal, hogy egy szövegben dolgozták fel, kutatási beszámolókból és tanulmányokban.¹⁶ A 3. ábra az egymás után következő lépéseket ábrázolja, látszik, hogy minden egyes lépés egyszerre jelentett egy veszteséget és egy nyereséget: a kutatás tárgya a kutatás elején még lokális összefüggésekbe ágyazódott, a folyamatos transzformációk során azonban egyre „anyagtalánabbá” és absztraktabbá vált.

3. ábra Redukció és amplifikáció

Forrás: Latour 2000[1999]: 86.

A cirkuláris referencia modellje azonban néhány ponton problematikusá válik. A transzformációs láncolat minden egyes eleme kettős szerepben jelenik meg: egyrészt jelként, mivel a láncolat előző elemére referál, másrészt dologként, mivel a következő elem rá referál (Latour 2000[1999]: 70). Latour-kritikájában Georg Kneer (2008) Peirce és Saussure nyomán amellől érvel, hogy a jeleknek két funkciója van: egyrészt referálnak, dolgokra vonatkoznak, (megjelölnek), másrészt más jelekkel kerülnek viszonyba, rájuk utalnak (értelmeznek). Latour Kneer szerint összemosza a két aspektust, vagyis egy valójában jel és jel közti viszonyt jel és dolog közti viszónként értelmezi. Latour a transzformációs láncolat egymást követő elemeit dologként és jelként értelmezi, azonban az egymást követő láncszemek pusztán jeleként kerülnek kapcsolatba egymással. A pedokomparátort a diagram például nem tárgyként referálja (nem a materiális tulajdonságaira utal), hanem egy jelként értelmezi. Csak a jelek sorozatáról van tehát szó, nem keverék lényekéről (Kneer 2008: 294–295). Ha ez így van, és csak jel kapcsolódik jelhez, akkor Latour szándéka ellenére nem olyan nagy a különbség Bloor háló-modelljéhez képest sem. Továbbá ez azt is jelentené, hogy a korrespondenciaelv mély szakadékának elképzelésétől Latour nem teljesen tudott elszakadni.

¹⁶ A transzformáció láncolat ismertetéséhez lásd Latour 2000[1999]: 62–72.

Érdeemes még szemügyre venni az antropológiai szálát. Egy „karosszék-tudomány-filozófus” nemigen foglalkozik magukkal a tudósokkal, érdeklődése a tudományos elméletekre korlátozódik. Latour ugyanakkor a tudósok gyakorlatát figyelte meg, ez hűen tükrözi azt, hogy a tudományt elsősorban egy antropológiai megközelítésből szeretné vizsgálni. Az antropológiai módszer alkalmazása tekintetében Latour ugyan az úttörők közé tartozik,¹⁷ de már előtte is voltak ebbe az irányba mutató kutatások.¹⁸ Mindazonáltal az igazán érdekes nem az elsőség kérdése, hanem a perspektíva sajátossága, amelynek lényege, hogy a tudósok cselekvéseit is kulturális tevékenységként értelmezik, ahogy Szabari Vera megfogalmazta: „a tudományantropológusok úgy vándorolnak a tudósok munkahelyére, mint antropológus kollégáik az egzotikus tájakra, hogy ott ismerjék meg és jegyezzék fel a tudományos közösség (törzs) tagjainak szokásait, hitvilágát, a világról alkotott sajátos tudásukat” (Szabari 2008: 500). Vagyis a tudománykutató a „törzs” részévé válik, a résztvevői megfigyelés keretében együtt cselekszik a megfigyelttel, megpróbálja elsajátítani a sajátos tudáskészletüket és az implicit magatólértetődéseiket. A megfigyelésnek ennek során egyszerre kell megragadnia a cselekvéseket és történéseket, a tárgyi eszközöket és használatukat, továbbá azt a tudáskészletet, ami alapján a cselekvést végrehajtják. Az antropológiai kultúrafogalom tehát jóval tágabb a szociológiában általában használt terminusnál. A kulturális antropológia ezt a felismerést a „primitív” társadalmak tanulmányozásából nyerte. Korábbi művében Latour Lévi-Strauss vad gondolkodásáról írt könyvére hivatkozik: „[a bennszülött] szakadatlanul összefűzi a szálakat, szünet nélkül összevonja a valóság összes aspektusát, legyen az akár fizikai, társadalmi vagy szellemi jellegű” (Lévi-Strauss, idézi: Latour 2008[1993]: 58). Bár a tudósok nem kívánják a valóság minden aspektusát összebarkácsolni, továbbá nem is csak a gondolkodás leírásáról van szó Latournál, az idézet jól rávilágít arra, hogy mit merített Latour az antropológiából: leginkább azt a szemléletet, hogy ne válasszunk mereven szét olyan dolgokat, amelyek a praxisban összetartoznak.

Egy további értelemben is rokonság figyelhető meg az antropológia hagyománya és Latour szemléletmódja között. A „bennszülöttek” tudáskészletének elsajátítása együttjár azzal, hogy egy olyan új összefüggésbe illeszti be a kutatót, amely a cselekvők számára nem, vagy nem teljesen érzékelhető. Az ilyen eljárás mód már a kezdetektől az antropológiai-etnográfiai hagyomány sajátja (ha a pusztán leírásán túl kívántak lépni). Klasszikus megfogalmazása megtalálható például Malinowskinál: az általa megrajzolt kula-kört és magát az „ajándék gazdaság” társadalmi funkcióját a balinéz emberek nem látják egészében. Horizontjuk csupán a saját cselekvéseikre, céljaikra, motívumaikra és az ezekre vonatkozó szabályokra terjednek ki (Malinowski 2001: 115–116). Az eljárás jelentőségét mutatja, hogy a későbbi antropológusok is igen gyakran jártak el hasonló módon. Az alapminta tekintetében a sor folytatható lenne Lévi-Strausstól és Clifford Geertzől¹⁹ a mai antropológusokig.

17 A labor világról Steve Woolgarral írt könyve 1979-ben jelent meg (Latour–Woolgar 1979).

18 Lásd ehhez például Harry M. Collins munkásságát (összefoglalóan: Szabari 2008: 493–499).

19 A balinézek által rendezett kakasviadalok klasszikus leírásakor Geertz azt fejté ki, hogy a viadalok társadalmi vonatkozásának jó része a balinéz lakosok előtt is ismert. A társadalmi hierarchiák megjelenítésének, a megbecsülés (ideiglenes) szerzésének aspektusai nem maradnak rejtve a balinézek előtt sem. A „sűrű leírással” ugyanakkor Geertz olyan jelentésrétegekig is eljutott, amelyek már nem hozzáférhetők

A tudósok ugyan a bennszülöttek azon fajtájához tartoznak, amelyik igen reflexíven viszonyul a saját praxisához, azonban mégisincs fundamentális különbség a kétfajta csoport között. A tudósok, laboránsok stb. gyakorlatából levont következtetéseket Latour végül szintén egy olyan konstrukcióba illeszti, amelyek nem teljesen felelnek meg a cselekvők perspektívájának: a translációk és transzformációk sorozata, az amplifikáció és a redukció, a hibrid entitások létrehozása stb. nem olyan folyamatokat és eseményeket jelölnek, amelyeket a tudósok maguk is szem előtt tartanak. Latour ennyiben hű marad az antropológiai hagyományhoz, azonban ez egy ellentmondást is magában rejt. A *Sohasem voltunk modernek* egyik fontos motívuma éppen az volt, hogy elutasította a modernitásban fontossá vált kritikai beállítódást, mivel a leleplezést, a lepel lerántását célzó hozzáállás számára vállalhatatlan. A cselekvő követésének jelszava alapján Latour azonban szintén egy olyan konstrukciót hoz létre, amely nem a résztvevők perspektíváját tükrözi. Kétségtelenül nem egy leleplező attitűd motíválta ebben – és a kifejtés is mentes ettől –, de mégis olyan képet alakított ki a tudomány működéséről, amit a résztvevők valószínűleg elutasítanak.²⁰

A mikroszintre koncentráció azonban összességében termékenynek bizonyult. Világossá válik általa, hogy a tudás „nem külső és objektív, a természetből kicsikart választok gyűjteménye, hanem a különböző törzsek, illetve tudományos laboratóriumok (...) által létrehozott, bonyolult, szinte már-már kibogozhatatlan előállítási folyamat eredménye” (Szabari 2008: 501). Ha a tudás egy létrehozási folyamat terméke, akkor – hasonlóan bármilyen más kulturális folyamathoz – az azt generáló praxist kell a tudományantropológusnak rekonstruálnia. Így érthetővé válik, hogy miért figyel meg Latour olyan részletesen a tudósokat, miért szentel annyi figyelmet a mintavétel valamint a különböző mérő- és összehasonlító eszközök leírásának. Mindezek – a korábbi szemlélettel ellentétben, amely hajlamos volt jelentéktelenként elkönyvelni őket – a tudás generálásának konstitutív mozzanatait jelentik, szükségszerűen hozzátartoznak a tudományos tudás létrehozásához. A transzformációk láncolatában ugyanakkor valami, amit a világból megragadtak állandó marad. „Úgy tűnik, hogy a referencia [...] nem egy extern garancia a kijelentés igazságára,²¹ hanem sokkal inkább az, ami a transzformációk sorozatában *konstans* marad” (Latour 2000[1999]: 72 – kiemelés az eredetiben).

Felmerülhet azonban a kérdés: mi a garancia arra, hogy a transzformációs sorozat nem csupán önkényes szempontok által kiválasztott tartalmak cirkulálását eredményezi. Latour teljesen egyértelműen nem foglal állást a kérdésben, ám a megjegyzéseiből rekonstruálható egy olyan kép, amit valószínűleg elfogadna. A tudósok a diszciplínájukra jellemző tudáskészlet alapján tájékozódtak, és ezek segítségével osztották fel a terepet egy koordinátarendszerhez hasonló képződménnyé. A mintavétel egy relevánsnak gondolt szempont alapján történt, a transzformációkat pedig olyan eszközökkel hajtották végre, amelyekben a tudósközösség generációinak tapasztalata volt jelen tárgyiasult formában. Az egyik transzformációs láncolat kései szakaszával kapcsolat-

ne számukra (például a kakasviadalok mint a saját kultúra értelmezésének egyik módja, mint érzelmi iskolázás, azaz a saját szubjektivitás megtapasztalásának – és egyúttal létrehozásának és fenntartásának – az eszköze, [Geertz 1987: 252–260]).

20 Ezt meg is tették a tudományháborúkban, ahol Latourt is erősen támadták.

21 Mint ahogy azt a korrespondenciaelmélet feltételezi – B.V.

ban jegyzi meg Latour: „jelentős távolságban vagyunk [az őserdőtől], és a távozásunkkor a releváns jellemvonások egy kis csoportját vittük magunkkal” (Latour 2000[1999]: 49). A „releváns jellemvonások kis csoportja” tehát az, amit a transzformációk során konstansan tartanak. Így pedig a releváns kritériumok cirkulálása válik a tudományosság fontos kritériumává. Az, hogy mi számít „releváns” jellemzőnek, függ egyrészt a konkrét kutatási problémától,²² nagy mértékben az adott diszciplína relevanciaszerkezetétől, és kisebb mértékben magától a kutatást végző személytől vagy csoporttól.²³ Mind a releváns kritériumok kiválasztása, mind a transzformációk elvégzését elősegítő eszközök révén nagy szerep jut tehát a tudósközösség kompetenciájának is. Azzal, hogy Latour megjegyzéseiben a tudósközösségnek egy effajta „végső” kompetenciát tulajdonít, voltaképpen nem távolodott el oly nagy mértékben a korábbi tudományfilozófiai elméletektől. A tudósközösség eme szerepe előkerül Karl Popper, Lakatos Imre, de akár Polányi Mihály, Thomas Kuhn vagy Ludwik Fleck írásaiban is.

FABRIKÁLTSÁG VAGY OBJEKTÍV LÉTEZÉS?

A referencia kérdéskörével összefügg az a még mindig aktuális problematika is, amely a tudomány objektumainak megítélése körül bontakozott ki. Az álláspontok két pont körül kristályosodnak ki. Az egyik gondolatkör szerint a kutatás tárgyai a tudósoktól független (objektív) léttel rendelkeznek, míg a rivális vélemény képviselői azon meggyőződéssel rendelkeznek, hogy azok nem többek a tudós(ok) konstrukcióinál. Eme, egymásnak hagyományosan ellentmondó gondolatkörök²⁴ vitáját Latour nem tartja különösebben gyümölcsözőnek. Könyvében e kérdéssel kapcsolatban is egy olyan koncepcióra tesz javaslatot, amely megszüntetné a hamis alternatívák közti választási kényszert.

A kérdéskörrel kapcsolatos kulcsfejezet Pasteur tejsavfermensekkel kapcsolatos kutatásait veszi górcső alá. Latour a kérdés vizsgálatakor nyilván nem tudott antropológiai terepmunkát végezni, hiszen nem tudott visszamenni az időben. Ám ennek ellenére megközelítése mégis egy antropológiai perspektíva jegyeit viseli magán. Pasteur írásainak elemzésén túl úgy próbálja meg bemutatni a francia tudós működését, mintha ott lett volna vele együtt laboratóriumában.²⁵ Ha röviden kellene összefoglalni Latour gondolatait, akkor egy ilyesféle, az ellentétesként felfogott álláspontokat szándékai szerint összekötő formulában lehetne ezt megtenni: a tudós fabrikál ugyan, de épp ezért lesz az adott dologból autonóm létező.²⁶ Azt is fontos azonban kijelölni, hogy a frappáns megfogalmazás nem emeli ki kellőképpen, de itt is egy hálózatszerű szerve-

22 A braziliai kutatás esetében a kérdés az volt, hogy a szavanna, vagy az őserdő terjeszkedik-e.

23 Nekik azonban azt a nem lebecsülendő mértékű kreativitást igénylő feladatot kell végrehajtaniuk, hogy meglévő tudáselemeket és eljárásokat kell új helyzetekre alkalmazniuk.

24 Az első inkább a természettudományok önmagukról alkotott képéhez kötődik, míg a második vélekedés jobban kapcsolódik természetesen a humán- és társadalomtudományokhoz.

25 Kneer ugyanakkor hibát lát abban, hogy kizárólag Pasteur beszámolóit vette alapul. A szimmetria elméleti szinten deklarált követelménye (az emberek és nem emberek azonos súllyal kezelése) mellett a módszertan miatt asszimmetrikussá válik az elemzés. A nem ember a kifejtésben kizárólag egy ember beszámolóján keresztül jelenik meg, csak az ember perspektívájából látjuk őket (Kneer 2008: 280–281).

zódással van dolgunk: nemcsak a tudósról és a kutatása tárgyáról van ugyanis szó, hanem rajtuk kívül még különböző kísérletekről, mérési és megfigyelési eszközökről, tárgyakról, tudományos elméletekről, világnézetekről, szövetségeseikről. Pasteurnak tehát egy hálózatba kell a tejsavferment integrálnia, vagy a hálózat elemein kell változtatnia a siker érdekében.

Latour – a laboratóriumi munka gyakorlati aspektusát szem előtt tartva – arra a következtetésre jutott, hogy a tudományos tények nem csak „ott hevernek”, arra várva, hogy a tudós észrevegye őket. Azt „figyelte meg”, hogy Pasteur tejsavfermense a kutatás kezdetén egy amorf, szürke dolog volt, amivel nem igazán tudtak mit kezdeni. Az első szakaszban Pasteur nem tudta, mi az, amivel dolga van, csak a hatásait ismerte.²⁷ A laborban történő folyamatos kísérletezgetés és az elméleti munka eredményeképpen a formátlan anyaghoz fokozatosan egy szubsztancia rendelődött hozzá, mely során egy új, önálló cselekvő – a tejsavfermens – született (Latour 2000[1999]: 145). Pasteurnak nagyon keményen kellett dolgoznia eszközein, berendezésein és elméleti vonatkoztatási keretén, ahhoz, hogy ezt elérhesse. Azonban ez a fabrikációt képviselő elem a folyamatnak csak az egyik szintjét jelentette Latour szerint.

A tudósé mellett a nem emberek (non-human) szintjét is figyelembe kell venni. A tudós ezek szerint csak egy bizonyos pontig a szálak mozgatója, azon túl átadja a cselekvés és aktívvá válás lehetőségét a nem embereknek. Pasteur abban a szakaszban volt aktív, amelyben az entitás még ontológiailag gyenge státusú volt. Meg kellett teremtenie azokat a körülményeket, amelyek között a fermens aktív cselekvőként nyilvánulhatott meg. A laborkísérletek során Pasteur megfigyelte, hogy mit is cselekszik a szürke entitás: zavarossá tett egy kezdetben tiszta folyadékot, gázt, kristályokat termelt, stb. Végül Pasteur klasszifikálja a szubsztanciát, maghatározza a szerepét a tejsav erjedésében, aminek következtében egy határozott tulajdonságokkal rendelkező cselekvő lép színre. Az ontológiai státusza ennek megfelelően változott, kezdetben csak bizonyos érzékszervi adatokat jelentett, majd egy akciónevet, végül pedig egy élőlényé „vált”.

Az entitás erősödésével Pasteur visszavonult, és átadta neki a cselekvést, hogy az mindenféle konstrukciótól függetlenül tevékenykedhessen, és testet ölthessen valódi – szubsztanciával rendelkező – aktórként (Latour 2000[1999]: 156–159).²⁸ Így módon a tudós egyszerre fabrikál, amikor bizonyos propozíciókat artikulál (vagyis interakciós javaslatokat fogalmaz meg különböző minőségű entítások számára), és egyszerre hagyja a dolgokat magukat cselekedni. Pasteur is azért lehetett sikeres vállalkozásában, mert eme propozíciókat sikerült megfelelően artikulálnia. A tudományos „tények” így nem kizárólag a tudós, de nem is csak a „dolog” által strukturálódnak, hanem egy közös konstituálás jellemző. Latour elméletének értelmében tehát minden olyan elképzelés, amely a folyamatnak csak egyik oldalát veszi tekintetbe, szükség-

26 A tudomány objektumai „éppen azért, mert mesterségesen lettek létrehozva nyernek teljes autonómiát szemben mindenféle [...] konstruálással és fabrikációval” (Latour 2000[1999]: 154. – fordítás tőlem: B.V.).

27 Ezzel az állapottal kapcsolatban jegyezte meg, hogy itt még csak egy akciónévvel került kapcsolatba a tudós, mivel a jelenségnek csak a hatásait ismerte, nem tudott még egy lényegiséget hozzárendelni (Latour 2000[1999]: 144).

28 Egy találó képpel illusztrálja az elmondottakat: a tudós olyan, mint a színházi rendező, aki elrendezi a színpadot, aztán visszavonul, és átadja a cselekvést a színészeknek (Latour 2000[1999]: 159).

szerűen részleges és – korábbi könyvének (Latour 1999) kifejezésével élve – aszimmetrikus.

A koncepció alapján szükségszerűen asszimmetrikusak egyrészt azok az elképzelések, amelyek szerint a tudósok szilárd és állandó tulajdonságokkal rendelkező objektumokat fedeznek fel. Ugyanakkor azon elméletek is megérdemlik Latour szerint az aszimmetrikus nem túl hízelgő jelzőjét, amelyek szerint a tudomány eredményei kizárólag a tudós vagy a társadalom konstrukciói. Az aszimmetrikus gondolkodás első változatának kritikája jól ismert a társadalomtudósok előtt, a hibákra rámutató érvek ismerősen csengenek mindannyiunk fülében. A tudományt társadalmi konstrukcióként felfogó irányzatok gyengéit hangsúlyozni a társadalomtudományok berkein belül ezzel szemben szokatlanabb, de talán épp ezért érdekesebb is.

Ha Latour a korábban említett Nietzsche álláspontjával vitázna, akkor kiemelhetné, hogy Nietzsche modellje csupán egy passzív, már létező objektumot ismer, és egy aktív szubjektumot (vagy társadalmat), amely „ráhúzza” az előbbire önmaga kategóriáit. Ezzel szemben saját koncepciójáról elmondhatná, hogy nem csupán objektumokkal (magánvaló dolgokkal) és szubjektumokkal vagy társadalommal számol, hanem nem emberekkel, hibrid „lényekkel”²⁹ is, melyek a kettő keresztezéséből keletkeznek. A nem embereket és hibrideket pedig létrehozzák Latour szerint, és nemcsak az egyik fél (az emberek) aktív eme folyamat során. Pasteur és a tejsavfermensek kapcsán látható, hogy mindkét fél tevőlegesen részt vesz a procedúrában. A kölcsönös aktivitás és konstituálás ténye mellett a latouri koncepció azért sem engedné meg egy a nietzscheihez hasonló mértékű önkényességet a fabrikáció során, mert olyan kritériumokat is megad, amelyek alapján eldönthető, mely artikulációs kísérletek sikeresebbek.

A TUDOMÁNYOS PROGRAMOK MEGÍTÉLÉSE

Amikor a tudós megpróbál artikulálni egy nem embert, amikor tehát ajánlásokat fogalmaz meg az interakcióra, akkor Latour szerint a nem embert más elemekkel próbálja meg összekapcsolni, egy asszociációban összefogni. A kutatási programoknak³⁰ oly módon kell asszociálniuk egymással elméleteket, fogalmakat, osztályozásokat, nem embereket, megfigyelési eszközöket és technikákat, intézményeket, világnézeteket vagy akár politikai cselekvőket és ideológiákat, hogy azok ne mondjanak ellent egymásnak.³¹ Egy plurális tudomány képéből kiindulva Latour – valószínűleg éppen Lakatos nyomán – versengő kutatási programokról ír, ezek esetében előfordulhat, hogy ugyanazon nem embert szeretnék különféleképpen artikulálni.³² Ilyen esetben (ha más és más elemekkel hozzák kapcsolatba) Latour szerint ugyanaz a dolog nemcsak mást jelent, hanem másként is létezik az eltérő artikulációs kísérletek teremtette összefüggérendszerben.³³ Az inkompenzurabilitás gondolatkörének hatását mutató³⁴

29 Míg a hibridek a *Sohasem voltunk modernek* egyik központi fogalma, addig a *Pandora*-kötetben ezt a kifejezést Latour ritkán használja, az utóbbi könyvben a nem emberek töltenek be hasonló szerepet.

30 Latour maga is használja ezt a Lakatosra visszamenő kifejezést.

31 Latour antropológiai megközelítésmódja itt is szembetűnő. Az elméletek, nem emberek, fogalmak, mérési eszközök stb. olyan hálózatot alkotnak, amelyek igen hasonlatosak azokhoz, amelyeket idegen kultúrákkal találkoзва az antropológusok írnak le. Ez utóbbit így jellemzi: „a legracionálisabb etnográfus

érvelés alapján a nem emberek csak más elemekkel összefüggésben léteznek, és úgy léteznek, ahogyan az asszociáció viszonyrendszerében meglik helyüket. Vagyis a nem emberek is csak viszonyokban léteznek, ezért a relatív egzisztencia fogalmát javasolja bevezetni, mely épp a viszony-jellegre hivatott rámutatni (Latour 2000[1999]: 189).

A relatív egzisztálás tézise radikális hangzása mellett – vagy annak ellenére – arra is alkalmas, hogy a versengő kutatási programok megítélésének alapja legyen. Bizonyos kutatási irányzatok jobban artikulálják a nem embereket, mint mások. Egyik elmélet sem lehet tökéletesen biztos a dolgok létezésében – vallja Latour –, csupán az lehetséges, hogy a tudomány elméleteivel, fogalmaival, műszereivel és más nem emberekkel hozzák kapcsolatba őket. Minél több elemmel sikerült kapcsolatba hozni egy nem embert, annál több jel utal arra, hogy az a „valami” viszonylag nagy valószínűséggel olyan, amilyennek elképzelték, de teljes bizonyosság így sem lehetséges: „az, amit mi *létezés* és valóság alatt értünk, az nagy részben az asszociációk hosszából és az [...] összekapcsolódások stabilitásából áll” (Latour 2000[1999]: 195–196 – kiemelés az eredetiben). És fordítva: a nem jól artikulált nem emberek és elméletek túl kevés további elemmel kapcsolódnak össze, ezért relatíve gyengébb a létük.³⁵

A konstruktivista álláspont szemléltetésére „odaállított” Nietzschével szemben lehetséges latouri érvelés így lenne teljes. Az egyes fogalmakat tekintve (melyek a tudományokban egy konglomerátumot alkotnak a nem emberekkel, elméletekkel, megfigyelési eljárásokkal stb.) elmondható, hogy ezek annál kevésbé önkényesek, minél több elemet képes asszociálni az adott kutatási program, vagyis minél szilárdabb a relatív egzisztenciájuk. Latour sem állítja tehát azt, hogy a fogalmak és elméletek az objektív valóság lenyomatai lennének, viszont nem is tartja pusztán hazug eszmének a megismerést. A latouri koncepció csak jobb és rosszabb artikulációkat és asszociációkat ismer. Nietzschénél a fogalmak egy ingtag talajon álló „fogalomkatedrális” alkotnak. Ezzel szemben Latournál a fogalmak nemcsak más fogalmakkal kerülnek kapcsolatba, hanem nem emberekkel, elméletekkel stb. Ezen asszociációk, ha teljesítik azt a követelményt, hogy stabilan kössenek össze minél több elemet, nem jellemezhetők joggal ingtag talajra épül légvárnak.³⁶

is képes minden további nélkül egyetlen monográfiában összehozni az általa tanulmányozott nép mítoszait, etnotudományait, genealógiáit, politikai formáit, technikai eljárásait, vallásait, eposzait és rítusait” (Latour 1999[1993]: 21).

32 Lásd Pasteur és Pouchet rivalizálását a tejsavfermensekkel kapcsolatban.

33 „A »levegő« mást jelent, ha »Rouennel« és az »ősnemzessel« kerül egy asszociációba, és mást, ha a »rue d’Ulmmal«, a »hattyúnyakkisérlettel« és a »csírákkal«. Az egyik esetben a szó az »életerő átadását« jelenti, a másikban pedig »oxigén és porhordozó csírák átvitelét«” (Latour 2000[1999]: 195).

34 Lásd Kuhnt (2000[1962]) a tudományos forradalmak kapcsán. Vagy Feyerabendet az ókori görögök kozmológiájával kapcsolatban (Feyerabend 2002, különösen: XVII fejezet). Szintén klasszikus kifejtése a gondolatnak Feyerabendnél (1999, különösen: 240–242). Ez utóbbi szöveg egyik példája szerint a hosszúság fogalma egészen más és összemérhetetlen a klasszikus égi mechanikában és a speciális relativitáselmélet esetében.

35 A tétel elfogadása ugyan azt jelentené, hogy relatív módon minden létezhet, de nem jelentené azt, hogy mitológiai figurákban, vagy a boszorkányság hatékonyságában stb. ténylegesen is hinnünk kellene. Mivel ezek a hétköznapi és a tudomány tárgyaihoz és személyeihez viszonyítva kevés további elemmel kapcsolódnak össze, ezért ezek Latour elvei szerint is relatíve gyengén léteznek (Latour 2000[1999]: 196).

A rivális kutatási programok megítélésére az időbeli szempont bevonása esetén is kínál Latour szempontokat. Eme programok a koncepció szerint az alapján ítélték meg, hogy milyen mértékben képesek (ha képesek) az idő előrehaladtával önmagukba beépíteni új elemeket. Egy hanyatló program³⁷ csak úgy képes új tényeket, elméleteket, fogalmakat beépíteni saját konstrukciójába, ha korábban bevont elemeket vet ki önmagából, vagyis azokat az újakkal helyettesíti.³⁸ Amennyiben a tendencia hosszútávú, a program egyre kevesebb egymással kapcsolatba hozott elemmel fog rendelkezni, mely elemek egyre csökkenő relatív egzisztenciával fognak rendelkezni. Így pedig maga a program lép a hanyatlás útjára. Ezzel ellentétben akkor virágzik fel egy program, ha az új ismereteket a program már meglévő elemei mellé tudja rendelni, velük kapcsolatba tudja hozni. Amennyiben Latour a hálózatok stabilitását és kiterjedésük nagyságát tette meg a kutatási programok megítélésének szempontjává, úgy ezzel a meghaladni kívánt cselekvőhálózat elméletet (Actor-Network-Theory) juttatja eszünkbe. Egy korábbi előadásában (Latour 1997; vö. Szabari 2007: 109, 2. láb.) ugyan látszólag temette ezt az elméletet (és a *Pandorában* sem gyakran használja ezt a kifejezést), de a szöveget olvasva inkább úgy tűnik, hogy problémája igazából csak az általa szerencsétlennek tartott kifejezéssel van.³⁹ A cselekvőhálózat elmélet lényegének – vagyis „hogya a cselekvések nem vezethetők vissza az önálló cselekvők döntéseire, ezért nem az egyes cselekvőket, hanem a cselekvések által meghatározott hálózatot és annak heterogén összetevőit kell vizsgálat alá vonni” (Szabari 2007: 109–110) – megfelelően járt el tehát Latour.⁴⁰

Latour meglehetősen átfogalmazott koncepciója a tudományos haladásról helyenként ugyan emlékeztet korábbi elgondolásokra, de mégis egy újszerű elképzelésről van szó. Megfigyelhető például bizonyos mértékű párhuzam Lakatos Imre tudományfilozófiai konstrukciója és Latour haladás-elképzelése között. Latour is egy plurális jellegű tudományban gondolkodik, melyben különböző kutatási programok versenyeznek egymással. A francia szerző is megad olyan kritériumokat, amelyek mentén ítéletet lehet alkotni az egyes programokról, ezek pedig némileg rímelnék Lakatos azon elveire, melyekkel a progresszív probléma-eltolódással rendelkező és a degeneráló kutatási programokat különböztette meg.⁴¹ Eme hasonlóságokon túl azonban

36 Érdemes megjegyezni, hogy Latour nem teljesen ellentmondásmentes a fogalmak önkényessége kérdésének tekintetében. A *Sohasem voltunk modernek* alaptézise, hogy a modernitásnak nevezett korszak egyrészt képzeiben elkülöníti egymástól természetet és társadalmat, miközben nem hivatalosan – szinte láthatatlanul – nagy lendülettel termeli a hibrideket. A hibridizáció figyelmen kívül hagyott gyakorlatát a modernitásban nem lehetséges fogalmilag megragadni (Latour 1999[1993]: 79), így pedig mind a hétköznapi, mind a tudományos fogalmakkal szemben joggal léphetnének fel kételyek.

37 Pasteur és Pouchet rivalizálása során Pouchet képviselte a hanyatló programot.

38 Ez a szubsztitúció Latour terminológiájában.

39 Nem tartja elméletnek a megközelítést Latour; cselekvő fogalmával az a problémája, hogy nem egyes cselekvők léteznek, hanem asszociációk cselekszenek; a hálózat kifejezés elvesztette azt a jelentését, amellyel az irányzat megalkotásakor még bírt; a kettő kötőjellel való összekötése pedig a struktúra-cselekvő ellentétpárjára emlékeztet, ettől a vitától pedig szerette volna távoltartani magát Latour.

40 Azt, hogy csupán a kifejezéstől határolódott el, alátámasztja az is, hogy későbbi könyvében (Latour 2005) látványosan visszatér a cselekvőhálózat elméletéhez (és magához az elnevezéshez is).

41 Bár megjegyzendő, hogy Lakatosnál az újonnan felmerülő elemek beépítésének képessége nem elégséges kritériuma a kutatási program progresszivitásának, ahhoz szükséges még az is, hogy az elmélet sikeres előrelépéseket is tegyen (ez a szempont hiányzik Latournál).

alapvető különbségek is megjelennek a két koncepció között. Lakatos a „tudás növekedését” az empirikus alap folyamatos bővülésével azonosította. Az empirikus alap bővülése nála azt jelentette, hogy az adott programnak egyre több *tényt* kellett magyaráznia, átfognia és előrejeleznie (Lakatos 1997a[1968]). Latour ezzel szemben nem gondolja azt, hogy *tények* létezésében valaha is teljesen biztosak lehetnek a tudósok. A francia szerző szerint is növekszik ugyan a fejlődő kutatási programba bevont elemek és így az ismeretek száma, de ezek mindig csak egymáshoz való viszonyukban nyernek értelmet, így létezésükről is csak relatíve kisebb vagy nagyobb mértékben lehetnek a kutatók biztosak.

A TUDOMÁNY ÉRRENDSZERE

Az eddigi kifejtésben egy fontos tényező nem kapott elég figyelmet. Latour szerint a tudományos programokat jellemző asszociációkban nemcsak nem-emberek, elméletek, fogalmak és osztályozások szerepelnek, hanem részesei a tudomány intézményei és a tudományon kívüli világnézetek, politikai, gazdasági stb. cselekvők is. A szerző részéről ez egy következetes álláspont, hiszen társadalom és természet elkülöníthetőségét is tagadja. A latouri elmélet egyik alapvető kifejezése a kollektivitás, amely a társadalom, illetve a cselekvő fogalmait hivatott helyettesíteni, és amelyben szintén emberek és nem emberek alkotnak egy cselekvési közösséget (Latour 1999[1993], 2000[1999]; Némedi 1999; Szabari Vera 2005, 2007).⁴² A sikeres tudományos programoknak Latournál az is kritériuma, hogy eleven kapcsolatba tudjon kerülni a tudomány intézményei mellett tudományon „kívüli” szereplőkkel is. A kérdés tárgyalásával Latour a tudománytörténet és -filozófia externalizmus-internalizmus vitájában foglal állást.

Fehér Márta írásában a két álláspont közti különbséget úgy írja le, hogy az internális vonatkozású történetírás a tudomány kognitív aspektusára vonatkozik, míg az externális, külső történet a tudomány intézményes, nem kognitív mozzanataival foglalkozik (Fehér Márta 2005[1986]: 315). Internális és externális tudománytörténet-írás kettéválasztása egy ideig valóban működött. A belső történetre koncentrááló történetírók a tudományos elméletek fejlődésének történetét írták meg, mindenféle külső vonatkozás nélkül, míg a külső aspektusokra koncentrááló tudományszociológusok megelégedtek a tudomány intézmény- és normarendszerének vizsgálatával, vagyis a tudományos elméletek tartalmait nem hozták összefüggésbe szociális faktorokkal.⁴³ Thomas Kuhn a tudományos forradalmak szerkezetéről írt könyve (Kuhn 2000[1962]), megnyitotta azonban az utat azok előtt, akik elhibázottnak tartották a külső és belső történet elválasztását.⁴⁴

42 A kollektivitások lehetnek természetesen kisebb és nagyobb méretűek is. Latour legutóbbi monográfiájának (Latour 2005) többek között az az explicit célja, hogy a társadalom fogalmát leváltsa és a kollektivitásával helyettesítse, és ezt egy új szociológiaelméletként fogalmazza meg.

43 A hagyományosabb tudományszociológia megtestesítőjeként Robert Mertont szokták számontartani. Nem teljesen jogtalanul, például az elsőbbségi viták ábrázolása esetében (Merton 1973[1957]) észrevehető, hogy Merton a tudomány norma- és jutalmazási rendszerét valamint az elsőbbségért folytatott harcokat nem tekinti konstitutívnek a tudományos elméletek tartalma szempontjából. Érdekes módon Bourdieu egy kései előadássorozata sokat merített a mertoni gondolatokból (Bourdieu 2005).

A David Bloor által megfogalmazott „erős program” például „elutasítja a külső/belső [externális/internális] dichotómia létezését és így respektálhatóságát” (Fehér 2005[1986]: 315–316). Bloor szerint a tudományok tartalmukat tekintve is függenek társas mechanizmusoktól, mind az igazként elfogadott, mind a tévedésnek bizonyult elméletek.⁴⁵ A program nyilvánvalóan radikális volt, hiszen az igazként számontartott tudományos koncepciók esetében is megengedte a társas-társadalmi mechanizmusok bevonását a magyarázati sémába. Ezzel pedig túlléptek a legmegengedőbb racionalista koncepciókon is.⁴⁶ Látható tehát, hogy az internalista és externalista tudománytörténetek és -elméletek dichotómiáját már más szerzők is meg kívánták haladni. Azonban Latour új módon szeretné a problémát megoldani. Míg Bloor az oksági mechanizmusok azonosságából indult ki, addig Latour a kutatási programok körül létrehozott hálózatok mentén próbálja újrafogalmazni tudomány és társadalom viszonyát.

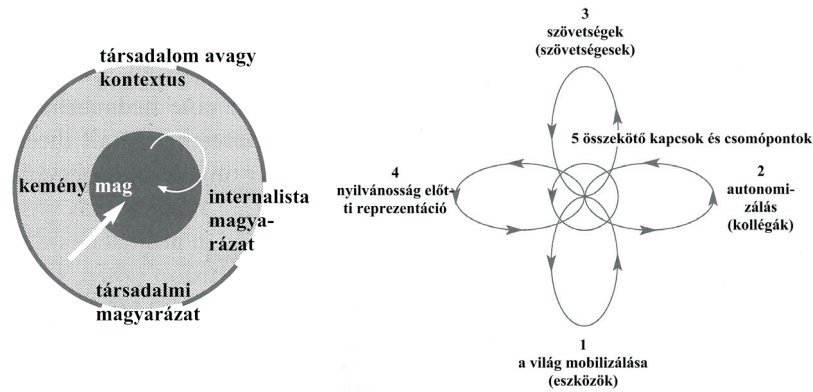
Mind az externalista, mind az internalista koncepciókkal alapvető baja van Latournak. Szerinte minden eddigi koncepció azon hibás előfeltételezésből indult ki, hogy a tudomány és társadalom két elkülönülő szférát alkotnak. Mint oly sok alkalommal a kötetben, itt is egy szemléltető ábra segítségével próbálja kifejteni érveit. A 4. ábra bal felén a tudományt, a „kemény magot” a társadalom kontextusa veszi körül.⁴⁷ (A két egymástól különváló szféra két koncentrikus kör képét rajzolja ki.) Az internalista magyarázatok sajtója, hogy a tudományos elméleteket a „kemény mag” egy másik elemével magyarázza. Az externalista magyarázóséma ugyanakkor szerinte a társadalmi kontextusból szeretne következtetni a belső mag egy elemére (Latour 2000[1999]: 109). Mindkét magyarázóséma hibája Latour szerint, hogy feleslegesen osztják ketté tudományra és társadalomra a tudomány valós gyakorlatát, az egyik esetben azért, hogy függetlenként jelenítsék meg a tudományt, a másikban azért, hogy ok-okozati kapcsolatot létesítsenek, amelyben a társadalmi szféra gyakorolná a befolyást a tudományos tételekre, elméletekre, koncepciókra. Az internalista-externalista vita ilyen rekonstrukciója – a korábban idézett szerzők alapján – láthatóan felületes. Az externalisták mintapéldányának tartott Merton sem kívánta társadalmi faktorokkal magyarázni a tudományos elméleteket, ehelyett csak a tudomány intézményrendszerét vizsgálta ilyen szempontból.

44 Érdemes megjegyezni, Kuhn a tudományok belső történetét szerette volna elemezni. Ennek többször is hangot ad könyvében, ám az elemzésekben többször feladja (vagy figyelmen kívül hagyja) ezt a szándékát.

45 A program elemei: 1. kauzalitás: a vélekedések okait kell megkeresni, 2. imparcialitás: igazság és hamisság tekintetében a tudásszociológusnak pártatlannak kell lennie, 3. szimmetria: igaz és hamis elképzeléseket ugyanolyan jellegű okokra kell visszavezetni, 4. reflexivitás: a tudásszociológiának saját helyzetét is magyaráznia kell (Bloor 2005a[1971]: 162).

46 Ezen „engedékeny” racionalisták közé tartozott Lakatos is, aki hajlandó volt a Kuhn által felvetett érveket megfontolni, és azokra reagálva kifejteni saját elképzelését. Mindazonáltal Lakatos koncepciójában csak akkor van szükség a külső történetírásra, ha a tudományos tévedéseket, hibákat kell magyarázni. A tudomány története önmagában szerinte jól rekonstruálható a popperi harmadik világbeli fejlődéssel, a második világ tényezőit csak a kudarok esetében érdemes szemügyre venni (lásd: Lakatos 1997b[1971]).

47 Valószínűleg ismét Lakatos terminológiája ihlette a felosztást, bár ő a tudományos kutatási programok kapcsán beszél a program „kemény magjáról” és az azt övező segédhipotézisek gyűrűjéről (Lakatos 1997a[1968]).

4. ábra Két modell a tudomány működésére

Forrás: Latour 2000[1999]: 110 és 121.

Latour tehát nem az externalizmus-internalizmus ellentétpárjait haladja meg, hanem egy másik problémát, a tudomány és a környezetének kérdését. E tekintetben jogosan érvelhetne úgy, hogy az externalizmus-internalizmus vitát meghaladni kívánó szerzők többsége – így Bloor⁴⁸ – továbbra is két szférát – társadalmat és tudományt – különböztet meg. Latour pontosan a tudomány és társadalom elkülöníthetőségének tételével szakít. Tudomány és társadalom helyett a tudomány „érrendszeréről” ír.⁴⁹ Az érrendszernek van ugyan egy központi része, ahol a szálak összefutnak, ezen csomópont azonban mégsem azonos a tudomány elkülönült kemény magjával, mert szerves kapcsolatban áll a perifériákkal is (4. ábra jobb oldala). A sikeres tudományos programok és elméletek csomópontjaiban a következő szálaknak kell Latour elmondása alapján összefutniuk. (1) A tudósoknak mobilizálnia kell a világot eszközeivel, berendezéseivel kísérletek, expedíciók, adatfelvételek stb. során, mégpedig a neki megfelelő módon, (2) a tudományos közösség többi tagjával (vagy egy részével) továbbá a tudomány intézményrendszerével is fenn kell tartania a kapcsolatot, a kutatás tudományos voltának elismertetése érdekében, (3) szövetségeseket kell keresniük a program vezetőinek a politika és a gazdaság területén, (4) a szélesebb társadalmi nyilvánosság előtt is el kell fogadtatniuk kutatásukat. A sikeres programokat tehát Latour szerint az tünteti ki, hogy képesek egy olyan szövetedéket vagy hálózatot létrehozni és fenntartani, ahol a perifériákból induló hatások a háló csomópontjában (5) a tudományos tudás gyarapodását idézik elő.

48 Durkheim és Mauss újraolvasása közben Bloor (2005b) például arra a – Durkheiméknél nem fellelhető – következtetésre jut, hogy a hálóként szerveződő tudás azért analóg szerkezetű a társadalommal, mert olyan érdekek konstituálják (mint koherenciafeltételek), amelyek társadalmi struktúrákból származnak (vagy azokat konstituálnak). Egészen konkrétan amikor Newton azon elképzelését vizsgálja, mely szerint az anyag passzív és nem tudja önmagát mozgatni, a fizikus tudományos gondolatait társadalmi érdekeivel hozza összefüggésbe (Bloor 2005b: 211–214; lásd még Némedi 2005, különösen: 145–146), vagyis az elkülönítés itt is működik.

49 Biológiai metaforáról van szó tehát. A szociológiában ez ma nem számít igazán legitim eszköznek. Azonban amennyiben figyelembe vesszük, hogy a metaforáknak és analógiáknak fontos szerepük van a (társadalom)tudományos megismerésben (Pál 2004), akkor ez az eljárás már nem feltétlenül tűnik védhetetlennek.

A koncepció kifejtésekor egy konkrét esettanulmányra támaszkodik. A második világháborút közvetlen megelőző időszakban tevékenykedő Frédéric Joliot atomfizikus programját és tevékenységét vizsgálta meg részletesebben. Természetesen ennek során is csak az utókorra maradt dokumentumokat tudta felhasználni, de antropológiai megközelítését így is érvényre tudta juttatni. Joliot működése kapcsán ugyanis nagyon gondosan rekonstruálta a tudós gyakorlatának szinte minden aspektusát, nemcsak a szűkebb értelemben vett tudományos tevékenységét, hanem azon fáradozásait is, hogy jól működő szövetségeket hozzon létre, amelyek biztosítják a program működését. Joliot számára – aki maghasadás előállításán fáradozott a 2. világháború előestéjén – elengedhetetlenül fontos volt, és folyamatos munkálkodást igényelt a következő szaklak egybentartása. (1) Működőképessé kellett tennie reaktorát, megfelelő mérőeszközöket kellett létrehozni és meg kellett értenie a neutronok működését, vagyis mobilizálnia kellett a külvilágot. (2) Kollégáit, a tudományos közösséget meg kellett győznie róla, hogy vállalkozása sikerrel kecsegtet. (3) Meg kellett nyernie a hadügyminisztérium illetékeseit a program támogatására, és egy bányacéggel kellett megállapodást kötnie az uránszállításokkal kapcsolatban. (4) Továbbá a szélesebb közvélemény érdeklődését is szükséges volt felkeltenie (Latour 2000[1999]: 119).

Ez a négy terület feszítette ki tehát azt a hálózatot, amelyben a tudósnak cselekednie kellett sikere érdekében: mindegyik szükséges volt a tudományos ismeretek „fejlődése” szempontjából. Legrészletesebben a politika területén történő szövetségkeresés kapcsán fejt ki Latour, miért nem tekinthető ez pusztán egy „külső” befolyásoló tényezőnek, és miért is volt részese a program érkeringési rendszerének. A politika becsatlakoztatása a program hálózatába azáltal vált lehetővé, hogy Joliot-nak saját érdekeit és céljait⁵⁰ sikerült összhangba hozni a hadügyminisztérium céljaival.⁵¹ Ezen transzláció során pedig egy új, közös cél született, melyben az érdekek elválaszthatatlanul összefonódtak.⁵² Miután megkapta laboratóriumát, neutronjaival is „törődnie” kellett, megfelelően kellett artikulálnia őket. Leírásaiban jól megvilágítja, hogy a kutatása beindulása után is szüksége volt Joliot-nak a szaklak egybentartására, ennek során pedig a különböző szaklak egyre inkább egy szoros szövédékké álltak össze. „Joliot számára a különbség nem túl nagy. Reggelente a neutronokkal foglalkozik, délutánonként pedig a miniszterrel. Minél több idő telik el, a két probléma annál inkább egy problémává kezd összenőni. [...] Joliot számára nem jelentett alapvetően különböző feladatot becsatlakoztatni a minisztert és a neutronokat egyazon kutatási programba, mindkettőt mozgásban tartani [...]” (Latour 2000[1999]: 108).

Latour szerint „*minél jobban összekapcsolódik a tudomány a kollektivitás többi részével, annál jobb is az, annál pontosabb és verifikálhatóbb*” (Latour 2000[1999]: 108 – kiemelés az eredetiben). A formula mögött az a – relatív egzisztencia tételéből következő – meggyőződés áll, hogy a tudomány tényei is csak a kollektivitás hálózatában léteznek.⁵³ Minél több tehát a kapcsolódás a kollektivitás többi részéhez, annál szilárdabb

50 Elsőként létrehozni maghasadást (Latour 2000[1999]: 107).

51 Nemzeti függetlenség (Latour 2000[1999]: 107).

52 Nemzeti függetlenség biztosítása egy maghasadást lehetővé tevő laboratórium létrehozása által (Latour 2000[1999]: 107).

53 „Nem létezik magasabb ítélőszék a kollektivitás felett és a történelmen túl” (Latour 2000[1999]: 196. – kiemelések az eredetiben).

talajon áll a tudomány valamely tétele vagy egy nem ember. A tudománynak ideális esetben tehát azt a célt kellene szolgálnia, hogy nem embereket „szocializáljon”, hogy azokat artikulálva bevigye az (emberek és nem emberek alkotta) kollektivitásba.⁵⁴

Mivel azonban Latour is azon véleményen van, hogy a tudomány társadalmi használata gyakran igen problematikus, ezért e kérdésnek kitüntetett figyelmet szentel. A modellje jellegéből adódóan a tudomány és társadalom összefonódását nem teheti ezért felelőssé, ezért másfelé indul el. A modernitás tudománnyal való bánásának legnagyobb hibája abban áll szerinte, hogy a tudományt a tömeg erejének megtörésére vették be. Latour szerint a tudományt politikai célokra használják fel, akkor amikor személytelen, az objektív valóság kényszerítő erejét hangsúlyozó természeti törvényeket állapítanak meg. „Annak érdekében, hogy megakadályozzuk a csöcselék uralmát, ami által minden alantassá, szörnyűvé és embertelessé válna, valami olyasmire kell hagyatkoznunk, aminek nincs emberi eredete, amiben nyoma sincs az emberiségnek, valami olyasmire, ami hideg, néma és mindenféle közösségen kívül áll” (Latour 2000[1999]: 22). A nyers erőszakot képviselő, irracionális csöcselékkel szemben így csak az újít védelmet, ha az ész és a természeti törvények személytelen kényszerére hivatkoznak. Az érvelése paradox módon hasonlít az általa hevesen ellenzett kritikai szociológia legnevesebb képviselőinek argumentációjához; a tények ilyen alapon történő bírálata már Adornonál és Horkheimernél is megjelent (vö. Adorno 1972[1967]).

A tudományt sajátos érrendszerként elképzelő koncepció számos olyan dolgot tud magyarázni, amit a korábbi elméletek nehezkesebben tudtak csak megragadni. A közösség szempontjából nagy jelentőséggel felruházott, és/vagy nagy technikai apparátust mobilizáló, és/vagy nagy anyagi ráfordítást igénylő kutatások⁵⁵ kapcsán az elképzelés jól tudja magyarázni, hogyan jönnek létre, hogyan lehet hatékonyan működtetni a kutatás érrendszerének hálózatát. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy lehet-e haladónak minősíteni (az asszociált elemek növekedésének kritériuma alapján) az olyan tudományos programokat, amelyek esetében a latouri érrendszer hiányos. Amennyiben igen, úgy a két elv ellentmondásba kerülne egymással. Az elméleti fizika területén vannak olyan irányzatok, amelyek látszólag úgy tudják növelni az asszociált elemek számát, hogy hiányos az általuk mozgósított érrendszer. Például az újabb divatos húrelmélet a kezdetben korántsem rendelkezett a közvélemény figyelmével és legitimáló erejével, a külvilág mobilizálása nélkül is viszonylag jól kijön, mert feltételezései empirikusan nem tesztelhetők, a kollégáikat és a források elosztóit viszont meg kell győzniük a kutatási programuk fontosságáról. A húrelmélet eddig érdekes eredményekkel (vagy inkább: feltételezésekkel) szolgált az érrendszer hiányossága ellenére is. Ez azonban nem tekinthető meggyőző érvek, feltételezhető, hogyha nem válik előbb-utóbb teljessé a program érrendszere, akkor a hanyatlás pályájára lép.

54 „A »tudományos« jelző második jelentése abban áll, hogy kísérletek és számítások által hozzáférhessenek olyan entitásokhoz, amelyek eleinte nem rendelkeznek ugyanazon jellemzőkkel, mint az emberek. [...] A második számú tudomány a nem emberi entitásokkal van kapcsolatban, amelyek kezdetben idegenek a szociális élet számára, és amelyeket lassan [...] szocializálnak” (Latour 2000[1999]: 317).

55 Latour olyan kutatási programok esettanulmányait rajzolja meg, amelyekre igaz eme közösségi relevancia. Joliot maghasadással kapcsolatos kutatása a francia állam számára nagy jelentőséggel bírt. Pasteur és Pouchet esetében azért lehet a közösség kitüntetett figyelméről beszélni, mert a Pouchet által képviselt ősnemzés-elmélet kapcsolódott az akkor széles körben és hevesen vitatott darwinizmushoz. A nagy technikai apparátus mozgósítása inkább az első esetre igaz.

Amennyiben nem sikerül legalább közvetett módon kísérletileg „igazolni” néhány állítását (külvilág mobilizálása), úgy az új asszociációk létrehozása egy ponton túl már nem lesz megvalósítható (arról nem is beszélve, hogy a közvélemény legitimációja mellett a forrásait is elveszthetik). Alapvetően helytállóknak tűnik tehát a tudomány érrendszerével kapcsolatos elgondolás, azzal a megkötéssel, hogy egy ideig az érrendszer teljessége nélkül is lehet egy program haladó.

Mind a témák, mind a megfogalmazott gondolatok szempontjából sokoldalú könyv a *Pandora's Hope*. Ami a jelen írásban is tárgyalt különböző tartalmak közös vonása, hogy Latour olyan módszereket ír le, amelyek segítségével nem embereket lehet az emberek és nem emberek alkotta kollektivitás kötelékébe bevonni, és eme szövedék egyik elemévé tenni. Közös jellemzőként tartható az is számon, hogy Latour minden esetben megadott olyan kritériumokat, amelyek szerinte a jobb és sikeresebb tudományt jelentik. Ezen kritériumok segítségével a tudományos haladás gondolatát is átfogalmazta. Az érvelése ugyan nem mentes az ellentmondásoktól, de a megközelítése mindenképpen figyelemreméltó.

IRODALOM

- Adorno, Th.W. (1972[1967]): Bevezetés Émile Durkheim „Szociológia és filozófia” című művének német kiadásához. In Durkheim, É.: *A társadalmi tényről*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Bloor, D. (1976): *Knowledge and Social Imagery*. Chicago és London: The University of Chicago Press.
- Bloor, D. (2005a[1971]): Wittgenstein és Mannheim a matematika szociológiájáról. In Fehér M.–Békés V. szerk.: *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex, 161–183.
- Bloor, D. (2005b[1982]): Durkheim és Mauss újraolvasása: az osztályozás és a tudásszociológia. In Fehér M.–Békés V. szerk.: *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex, 185–223.
- Bourdieu, P. (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest: Gondolat.
- Fehér M. (2005[1986]): A tudásszociológia mint tudományelmélet. In Fehér M.–Békés V. szerk.: *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex, 309–328.
- Feyerabend, P. (1999[1970]): A szakember vizsgálása. In Forrai G.–Szegedi P. szerk.: *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Áron, 219–250.
- Feyerabend, P. (2002[1975,1983]): *A módszer ellen*. Budapest: Atlantisz.
- Geertz, C. (1987): „Deep Play”: Bemerkungen zum balinesischen Hahnenkampf. In Geertz, C.: *Dichte Beschreibung, Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 202–260. [magyarul Geertz, C. (1994): Mély játék: Jegyzetek a bali kakasviadalról. In Geertz, C.: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Osiris, 126–169.]
- Kneer, G. (2008): Hybridizität, zirkulierende Referenz, Amoderne? Eine Kritik an Bruno Latours Soziologie. In Kneer, G.–Schroer, M. –Schüttpelz, E. eds.: *Bruno Latours Kollektive. Kontroversen zur Entgrenzung des Sozialen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 261–305.
- Kuhn, Th. (2000[1962]): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Lakatos I. (1997a[1968]): A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája. In Lakatos Imre (1997b[1971]): *A tudományok története és annak racionális rekonstrukciója*. In *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Budapest: Atlantisz, 65–128.

- Latour, B. (1997): *On Recalling ANT*. Lancaster: Department of Sociology, Lancaster University. Internetes elérhetőség: <http://www.comp.lanacs.ac.uk/sociology/papers/Latour-Recalling-ANT.pdf>
- Latour, B. (1999[1993]): *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Budapest: Osiris.
- Latour, B. (2000[1999]): *Die Hoffnung der Pandora. Untersuchungen zur Wirklichkeit der Wissenschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Latour, B. (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, B. (2008[1993]): *Wir sind nie modern gewesen. Versuch einer symmetrischen Anthropologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [magyarul Latour, B. (1999): *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Budapest: Osiris.]
- Latour, B.–Woolgar, S. (1979): *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills: Sage.
- Malinowski, B. (2001): *Argonauten des westlichen Pazifik*. Frankfurt am Main: Klotz. [magyarul részlet: Malinowski, B. (1972): *A nyugati pacifikum argonautái*. In Malinowski, B.: *Baloma. Válogatott írások*. Budapest: Gondolat, 7–109.]
- Merton, R.K. (1973[1957]): *Priorities in Scientific Discoveriy*. In Merton, R.K.: *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago: University of Chicago Press, 286–342.
- Motterlini, M. eds. (1999): *For and Against Method. Including Lakatos's Lectures on Scientific Method and the Lakatos-Feyerabend Correspondence*. Chicago és London: The University of Chicago Press.
- Némedi D. (1999): *Újra kell-e gondolni a szocialitás fogalmát?* In Kónya A.–Király I.–Pléh Cs. szerk.: *Kognitív, társas, társadalmi*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 15–26.
- Némedi D. (2005[1988]): *Durkheim és az „erős program” a tudományfilozófiában*. In Fehér M.–Békés V. szerk.: *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex, 133–160.
- Nietzsche, F. (1995[1872]): *A nem morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*. In Heidegger, M.: *Bevezetés a metafizikába* (melléklet). Budapest: Noran Kiadó és Matúra Bölcsélet, 32–36.
- Pál E. (2004): *„Társadalmi evolúció” és „organizmus” – avagy: mire jók a metaforák?* In Somlai P. szerk.: *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban.* Budapest: Napvilág, 95–122.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy (é.n.): *The Correspondence Theory of Truth*. Internetes elérhetőség: <http://plato.stanford.edu/entries/truth-correspondence/>.
- Szabari V. (2005): *Bruno Latour tudományképe és a szociológia*. In Némedi D.–Szabari V. szerk.: *Kötő-jelek. ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve 2004*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 27–41.
- Szabari V. (2007): *A társulások szociológiája*. *Szociológiai Szemle*, (17)1–2: 109–118.
- Szabari V. (2008): *A tudománykutatás paradigmái*. In Némedi D. szerk.: *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Új Mandátum, 465–518.

HITELBÍRÁLAT, EGYENLŐSÉG ÉS EGYENLŐTLENSÉG A FOGYASZTÓI HITELEZÉSBEN

SZATHMÁRI Milán

Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: milan.szathmari@uni-corvinus.hu

Abstract: This paper aims to show that as the form of consumer credit becomes more and more money-like the inequality in getting credit becomes a more and more significant issue, just as the income inequality. Based on the relevant literature on banks' practice in evaluating credit applications we present to ideal types which are related to either uncertainty or risk faced by banks during decision making. In situations of uncertainty banks have to rely on judgmental (subjective) decision making which can result in severe discrimination. When facing risk, credit scoring systems are developed, which grant or deny the loan based on the statistical analysis of the past behavior of individuals similar to the credit applicant. This method eliminates the subjectivity of the bank clerk, but it introduces statistical discrimination which can never be entirely eliminated. To reduce this kind of discrimination in Hungary the positive (full) data credit bureau – besides the existing negative list – has to be introduced.

Összefoglaló: A cikk arra kíván rámutatni, hogy mivel fogyasztói hitel a hitelformák fejlődése során egyre inkább pénz jellegűvé válik ezért a hitelhez jutásban meglévő egyenlőtlenség kérdése a jövedelmi egyenlőtlenséghez hasonló jelentőségűvé válik. A bankok hitelbírálatainak releváns irodalma alapján két ideáltípust ismertetünk, melyek a bizonytalansággal, illetve a kockázattal jellemezhető hitelbírálati döntési helyzethez kapcsolódnak. Az első esethez a szubjektív hitelbírálati módszer kapcsolódik, mely súlyos diszkriminációt eredményezhet. A második esethez a hitelpontozásos rendszer kapcsolódik, mely a hitelkérelmezőhöz hasonló egyének múltbeli teljesítményének statisztikai elemzése alapján hozza meg a hitelbírálati döntést. Ez kiküszöböli a banktisztviselő szubjektivitását, de másfajta, ún. statisztikai diszkriminációt okoz, amely teljesen nem eliminálható. Amellett érvelek, hogy ezt a fajta diszkriminációt csökkentendő Magyarországon javítani kell a hitelbírálati döntés információs megalapozottságát a negatív adólista mellett a pozitív (teljes) lista bevezetésével.

Keywords: consumer credit, lending, uncertainty, risk, judgmental system, credit scoring, inequality, statistical discrimination, economics of discrimination, adverse selection, credit bureau, negative-only data, positive (full) data

Kulcsszavak: fogyasztói hitelezés, kölcsön, bizonytalanság, kockázat, szubjektív hitelbírálathoz, hitelpontozás, egyenlőtlenség, statisztikai diszkrimináció, diszkrimináció közgazdaságtana, kontraszelekció, hitelinformációs rendszer, BAR, negatív adólista, pozitív (teljes) lista

A HITELHEZ JUTÁSI ESÉLY, MINT EGYENLŐTLENSÉGI DIMENZIÓ

A tanulmány célja, hogy a fogyasztói hitelezés jelenségét az egyenlőtlenség kérdéssel kapcsolatba hozza és rámutasson néhány, a hazai szociológiában eddig kevésbé tárgyalt problémára. *Amellett érvelek, hogy a hitelhez jutásban meglévő egyenlőtlenség kérdése a jövedelmi egyenlőtlenség kérdéséhez hasonlóan igen jelentős kérdés, és éppen ezért eddig indokolatlanul mellőzött a hazai szociológiában.*

A legtöbb szociológus alapvetően egyetért a meritokrácia elvével, miszerint a társadalom tagjai a társadalom számára nyújtott szolgáltatásaikkal arányosan javadalmaztassanak a társadalom által. A szociológia igen nagy hangsúlyt fektet bizonyos egyenlőtlenségi dimenziókra: könyvtári irodalma van az iskolai eredmény, iskolai előmenetel és iskolai végzettség szerinti, valamint a jövedelmi és a vagyoni egyenlőtlenség tanulmányozásának. Ezekről az egyenlőtlenségi dimenziókról írva és beszélve a szociológusok nem semlegesek: olyannyira magától értetődőnek tartják a túlzott egyenlőtlenség nemkívánatos voltát, hogy ezt a véleményüket gyakran külön nem is teszik explicitté, de a jelenségről való minden megnyilvánulásukban attitűdszerűen tetten érhető. A szociológia különösen érzékeny azon csoportok helyzetére, amelyek esetében a csoporttagság kritériuma biológiailag (erősen) meghatározott (mint például nem, faj) vagy pedig beleszületés alapú (mint például régió, településtípus, családi háttér). Sokak szemében vörös posztó és egész társadalomkutatói és közéleti életpályákat inspirál az a tény, hogy ugyanabban a munkakörben a nők átlagosan kevesebbet keresnek férfitársaiknál. Ellenben például az az alapos feltételezés, hogy bizonyos irányítószámú címeken lakó embereknek lényegesen kisebb esélye van hitelt kapni egy pénzintézettől (ti. az ugyanezen irányítószámú címeken lakó hitelfelvevők átlagosan rossz adósnak bizonyulnak, és a pénzintézet keveset tud a kérelmezők egyéni hitelképességéről és hiteltörlesztési hajlandóságáról) nem kavart vihart Magyarországon.

A HITEL EGYRE INKÁBB PÉNZ JELLEGŰVÉ VÁLIK

Nemcsak a közgazdaságtan, hanem a gazdaságsszociológia is rámutat arra, hogy nincsen éles határ a pénz és a hitel között. A pénz „általános érvényű, azonnali és átruházható, értékre vonatkozó törvényes követelés” (Carruthers 2005: 355.), mely a csere eszközként, felhalmozási eszközként és értékmérőként funkcionál. A hitel „nem általános érvényű, halasztott és különböző mértékben átruházható, speciális értékre vonatkozó törvényes követelés” (Carruthers 2005: 356.). Azonban, ahogy a hitel egyre inkább általánosabbá, egységesebbé és átruházhatóvá válik, egyre inkább pénz-jelle-
gűvé is válik (Carruthers 2005).

A fogyasztói hitelezés időbeli fejlődése során a hitel egyre inkább pénz-jelle-
gűvé vált. Kezdetben a fogyasztói hitel úgy jött létre, hogy a boltos halasztott fizetéssel is hajlandó volt odaadni az árút a vásárlójának, s a tartozást nyilvántartotta egy füzetben. Ma már ez a személyes kapcsolatokon alapuló hitelezési forma nem jelentős az összes fogyasztói hitelezésen belül. A részletfizetésre történő vásárlás intézményesítése a fogyasztói gazdaság egyik legnagyobb újítása volt (Gelpi–Julien–Labruyere 2000; Lynn 1957; Olney 1999 idézi Carruthers 2005: 364.). A legújabb, egyre inkább elterjedő és a

pénzhez leginkább hasonló fogyasztói hitelezési forma a plasztik hitelkártya. Messze a legelterjedtebb az Egyesült Államokban: 2001-ben körülbelül 1 milliárd hitelkártya volt forgalomban (az *Associated Credit Bureau Inc.* adatai, idézi Róna-Tas–Guseva 2001). A hitelkártya Magyarországon is egyre inkább terjedőben van. A Magyar Nemzeti Bank adatai szerint 2005 végén a kamatmentes periódust is tartalmazó valódi hitelkártyák száma már meghaladta az egymillió darabot, ez kibocsátott 7,38 millió kártya 14 százaléka, az egy évvel korábban 8 százalékos arányhoz képest. Egyes pénzintézetek például az áruhitel-szerződéssel együtt egy előszerződést is kötnek az árut hitelben megvásároló fogyasztóval, melynek értelmében amennyiben szerződés szerint törleszti az áruhitelt, automatikusan egy hitelkártyát bocsájtanak a rendelkezésére, meghatározott hitelkerettel. Bevett gyakorlat az ún. közös márkajelzésű (*co-branded*) hitelkártyák kibocsátása, amikor a bank egy megfelelő ügyfélkörrel rendelkező ismert vállalattal (üzemanyag-forgalmazás, légitársaság, telefontársaság stb.) közös márkajelzéssel bocsát ki hitelkártyát.

Magyarországon a következő évtizedekben várhatóan tovább nő a hitellel történő finanszírozás súlya a fogyasztói kiadásokon belül, és a hitelkártya használata a (nem jelzálog-típusú) fogyasztói hitelezésben dominánssá válik. Ez egy új egyenlőtlenségi dimenzió kialakulását is jelenti: egyre fontosabb lesz, hogy a társadalom mely tagjai és milyen feltételekkel rendelkezhetnek hitelkártyával (hitellel).

A HITEL LEHETŐVÉ TESZI A FOGYASZTÁS KISIMÍTÁSÁT ÉS ELŐBBRE HOZÁSÁT

Logikám szerint, akik nem, vagy csak rosszabb feltételek mellett jutnak hitelkártyához (azaz egy pénz-szerű eszközhöz), hátrányos helyzetűnek tekintendők. Ellenvetésként felhozható, hogy a hitelfelvevő tulajdonképpen adós, az adósság pedig anyagi és lelki teher, de mindenképpen kellemetlenség. Így a hitelhez jutás dimenziójában elfoglalt hátrányos helyzet előnynek is tekinthető, mert a hitelhez jutásból való kirekesztettség megvéd az eladósodás minden lelki és anyagi terhétől. Véleményem szerint az a tény, hogy sok hitelfelvevő önhibájából, vagy önhibáján kívül nehezen, vagy egyáltalán nem tud megfelelni a hiteltörlesztési kötelezettségeinek, nem ok arra, hogy a hitelhez jutás dimenziójában elfoglalt kedvező helyzetet ne előnynek tekintsük.

A fogyasztáshoz az erőforrások időbeni átcsoportosítására van szükség. A fogyasztás időbeni kisimítását önmagában a megtakarítás művelete is lehetővé teszi, de ekkor a fogyasztásra a jövedelem megszerzésénél mindenképpen később kerül sor. A hitelfelvétel előnye, hogy lehetővé teszi a fogyasztás előbbre hozását. Ennek monetarizált ára is van, a hitel után kamatot kell fizetni. Így végső soron a fogyasztását hitelfelvételekkel kisimító és előbbre hozó egyén vagy háztartás összességében akár kisebb értékű fogyasztást valósít meg, de azáltal, hogy a megfelelő időben képes megvalósítani a fogyasztását, összességében mégis nagyobb fogyasztói hasznosságot érhet el az életpályája során.

A BANKOK HITELBÍRÁLATI GYAKORLATA

Hogyan alakul ki az egyén helyzete a hitelhez jutás dimenziójában? Azaz: ki kaphat egyáltalán hitelt? Ki milyen feltételekkel kaphat hitelt?

A bankok hitelbírálati gyakorlatának megértéséhez kulcsfontosságú Róna-Tas Ákos és Alya Guseva (2001) *Uncertainty, Risk and Trust: Russian and American Credit Card Markets Compared* (Bizonytalanság, kockázat és bizalom: az orosz és az amerikai hitelkártya-piac összehasonlítása) c. tanulmánya.

Az alapprobléma az, hogy a bank számára minden hitelügylettel együtt jár a bizonytalanság. Nem tudhatja ugyanis, hogy a hitelfelvevő a szerződésnek megfelelően visszafizeti-e a hitelt vagy sem. Ha a közgazdasági elmélet által is hangsúlyozott *ex post* szankciók egyedül elégségesek lennének a bizonytalanság kezelésére, akkor a bank minden kérelmezőnek automatikusan megadná az igényelt hitelt, és a hitelhez jutásban teljes egyenlőség uralkodna. A szóba jöhető *ex post* szankciók¹ azonban egyedül nem elégségesek a bizonytalanság kezelésére, ezért a bankok szükségszerűen a hitelkérelmezők *ex ante* szűréséhez kell, folyamodjanak. Az előzetes szűrés módja pedig attól függ, hogy a bankok bizonytalansággal, vagy kockázattal kell szembenézzenek (Róna-Tas–Guseva 2001).

Bizonytalansággal vs. kockázattal jellemezhető hitelbírálati döntési helyzet

A közgazdaságtan főárama szerint az aktorok a valószínűségek szubjektív megbecsülésével mindig képesek számítható kockázattá redukálni a bizonytalanságot (Arrow 1968; Friedman–Savage 1948; Hirshleifer–Shapiro 1977; Schoemaker 1982, idézi Róna-Tas–Guseva 2001). Ez a megközelítés azonban hibás. Ugyanis még ha képesek is vagyunk becslést adni egy valószínűségre, még mindig nem lehetünk biztosak becslésünk érvényességében. Ez egy második valószínűség-becslési feladathoz vezet, amikor is azt kell megbecsülnünk, hogy mekkora a valószínűsége annak, hogy a valószínűségbecslésünk pontos becslés. Ez egy harmadik valószínűség-becslési feladatot indukál, így a végtelen visszakövetkeztetés mókuskerekébe estünk (Savage 1954: 58, idézi Róna-Tas–Guseva 2001). Másrészt a szubjektív valószínűség elmélete képes lehet ugyan csökkenteni az inkonzisztenciát egyetlen személy különböző valószínűség-becslései között, de nem képes csökkenteni különböző egyének valószínűség-becslései között (High 1990, idézi Róna-Tas–Guseva 2001). Tehát a szervezet, jelen esetben a bank ezen a szubjektív módon nem képes kockázattá redukálni a bizonytalanságot.

Róna-Tas és Guseva (2001) érvelése szerint az Egyesült Államokban a racionális kalkulációt alátámasztó intézmények fokozatos fejlődése lehetővé teszi a bizonytalanság mérhető kockázattá való transzformációját. Oroszországban azonban mindezek az intézmények hiányoznak és a ezért a fogyasztói hitelezésben nagyfokú bizonytalanság uralkodik.

¹ Ezek az *ex post* szankciók az igazságszolgáltatás ill. a követelésbehajtó társaságok felhasználása a bankot ért veszteség helyreállítására, valamint a nem teljesítő adós ún. negatív listán történő nyilvántartása annak érdekében, hogy a jövőbeli hitelfelvételi esélye korlátozva legyenek.

A magyarországi hitelkártya-piac pedig az elsősorban bizalmon alapuló orosz és a kizárólag kalkuláción alapuló amerikai piacok hibridjének tekinthető (Róna-Tas 2002), vagyis e két kvázi-ideáltípus között helyezkedik el.

A kockázattal jellemezhető helyzetekben a döntéshozó képes hasznavehető valószínűségeket rendelni a jövőbeni eseményekhez (Knight 1957[1921], idézi Róna-Tas–Guseva 2001). A bizonytalansággal jellemezhető helyzetekben a jövőbeni eseményekhez ilyen valószínűségek nem rendelhetők értelmes módon (Beckert 1996; Langlois–Cosgel 1993, idézi Róna-Tas–Guseva 2001). Ahhoz, hogy a bizonytalanságot kockázattá redukáljuk, három feltételnek kell fennállnia. Az első két feltétel a valószínűség-bebecslések érvényességének kérdéséhez, a harmadik a megbízhatóságukhoz tartozik:

1. *Hasonlóság az esetek között.* A hitelkártyák esetében ez azt jelenti, hogy a többi már meglévő hitelkártya-birtokos osztályozva kell legyen annak érdekében, hogy az aktuális hitelkártya-kérelmező nagyban hasonló legyen egy bizonyos részhalmazukhoz. E részhalmaz múltbeli viselkedéséből lehet következtetni a kérelmező jövőbeni viselkedésére, azaz arra, hogy mekkora a valószínűsége annak, hogy visszafizeti a hitelt?

2. *Hasonlóság időben.* Ez a stabilitás követelményét jelenti, csak ekkor értelmes ugyanis a múltbeli tapasztalatból kivétíteni a jövőt.

3. *Megfelelően nagyszámú múltbeli megfigyelés álljon rendelkezésre.* Ez biztosítja, hogy az egyéni sajátosságok ki fogják oltani egymást, így a számítások megbízhatósága növekszik.

Az USA-ban mindhárom feltétel teljesül bizonyos intézményi feltételek, úgymint megbízható adatszolgáltató bankok, hitelinformációs rendszerek, és a hitelkérelmező jövedelméről pontos adatot közlő adó-közigazgatás megléte, valamint a gazdaság stabilitása miatt. Ellenben Oroszországban ezek a feltételek az intézmények gyengesége vagy hiánya, valamint a gazdaság instabilitása miatt 2001-ben még nem teljesültek (Róna-Tas–Guseva 2001).

Mivel az Egyesült Államokban rendelkezésre állnak a bizonytalanságot kockázattá transzformáló intézmények, ezért a bizalmi kapcsolat a bankok és a kártyabirtokosok között jelentéktelenné vált. A bankok nap mint nap hitelkártya-ajánlatokkal bombázzák az ismeretlenek tömegeit és személyes érintkezés nélkül, mindössze néhány információ alapján bocsátják ki a hitelkártyákat. A racionális számításra alapuló döntéshozatal magas számú, társadalmilag beágyazatlan, biztosítható,² kommodifikálható³ hiteltranzakciót eredményez. Az amerikai háztartások által 1995-ben birtokolt hitelkártyák 84 százalékát olyan bankok bocsájtották ki, amelyekkel a háztartásoknak nem volt semmilyen más banki kapcsolata a hitelkártyán kívül (Evans–Schmalensee 1999: 50, idézi Róna-Tas–Guseva 2001). Oroszországban ellenben a bankok használják és kiszélesítik a meglévő társadalmi kapcsolataikat, illetve egyes esetekben újakat építenek. Gyakorlat, hogy a bankok saját felsővezetőinek és családtagjainak, barátainak juttatnak hitelkártyát. Felsővezetők és régi ügyfelek ajánlanak újabb potenciális hitelkártya-ügyfeleket. A bankok annak érdekében, hogy növeljék a hitelkártya-birtokosok elszámoltathatóságát, kiaknázzák a

2 A hitelkonstrukcióba biztosítási elem építhető, így a bank az adós halála vagy keresőképtelenné válása esetén is hozzájut a kintlévőségének egy részéhez.

3 Azaz szerződészegés esetén a hitel másodlagos piacon értékesíthető, így a bank hozzájut a kintlévőségének egy részéhez.

hitelkártya-birtokosok saját, nem a bankkal kapcsolatos kapcsolathálózatait, mintegy rögzítve őket. A különböző szintű személyes elkötelezettségekben megtestesülő, stabil kapcsolatokon alapuló ún. beágyazott bizalom Oroszországban tehát lényeges eleme marad a döntéshozatalnak (Róna-Tas–Guseva 2001). A beágyazott bizalom korlátozott hatókörre terjed ki (Yamagishi–Cook–Watabe 1998: 166, idézi Róna-Tas–Guseva 2001), ami miatt meglehetősen esetlen eszköze a tömegpiac építésének. Így a hitelkártya-piac társadalmilag beágyazott és korlátozott méretű marad. Oroszországban 1998-ban mindössze kb. 3 millió bankkártya volt forgalomban, ebből kevesebb, mint húszezer tekinthető valódi hitelkártyának (Róna-Tas–Guseva 2001).

1. táblázat A racionális kalkuláción és a bizalmon alapuló hitelnyújtási döntés különbségeinek összefoglalása

A hitelezés különböző aspektusai	Racionális kalkuláció	Bizalom
A tudatlanság formája	Kockázat	Bizonytalanság
Előfeltételek	Formális intézmények	Társadalmi kapcsolathálózatok
<i>Döntéshozatal</i>		
Esetek	Homogén, osztályozható	Inhomogén, eltérő, egyedi
Információ	Szélességi, kérdőíves	Mélységi, kiértékelő
Komplexitás-csökkentés	A feladat megformálásakor	A feladat megoldásakor
Folyamat	Rutinizált, számítható	Elbírálás, megfontolás
Döntés	Csoport-specifikus	Eset-specifikus
<i>Eredményezett tranzakciók</i>		
Mennyiség	Magas	Alacsony
Jelleg	Beágyazatlan	Beágyazott
Veszteség	Biztosítható	Nem biztosítható
Kommodifikáció (másodlagos piacok)	Lehetséges	Nem lehetséges

Forrás: Róna-Tas–Guseva 2001: 628.

Szubjektív hitelbírálat vs. hitelpontozásos rendszer

Az amerikai központi bank szerepét betöltő *Federal Reserve* fogalomhasználata szerint szubjektív hitelbírálati módszernek (*judgmental system of evaluating credit applicants*) tekintjük az empirikus adatokból statisztikai alapon származtatott hitelbírálati döntést hozó ún. hitelpontozásos rendszereken (*credit scoring systems*) kívül minden egyéb, a hitelbírálat banktisztviselő szubjektív értékelését is figyelembe vevő hitelbírálati módszert (*Federal Reserve* 2006).

A szubjektív hitelbírálati módszer a hitelkérelemben a kérelmezőről és a kérelmezett hiteltranzakcióról szóló információk, valamint a hitelkérelmezőhöz hasonló adósokkal kapcsolatos tapasztalatok *szubjektív* kiértékelésén alapul. A szubjektív hitelbírálati döntések a három illetve a négy C elvén alapultak, mely a következő angol szavak kezdőbetűire utal:

Szociológiai Szemle 2008/4.

- A jellem (*character*) a hitelkérelmező azon hajlandóságára utal, hogy pontosan megfeleljen törlesztési kötelezettségének. A becsületesség és a megbízhatóság fogalmaival rokonítható, és a hitelkérelmező adósi előtörténetéből és személyes háttéréből értékelhető ki.
- A képesség (*capacity*) azt jelenti, hogy a hitelkérelmező képes e visszafizetni az adósságot. A teherbíró képesség fogalmával rokonítható, és a hitelkérelmező jövedelmeinek és pénzügyi kötelezettségeinek (egyéb hiteltörlesztések, fizetendő adók és biztosítási díjak) vizsgálatából értékelhető ki.
- A tőke (*capital*) a hitelkérelmező rendelkezésére álló készpénz, vagy készpénzzé konvertálható vagyon (megtakarítások, befektetések, ingatlan), amely a hitelkérelmező jövedelmeinek kiesése esetén az adósság visszafizetésére felhasználható.
- A biztosíték (*collateral*) a hitelező által az adóssága fedezeteként felajánlott vagyon.

A szubjektív hitelbírálati rendszerben a hitelkérelmet elbíráló tisztviselő „tapasztalata” valamint a négy C kiértékelésére kialakított hüvelykujjszabályai a hitelkérelmező egyéni hitelképességének kiértékelésére irányulnak, azonban az ehhez szükséges információ elégtelensége miatt mégis szükségszerűen a hitelbírálat tisztviselő előítéleteit kell, hogy aktivizálják. E módszer ráadásul lassúsága és magas élőmunka költsége miatt és drága is, ami miatt akadálya a tömegpiac építésének.

Tulajdonképpen a hitelpontozásos rendszer is a három illetve négy C elvén alapszik, mert számításba vesz bizonyos, a hitelkérelmi dokumentumban a kérelmezőről és a kérelmezett tranzakcióról megadott paramétereket, melyek a három illetve négy C-ről adnak információt. A hitelpontozásos rendszer működési módja azonban teljesen más: a kérelmezőhöz hasonló adósok csoportjának hiteltörlesztési múltja alapján, statisztikai eljárások alkalmazásával, mechanikusan hozza meg a hitelbírálati döntést.

A hitelpontozásos rendszer célja statisztikailag előre jelezni, hogy melyik hitelkérelmező fogja teljesíteni a törlesztési kötelezettségeit és melyik nem (Capon 1982; Lyn 2000). Egy kezdetleges hitelpontozásos rendszer fejlesztése úgy történik, hogy a hitelező mintát vesz a jó és a rossz adósai közül, majd többváltozós statisztikai eljárásokkal (mint például regresszió- vagy diszkriminancia-analízis) megállapítja, hogy melyek azok az ún. előrejelző változók, amelyek legjobban diszkriminálnak a hitelező már meglévő rossz és a jó adósainak csoportjai között, és így a leginkább alkalmasak az előrejelzésre. A hitelkérelem elbírálása ezután úgy történik, hogy összeadják a hitelkérelmezőnek az egyes előrejelző változók mentén kapott pontjait, és az összpontszámot (*score*) egy előre rögzített elfogadási/elutasítási ún. „cut-off” értékhez hasonlítják. Ha az összpontszám meghaladja a cut-off értéket, akkor a hitelkérelmet a bank elfogadja, ha alacsonyabb, akkor nem (Capon 1982). A hitelpontozásos technikák áttekintéséhez lásd pl. Kiss (2002, 2003), Lyn (2000).

A hitelpontozásos rendszerekkel kapcsolatban több, a hitelhez jutás egyenlőségét is érintő módszertani és etikai kérdés is felmerül:

- A módszertani korrektség azt követelné meg, hogy a hitelpontozásos rendszer a hitelkérelmezők teljes populációjából vett véletlen mintán alapuljon, és ne csupán a hitelező már meglévő, tehát elfogadott hitelkérelmezőiből álló adatbázisán. Ez a minta torz, nem lehet tudni ugyanis, hogy a nem elfogadott hitelkérelmezők hogyan teljesítettek volna, ha elfogadják a hitelkérelmüket (Capon 1982; Lyn 2000). Kielégítő megoldás lenne, hogy a hitelező bizonyos időnként minden hitelkérelmezőnek elfogadja a hitelkérelmét, majd e minta teljesítménye alapján diszkrimi-

nálna a jó és a rossz adósok között. A valóságban azonban a bankok természetesen nem így járnak el. Amennyiben a hitelező úgy tekinti, hogy a korábban elutasított hitelkérelmezők mind rossz adósok lettek volna, akkor az érintett csoportok hitelhez jutásból való kirekesztettsége állandósul, és soha nem kapják meg az esélyt arra, hogy a hitelképességüket a gyakorlatban bebizonyítsák (Lyn 2000).

- Capon (1982) etikailag is kifogásolja a hitelpontozásos rendszer működési elvét. *„Az empirizmus nyers erejére épülő hitelpontozásos rendszerek olyan módon kezelik az egyént, amely sérti társadalmunk tradícióit. Amikor egyénnel kapcsolatban előrejelzési döntéseket kell hozni, ezek a döntések tipikusan olyan változókra támaszkodnak, amelyek magyarázzák az előre jelezni kívánt viselkedést, nem pedig statisztikai kapcsolatban vannak vele. Ilyen változók az egyén előélete az előre jelezni kívánt, vagy ahhoz hasonló területen. Például a munkahelyi előléptetés nagyban függ a munkahelyi teljesítménytől, a felsőoktatásba bejutás pedig a középiskolai osztályzatoktól és alkalmassági vizsgáktól. Mégis, a hitelpontozási rendszerek fejlesztői felhasználnak minden olyan változót, amely diszkriminál, már a kérelmező családnevének első betűjét is felhasználták.”* (Morton Schwartz, a *J.C Penney Company* hitelezési igazgatójának közlése, idézi Capon 1982) Ennek megfelelően Capon azt javasolta, hogy a hitelpontozásos rendszerek fejlesztése a hitelkérelmező jövőbeli teljesítményét magyarázó egyéni tulajdonságokat jellemző változók, mint például a gazdasági faktorok (képesség a visszafizetésre), valamint adósi múlt (bizonyított hajlandóság a visszafizetésre) bevonása irányába mozduljon el. A korabeli amerikai gyakorlatban egyes gazdasági faktorok azért maradtak ki az elemzésből, mert más bekerülő változókkal (mint például irányítószám, jövedelem) erősen korreláltak. Az adósi múltból való információszerzés, az ún. *credit report*-ok költségét pedig a hitelezők nem mindig voltak hajlandók kifizetni. Különösen akkor, ha más, könnyebben hozzáférhető változók jól diszkrimináltak a jó és a rossz adósok között.

A hitelpontozás e kritikájának lényege a következő: ha a hitelkérelmezőhöz (a hitelező által a hitelkérelmi dokumentumban kért információk szerint) hasonló adósok rossznak bizonyulnak, és ha a hitelkérelmezőnek még nincsen a hitelező által is ismert jó adósi előtörténete, akkor nagy az esélye arra, hogy a hitelkérelme elutasításra talál, illetve csak rosszabb kondíciókkal (magasabb kockázati kamatfelárral) kaphat hitelt.

Az USA-ban 1975-ben elfogadott és 1976-ban kiegészített *Egyenlő esély a hitelhez jutásban* c. törvény (*Equal Credit Opportunity Act*, ECOA) és a végrehajtását szabályozó FED szabályozás megtiltotta számos diszkrimináló változó bevonását a hitelpontozásba. Így tilos diszkriminálni a faj, bőrszín, vallás, származás, nem, családi állapot és életkor, valamint az alapján, hogy a hitelkérelmező kedvezményezettje e egy jövedelmet biztosító köz-segélyprogramnak. Az ECOA azonban elsősorban nem azzal járult hozzá az egyenlő hitelhez jutási esélyekhez, hogy a bevezetése miatt a hitelezők felhagytak a különböző fajú, bőrszínű, vallású, származású, nemű, családi állapotú, életkorú, különböző mértékben segélyezett egyének szándékos diszkriminálásával.⁴ A

4 Ez a fajta diszkrimináció egy jól működő piacgazdaságban nem lehet jelentős. A diszkrimináció közgazdasági elmélete (Becker 1971) szerint a diszkrimináció tulajdonképpen egy ízlés, preferencia, aminek közvetlen vagy közvetve meg kell fizetni az árát, és amit ezért (bizonyos feltételek fennállása esetén) a piaci erők előbb-utóbb eliminálnak: Példánkban azok a hitelezők, amelyek pl. nőket nem hajlandók, vagy csak nagyobb kamattal hajlandók hitelezni, önmagukat zárják ki nyereséges üzletek meg-

törvény fő hozzájárulása az egyenlő esélyekhez abban áll, hogy olyan értelmezése alakult ki, amely a legitímálta a hitelpontozást. A megkívánt diszkrimináció-mentesség szó szerint értelmezve – minden, a törvény által nevesített csoport a benyújtott hitelkérelmeinek arányában kellene részesedjék a hitelezők által nyújtott hitelekben – ugyanis abszurditás, ezért a jogértelmezés során elfogadottá vált az a diszkrimináció, amely statisztikailag indokolhatóan összefügg a hitelkérelmező hitelképességével. Ezt az értelmezést az információ közgazdaságtanának érvelése is alátámasztja: mivel a döntés tárgyát képező egyén egyéni tulajdonságairól való teljes információszerzés nagyon költséges vagy egyenesen lehetetlen, ezért gazdaságilag racionális az egyént valamely csoportba tartozása szerint, a csoport átlagos teljesítménye alapján megítélni.

A hitelpontozás módszertanilag és etikailag továbbra is kritizálható. Azonban erendő előnye, a rutinizálhatósága, ezért gyorsasága és olcsósága (vö. 1. táblázat) lehetővé tette, hogy a szubjektív hitelbírálat gyakorlatához képest sokkal szélesebb tömegek jussanak gyorsan és egyszerűen hitelhez, ami a hitelhez jutásbeli egyenlőség előmozdítása szempontjából döntő fejlemény volt az Egyesült Államokban. Továbbá a nyolcvanas évek óta a hitelinformációs rendszerek fejlődése és elterjedése elérhetőbbé és olcsóbbá tette a hitelkérelmező adósi múltjáról való információszerzést, ami által az amerikai bankok hitelbírálati döntéseiben egyre nagyobb súllyal szerepelnek a hitelkérelmező egyéni hitelképességét jellemző tényezők, enyhítve ezzel Capon etikai jellegű kritikájának érvényét.

Negatív vs. negatív és pozitív (teljes) listás hitelinformációs rendszerek

Stiglitz és Weiss (1981, idézi Barron–Staten 2000) mérföldkőnek számító tanulmánya adja meg a konceptuális keretet a *credit bureau*-k fejlődésének magyarázatához, elméletileg leírva a kontraszelekció (*adverse selection*) problémáját. A hitelpiacon információs asszimetria áll fenn a hitelfelvevők és a hitelezők között, mivel a hitelfelvevők jobb információkkal rendelkeznek a saját hitelképességükről és hiteltörlesztési hajlandóságukról, mint a hitelezők. A hitelező érdeke, hogy minél pontosabban meghatározza, hogy mekkora az esélye, hogy a hitelfelvevő visszafizeti az adósságot. A hitelfelvevőnek pedig az az érdeke, hogy a hitelező felé jelezze a saját hitelképességét amennyiben az jó, illetve elleplezze azt, amennyiben rossz. *Amennyiben a hitelezők nem tudnak különbséget tenni a jó és a rossz adósok között, az összes hitelfelvevőre egy az összesített teljesítményüknek megfelelő átlagos hitelkamatot terhel-*

kötéséből, ezért versenyhátrányba kerülnek és vagy felhagynak a diszkriminatív preferenciáikkal, vagy kiesnek a piacról. Az ECOA-val kapcsolatos diszkriminációt kutató szakirodalom áttekintéséhez lásd Elliehausen–Durkin (1989). Például Peterson és Peterson 30 bank több mint 37.000 darab 1965 és 1971 közötti hiteltranzakciójából álló adatbázison vizsgálta, hogy az ECOA előtti hitelezési gyakorlatban volt-e szisztematikus diszkrimináció a nemek között. Érvelésük szerint egy csoport diszkriminációjára utal, ha szignifikánsabban magasabb kamatot kell fizessenek, illetve ha a csoportban alacsonyabb a rossz adósok aránya (mert a diszkrimináció miatt közülük csak a magasabb hitelképességűek kaphatnak hitelt). Nem találtak egyértelmű és egyirányú, nem szerinti diszkriminációra utaló jeleket (Peterson–Peterson 1978; Peterson 1979, 1981). Avery (1981, 1982) talált bizonyítékot amellett, hogy a fiatal fekete, egyedülálló férfiakat illetve általában a feketéket és a mexikóiakat diszkriminálják a hitelezők, más szerzők, pl. Lindley–Selby–Jackson (1984), valamint Elliehausen–Lawrence (1988) nem.

nek. Ez azonban magasabb, mint ami a jó adósok számára indokolt lenne, ezért sokuk távozik a hitelpiacról, ami tovább zsugorítja a piacot és még tovább emeli a hitelkamatlábat. A jobb informáltság lehetővé tenné a hitelezők számára, hogy megfelelően mérjék fel a hitelkérelmezők egyéni kockázatát és annak megfelelően állítsák be a hitelkondíciókat. Az alacsonyabb kockázatú hitelfelvevőknek alacsonyabb kamatot ajánlhatnának, ami növelné a hitelkeresletet, és ez lehetővé tenné, hogy sok magas kockázatú hitelfelvevő is hitelhez jusson, mert a hitelezők nekik is elfogadhatóbb kamattal tudnának hitelt ajánlani (Barron–Staten 2000).

A bankok a saját adósaikról nyilvántartást vezetnek. A rossz adósaiknak általában bizonyos ideig nem, vagy csak magas kamatfelárral nyújtanak újabb hitelt. A jó adósaiknak viszont az alacsonyabb kockázatukat jobban tükröző, az átlagosnál alacsonyabb kamattal hajlandók hitelezni egy következő alkalommal.

A hitelinformációs rendszerek több hitelező hiteltranzakcióival kapcsolatos információit gyűjtik össze, és szolgáltatják több hitelező felé. Az ún. negatív listás rendszerek csak a rossz, nem szerződészerűen törlesztő adósokat tartják nyilván, míg a pozitív listás rendszerek az összes tranzakcióval kapcsolatos minden információt (pl. aktuális egyenleg, hitelkeret), így tehát azt is, ha az adós szerződészerűen törleszt. Negatív listás hitelinformációs rendszer hiányában egy rossz adóst semmi sem akadályoz meg abban, hogy akár az összes hitelezőtől sorra hitelt vegyen fel és mindegyiknek kárt okozzon, amelyet végső soron a többi ügyfél fizet meg magas hitelkamat szint formájában. A pozitív listás hitelinformációs rendszer létrehozása kiemelten érdeke a jó adósoknak, mert általa a többi hitelező is információt szerez a jó hitelképességükről. Így nem csak a saját bankjuk, hanem a többi bank is alacsonyabb kamattal hajlandó hitelt nyújtani nekik, ezért a megélénkülő piaci verseny tovább javítja a helyzetüket.

Barron és Staten tanulmányukban az ausztrál, kizárólag negatív listás rendszer változójának felhasználásával elvégzett credit scoring szimuláció eredményeit összehasonlították az amerikai, pozitív és negatív információkat egyaránt tartalmazó (teljes) modell szimulációjával. Az eredmények egyértelműen a pozitív listás rendszer előnyeit támasztották alá:

- Adott hitelkérelem-elfogadási arány mellett a korlátozott, negatív listás modell szimulációja jóval magasabb vissza nem fizetési arányokat eredményezett, mint a teljes, pozitív listás modell. Ez magasabb kockázati prémiumot, azaz magasabb hitelkamatokat von maga után a negatív listás rendszerben.
- Adott vissza nem fizetési arány mellett a negatív listás modellben szignifikánsan alacsonyabb a hitelkérelem elfogadási arány, azaz a jó adósok egy részének kérelmeit elutasítják. Mindez visszafogja a lakossági hitelnyújtás volumenét, és különösen érzékenyen sújtja a magasabb kockázatú rétegeket (pl. fiatalok, rövid hiteltörténettel vagy alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők).
- A pozitív lista bevezetése csökkenti a kétes, rossz minősítésű hitelek arányát és a hitelek vissza nem fizetésének valószínűségét is. Ez pedig hosszabb távon a hitelnyújtók prudensebb működését eredményezi, ami pedig a betétesek biztonságának növekedését szolgálja. (Barron–Staten 2000, idézi Árvai–Dávid–Vincze 2002 és PSZÁF 2006)

AZ EURÓPAI ÉS A MAGYAR GYAKORLAT

A hitelreferencia-szolgáltatást nyújtó hitelinformációs rendszerek létrejöttük és tagságuk alapján lehetnek kormányzati háttérű, kötelező hitelnyilvántartó rendszerek, illetve piaci alapon szerveződött *credit bureau*-k. Néhány országban az információ-megosztás kizárólag a kötelező hitelnyilvántartón nyugszik. Máshol a törvény által előírt kötelező információcsere együtt létezik az önkéntes információcserevel, amit a credit bírók hajtanak végre. Ez esetben a credit bírók működési területét jelenleg a kötelező információcsere szabályozásából adódó piaci rések jelentik. És megint más helyeken a kötelező hitelnyilvántartók hiányoznak, a hitelezők a hitelinformációkat önkéntesen nyújtják a credit bírónak (Árvai–Dávid–Vincze 2002).

Európában már számos országban, az Egyesült Királyságban, Írországon, Németországban, Ausztriában, Hollandiában, Svédországban, Norvégiában, Belgiumban és Olaszországban, létezik pozitív listás rendszer (PSZÁF 2006). Magyarországon a fogyasztói hitelezés területén jelenleg csupán a negatív listás, törvény által kötelező tagságú Bankközi Adósnilyvántartó Rendszer (BAR) működik. Pozitív listás rendszer egyelőre nincsen, korábban a bankok közti kooperáció nehézségei, jelenleg adatvédelmi aggályok miatt.

Magyarországon a bankoknak nem áll rendelkezésére az összes, a hitelezéssel kapcsolatos bizonytalanság kockázattá váló redukálására, valamint a hitelkérelmező egyéni hitelképességének kiértékelésére szolgáló, a legfejlettebb fogyasztói hitelpiacokon már bevezetett szervezeti és intézményi feltétel. A magyar bankok hitelbírálati gyakorlata ennek megfelelően nem tisztán hitelpontozás alapú, hanem a legfejlettebb fogyasztói hitelpiacokon már meghaladottá vált szubjektív hitelbírálati rendszerre jellemző elemeket is tartalmaz. Lásd például a Magyar Nemzeti Bank jelentését, mely szerint a bankoknak „*csak kis hányada zárja ki az elbírálás során a szubjektív szempontok figyelembe vételét. A legtöbb banki gyakorlatban lehetőség van szubjektív információk figyelembe vételére. A bankok többsége erre is támaszkodva igyekszik kiszűrni a csalásra utaló jeleket. Az ügyféllel kapcsolatban álló ügyintéző szubjektív véleményének figyelembe vételére általában korlátozott lehetőségek mellett, s döntően negatív tényezőkre utaló jelek esetén adnak lehetőséget a bankok.*” (Czinege–Dávid–Szalay 2004: 31). Nyilvánvaló e gyakorlat aggályossága az egyenlőség-egyenlőtlenség kérdése szempontjából.

Magyarországon a pozitív listás hitelinformációs rendszer hiánya miatt fennáll, és a lakosság számára is érzékelhető módon, magas hitelkamatszint formájában jelentkezik a kontraszelekció problémája.

A pozitív listás hitelinformációs rendszer hiánya miatt fokozott érvényű lehet a caponi kritika is: a bankok a hitelkérelmezők egyéni hitelképességének és hiteltörlesztési hajlandóságának hiányos ismerete miatt olyan csoporttagságaik alapján dönthetnek a hitelkérelem elutasításáról, amelyek ugyan jól diszkriminálnak a bank meglévő jó és rossz adósai között, de kevés közülük van a a hitelkérelmező jövőbeli teljesítményét magyarázó egyéni tulajdonságokhoz (irányítószám, nem, életkor, foglalkozás).

KONKLÚZIÓ

Az egyre növekvő volumenű magyarországi fogyasztói hitelezés komplexebb szociológiai kutatására teszek javaslatot. A dolgozatom konceptuális keretét szolgáló, Róna-Tas és Guseva (2001) által megfogalmazott bizonytalansággal, ill. kockázattal jellemezhető hitelpiac ideáltípus-dichotómia és az egyenlőtlenségi dimenzió fókuszba állítása természetesen nem az egyedül lehetséges megközelítési mód. Indokolt, hogy ezzel az életminőség-javító lehetőségekkel kecsegtető és a hitelfeltevőt anyagilag és lelkiileg is érintő jelenséggel – melynek makroszintű következményei egyelőre belát-
hatatlanok⁵ – a hazai szociológia teljes eszköztárával és kreativitásával foglalkozzon.

IRODALOM

- Arrow, K.J. (1968). Mathematical Models in the Social Sciences. In Brodbeck, M. ed.: *Readings in the Philosophy of the Social Sciences*. New York: Macmillan Company, 635–667.
- Árvai Zs.–Dávid Zs.–Vincze J. (2002): Hitelinformációs rendszerek. *Hitelintézeti Szemle*, 1(5): 1–30.
- Avery, R.B. (1981): Estimation Credit Constraints by Switching Regressions. In Manski, C.F. – McFadden, D. (eds): *Structural Analysis of Discrete Data with Econometric Applications*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Avery, R.B. (1982): Discrimination in Consumer Credit Markets. *Research Papers in Banking and Financial Economics*. Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System, Division of Research and Statistics, Financial Studies Section.
- Barron, J.–Staten, M. (2000): The Value of Comprehensive Credit Reports: Lessons from the U.S. Experience. Vázlat.
- Becker, G.S. (1971): *The Economics of Discrimination*. Chicago: University of Chicago Press.
- Beckert, J. (1996). What is Sociological about Economic Sociology? Uncertainty and the Embeddedness of Economic Action. *Theory and Society*, 25: 803–840.
- Capon, N. (1982): Credit Scoring Systems: a Critical Analysis. *Journal of Marketing*, 46(2): 82–91.
- Carruthers, B.G. (2005): The Sociology of Money and Credit. In Smelser, N.J.–Swedberg, R. eds.: *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Czinege É.–Dávid Zs.–Szalay Gy. (2004): *A fogyasztási hitelezés tendenciái, kapcsolódó kockázatok és azok kezelése a magyarországi hitelintézetek és pénzügyi vállalkozások gyakorlatában*. Magyar Nemzeti Bank.
www.mnb.hu/Resource.aspx?ResourceID=mnbfile&resourcename=stab_tanulmany_20041207 Letöltve 2006.05.15-én.
- Elliehausen, G.E.–Lawrence, E.C. (1988): Discrimination in Consumer Lending. Working Paper. Board of Governors of the Federal Reserve System, Financial Structure Section.

5 A cikk megjelenése idején sújtó pénzügyi válság és recesszió épp az USA-ból indult el, a kétes ún. „subprime” jelzáloghitelek tömeges bedőlése miatt. A válság valódi kiváltó oka a kapitalizmus ciklikussága, melyet ez esetben a hitelfeltevők és a hitelezők (!) felelőtlensége tetézt. A hitelezők ugyanis a kedvező hitelkihelyezési lehetőségek kimerülése miatt elkezdték – tudatosan – a credit-reportjuk alapján cleve kétesnek minősülő ügyfeleket hitelezni, majd a hiteleket kommodifikálták és a pénzügyi szektor többi tagja felé értékesítették. Az eredmény bizalmatlanság és általános válság. Mégsem az USA-beli teljes listás credit bureau rendszer mondott csődöt, hanem csak a felhasználói; épp emiatt kellett volna tudniuk elkerülni a kétes ügyfelek meghitelezését.

- Elliehausen, G.E.–Durkin, Th.A. (1989): Theory and Evidence of the Impact of Equal Credit Opportunity: An Agnostic Review of the Literature. *Journal of Financial Services Research*, 2(2): 89–114.
- Evans, D.S.–Schmalensee, R. (1999): *Paying with the Plastic: The Digital Revolution in Buying and Borrowing*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Federal Reserve (2006): Federal Fair Lending Regulations and Statutes -Equal Credit Opportunity (Regulation B). Letöltve 2006.09.10.-én
www.federalreserve.gov/boarddocs/supmanual/cch/200601/fair_lend_reg_b.pdf
- Friedman, M.–Savage, L.J. (1948). Utility Analysis of Choices Involving Risk. *Journal of Political Economy*, 56(4): 279–304.
- Gelpi, R.M.–Julien-Labruyere, F. (2000): *The History of Consumer Credit: Doctrines and Practices*. London: Macmillan.
- High, J.C. (1990): *Maximizing, Action, and Market Adjustment: An Inquiry into the Theory of Economic Disequilibrium*. München: Philosophia.
- Hirshleifer, J.–Shapiro, D.L. (1977): The Treatment of Risk and Uncertainty. In Haveman, R.H.–Margolis, J. eds.: *Public Expenditure and Policy Analysis*. Chicago, IL: Rand McNally, 180–203.
- Kiss F. (2002): Credit scoring modellek és osztályozásuk. In: *Vállalat, információ, tudomány*. Tanulmánykötet. Alma Mater sorozat, BME Információ- és Tudásmenedzsment Tanszék.
- Kiss F. (2003): Credit Scoring Processes from a Knowledge Management Perspective. *Periodica Polytechnica*, 11(1): 95–110.
- Knight, F. (1957[1921]): *Risk, Uncertainty and Profit*. New York: Kelley and Millman.
- Langlois, R.N.–Cosgel, M.M. (1993). Frank Knight on Risk, Uncertainty and the Firm: A New Interpretation. *Economic Inquiry*, 31(3): 456–465.
- Lindley, J.T.–Selby, E.B.Jr.–Jackson, J.D. (1984): Racial Discrimination in the Provision of Financial Services. *American Economic Review*, 74(4): 735–741.
- Lyn, C.Th. (2000) A Survey of Credit and Behavioural Scoring: Forecasting Financial Risk of Lending to Customers. *International Journal of Forecasting*, 16(2): 149–172.
- Lynn (1957): Installment Credit before 1870. *Business History Review*, 31(4): 414–424.
- Olney, M.L. (1999): Avoiding Default: The Role of Credit in the Consumption Collapse of 1930. *Quarterly Journal of Economics*, 114(1): 319–335.
- Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete*, PSZÁF (2006): HÁTTÉRANYAG a lakossági hitelinformációs rendszerekről.
www.pszaf.hu/resource.aspx?ResourceID=pszafhu_tanulm_hitelinfo,
Letöltve 2006.10.03-án.
- Peterson, R.L.–Peterson, C.M. (1978): *Testing for Sex Discrimination in Commercial Bank Consumer Lending*. Working Paper 10. West Lafayette, IN: Purdue University, Credit Research Center.
- Peterson, R.L. (1979): *An Investigation of Sex Discrimination in Commercial Banks' Direct Consumer Lending*. Working Paper No. 28. West Lafayette, IN: Purdue University, Credit Research Center.
- Peterson, R.L. (1981): An Investigation of Sex Discrimination in Commercial Banks Direct Consumer Lending.. *Bell Journal of Economics*, 12(2): 547–561.
- Róna-Tas, Á. (2002): Uncertainty and Credit Card Lending in Hungary. Konferencia-előadás-vázlat, *Credit, Trust and Calculation* konferencia, San Diego, 2002. november 15–16.
- Róna-Tas, Á.–Guseva, A. (2001): Uncertainty, Risk and Trust: Russian and American Credit Card Markets Compared. *American Sociological Review*, 66(5): 623–646.
- Runde, Jochen. (1998): Clarifying Frank Knight's Discussion of the Meaning of Risk and Uncertainty. *Cambridge Journal of Economics*, 22 (5):539-546.

- Savage, L.J. (1954): *The Foundations of Statistics*. New York: Wiley.
- Schoemaker, P.J.H. (1982): The Expected utility Model: Its Variants, Purposes, Evidence and Limitations. *Journal of Economic Literature*, 20(2): 529–563.
- Stiglitz, J.–Weiss, A. (1981): Credit Rationing in Markets with Imperfect Information. *American Economic Review*, 71(3): 393–410.
- Yamagoshi, T.–Cook, K.S.–Watabe, M. (1998): Uncertainty, Trust, and Commitment Formation in the United States and Japan. *American Journal of Sociology*, 104(1):165–194.

MEGEMLEKEZÉS

LISKÓ ILONA (1944–2008)

„Kemény asszony”- mondta róla egy közös ismerősünk. Kemény...? Sokáig visszhangzott bennem ez a mondat. Munkatársként ismertem meg, és persze közhely, de a munka keretei között vált egyre bensőségebbé a kapcsolatunk. Olyan volt, mint a tudomány, amit művelt: tudatos, empirikus és logikus. És sokkal több ennél. Értő figyelemmel, a megismerés-megértés kíváncsiságával fordult a világ felé.

Vecsésen született 1944 januárjában. 1967-ben végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán, magyar-népművelés szakon. Friss diplomásként a Baranya Megyei Népművelési Tanácsadóban dolgozott. Munkája kapcsán ismerte meg a Pécs környéki falvak lakóinak mindennapi életét, a szegénység és kiszolgáltatottság arcait. Saját tapasztalatai keltették fel a szociológia iránti érdeklődését. Az empirikus kutatás alapjainak megismeréséhez-elsajátításához pedig gyakorlati lehetőséget biztosított számára (is) a Kemény István vezette cigánykutatásban való részvétel, a személyes tapasztalatok folyamatos összegzése, megvitatása, tudományos feldolgozása.

1971-től 1981-ig a Társadalomkutató Intézetben dolgozott, majd 1981-től pedig az akkor újonnan alakult Oktatáskutató Intézet (későbbi nevén Felsőoktatási Kutatóintézet) tudományos munkatársa, főmunkatársa, majd 2004-től (az intézet beolvasztásáig) az igazgatója lett. Az Intézet élete meghatározó része volt.

Szaktanácsadói munkákkal, szakmunkás-képző iskolákkal, szakképzéssel tudományos pályafutása elején kezdett foglalkozni, és kutatásainak középpontjában a későbbiekben is ez a problémakör állt. Írásait 1974-től olvashatjuk a Társadalomtudományi Közlemények, a Budapesti Nevelő, az Élet és Tudomány, a Kritika vagy a Medvetánc oldalain, ahol eleinte a Gázsó Ferencsel és Csákó Mihállyal készült közös publikációk jelentek meg. A rendszerváltozás után az *Educatioban*, Iskolakultúrában, *Beszélőben*, és még számos szakmai folyóiratban, de akár a napi sajtóban is találkozhattunk a nevével.

Első önálló kötetei (*Kudarok középfokon*, 1986; *Pedagógus portrék*, 1986) az Oktatáskutató Intézet keretein belül jelentek meg. E kötetekben a középfokú oktatási intézmények szelekciós mechanizmusát kutatva az iskolák belső világának visszasságait, problémáit tárja elénk: egyfelől a középiskolai kimaradás okait, előzményeit, folyamatát és következményeit, másfelől az iskola szerepét, a pedagógusok mindennapi munkájának nehézségeit mutatja be. Összegzésében így ír erről:

„Annak ellenére, hogy az iskolai magatartás-problémák a legtöbb esetben családi és társadalmi eredetűek, az iskolának kitüntetett szerep jut abban, hogy kimaradáshoz

vezetnek. Az iskola leggyakrabban a magatartászavarok tüneteire reagál, ahelyett, hogy az okait igyekezne felkutatni és megszüntetni. A leggyakoribb tüneti reakció a problémák leplezése és a szelekció. A szelektív viszonyulást igen gyakran hamis ideológiák is kísérik, amelyek akadályozzák a valóban hatékony nevelési eljárásokat. A kimaradás tehát nemcsak a gyerekek iskolai kudarcának, hanem az iskolák pedagógiai kudarcának is következménye. Az ilyen típusú pedagógiai kudarcok nem kivételes anomáliák, hanem szükségszerűen következnek az iskolák jelenlegi működési mechanizmusából, és szervesen illeszkednek egyéb működési zavarai közé. Ezek okai közül az iskolák irányításának a problémája, az iskolák nagysága, a pedagógusok munkájának az értékelése, a tekintélyelv alapján szerveződő belső struktúra és a kapcsolatok elszemélytelenedése tűnik leginkább meghatározónak.” (Liskó 1986: 154)

Ezen a szálon továbbhaladva fordult későbbi kutatásai során is mindig kiemelt figyelemmel a hátrányos helyzetű tanulók, az oktatásban megjelenő esélyegyenlőtlenségek, iskolai kudarcok okainak feltárása felé, az oktatási rendszer perifériára sodródó csoportjai irányába (szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában, cigány tanulók iskolai előmenetele a középfokú iskolákban, iskolai lemorzsolódások, szakképző iskolák kollégiumainak világa, iskolaválasztás és mobilitás).

A rendszerváltást követően a közoktatási intézményrendszer változásait vizsgálta (*Iskolavezetési stratégiák*, 1991; *Rendszerváltás az iskolákban*, 1992; *Szerkezetváltó iskolák*, 1993, *A középfokú iskolaszervezet átalakulása – 1993–1996*; *A szakképzési rendszer átalakulása – 1995–2000*; *Az általános képzés és szakképzés illeszkedése – 2001–2002*; stb.).

Aktívan vett részt az intézet folyóiratának, az *Educatio* szerkesztőbizottsági munkálataiban, melyben 2007-ig a *Valóság* rovatot vezette. Az irányítása alatt készített interjúk segítségével több oldalról mutatta meg azokat a jelenségeket, problémákat, amelyekkel a lap tematikusan foglalkozott.

Valószínűleg nem túlzunk, amikor azt állítjuk, hogy Liskó Ilona szakmai szívéhez legközelebb az 1992-ben indított *Educatio* folyóirat állt – legtöbb írásának megjelenési helye. A lapnak nemcsak alapító tagja volt, de szerkesztőbizottsági tagja is, aki – nem utolsósorban az 1994 óta létező *Valóság* rovatnak köszönhetően, amelyet egészen 2007-ig vezetett – jelentősen meghatározta az *Educatio* arculatát. Hivatalosan az 1994/1-es számtól kezdve vezette a rovatot, ami eleinte *Interjú* címmel látott napvilágot (bár lényegében már az 1993/1-es szám *Utolsó Esély?* és az 1993/3-as szám *Körkérdés* c. rovata is ide sorolható), majd 1997 tavaszán vette fel a *Valóság* nevet. A legutolsó rovat még ezzel a címmel pont tíz évvel később, 2007 tavaszán jelent meg. Ez volt Liskó Ilona utolsó saját maga szerkesztette laprésze. A rovatvezetést roppant komolyan vette. Saját maga is készített interjúkat, de többnyire másokat kért fel erre a feladatra. Minden egyes számhoz külön interjúvázlatot írt, és alaposan felkészítve küldte többnyire fiatal munkatársait a terepre. A munka javarésze csak ezután következett számára. A legépebb beszélgetéseket alaposan átszerkesztette, frappáns címetek adott nekik, majd rövid bevezetőt is írt a rovat elé, amelyben az olvasó számára támpontokat adott az eligazodáshoz.

A szakmai közélet sem nélkülözte munkáját: kutatási tapasztalataival, véleményével, javaslataival azért munkálkodott, hogy a társadalmilag hátrányos helyzetből induló gyermekek az iskola segítségével ledolgozzák, de legalább ne növeljék tovább

hátrányait. Aktív tagja volt az Országos Köznevelési Tanácsnak, az Oktatásért Köz-alapítványnak, az Oktatási Kerekasztalnak.

2003-ban munkáját két kitüntetéssel is elismerték: Kiss Árpád-díjat és Solt Ottília-díjat kapott. Később tagja lett a Solt Ottília-díj szakmai kuratóriumának.

Fáradhatatlanul, energiával telve dolgozott.

Szemléletmódjával, kérdésfelvetéseivel, praktikus tanácsaival és segítő kritikájával számtalan fiatal kutató munkáját segítette. Tagja volt a Debreceni Egyetem nevelés- és művelődéstudományi doktori iskolájának, alapító tagja a Pécsi Tudományegyetem „*Oktatás és társadalom*” doktori iskolájának.

Fontosabb művei: *Kudarok középfokon* (1986); *Pedagógus portrék* (1986); *Lé-péshátrányban* (1989); *Igazgatócserék* (Andor Mihállyal, 1991); *Az utolsó igazgató-választás* (Andor Mihállyal, 1994); *Iskolaválasztás és mobilitás* (Andor Mihállyal, 2000); *Cigány gyerekek az általános iskolában* (Kemény Istvánnal és Havas Gáborral, 2002); *Óvodától a szakmáig* (Havas Gáborral, 2006).

Legutolsó írását, amely a szakképzési rendszer átalakításához és a tanulók lemorzsolódásának vizsgálatához kapcsolódott, a nemrégiben megjelenő Zöld könyv (Fazekas Károly–Köllő János–Varga Júlia szerk.), az Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal kiadványa tartalmazza. Ennek bevezető gondolatait idézzük befejezésül:

„Magyarországon a rendszerváltás óta a népesség javuló iskolázottsági szintje ellenére is folyamatosan újratermelődik egy jelentős méretű alacsony iskolázottságú réteg. Évente mintegy ötezer tanuló 16 éves koráig sem fejezi be az általános iskolát, és több mint húszezer azoknak a száma, akik az általános iskola befejezése után nem tanulnak tovább, vagy lemorzsolódnak a középfokú képzésből. Az alacsony iskolázottságuk miatt a munkaerőpiacról tartósan kiszoruló fiatalok tömeges újratermelésében számos gazdasági és társadalmi tényező szerepet játszik, de a közoktatási rendszer felelőssége sem vitatható abban a tekintetben, hogy nem képes megakadályozni az alacsony iskolázottság és ezáltal a hátrányos helyzet átörökítésének folyamatát. A középfokú képzésből középiskolai végzettség megszerzése nélkül elsősorban a szakiskolákból morzsolódnak le a tanulók. Ahhoz, hogy ezek a tanulók is az iskolarendszerben maradjanak, vagy oda vissza lehessen vezetni őket, a szakiskolák megújítására van szükség. De nemcsak az iskolarendszerekből kimaradók, hanem a szakiskolát elvégző fiatalok jelentős része is nagyon rossz eséllyel indul a munkaerőpiacon. Az elmúlt 15 évben a gazdasági és társadalmi átalakulás, valamint az oktatáspolitikai döntések a középfokú képzésen belül a szakiskolákra hárították a legsúlyosabb alkalmazkodási kényszereket és a legnehezebb pedagógiai feladatokat. Mivel a szakiskola mára kizárólag a leghátrányosabb helyzetű tanulók továbbtanulási formájává vált, a szakiskolai képzés fejlesztése döntően meghatározza, hogy milyen esélyei lesznek hosszú távon a hátrányos helyzetű tanulóknak.”

KÁLLAI Gabriella

A LÉLEK ÉS A FORMÁK* Lakatos László (1952–2008)

Tőle magától tudtam meg, hogy nagybeteg. 2007 májusában felhívott, hogy nem tudnám-e helyettesíteni az egyik vizsgáján. Kértünk már ilyesmit egymástól, hiszen többször tartottunk közösen szemináriumot is. Megnéztem a naptáram, ráértem, így természetesen igent mondtam. Persze azért a köztünk szokásos, és az alkatától egyáltalán nem idegen ironikus hangon rákérdeztem arra, hogy a lustaság-vírus éppen milyen mutációjának köszönhetem a megtisztelő felkérést.

– Beteg vagyok. – mondta.

– És mi bajod van Lacikám? Valami influenza? - tettem fel a szokásos fesztelenséggel az ilyenkor szinte automatikusan felbukkanó kérdést.

– Agydaganatom van.

...

... (!?)

Szokásszerű kérdésre ritkán adódik ennyire nem szokásos válasz. Nem kell persze veszélyes, sőt még csak kalandos életet sem élni ahhoz, hogy az ember a kor előre haladtával időről-időre váratlan helyzetek, olykor akár megrendítő tapasztalatával gazdagodjon. Hatvanhoz közeledve ilyesmi a szürke hétköznapi hordalékként is előállhat. Túl lehetünk már jó néhány ismerős, barát, rokon betegségén vagy akár elvesztésén is. Ilyen telefonbeszélgetésre azonban az ember még sincs felkészülve.

(– Mit lehet erre mondani? – gondoltam. – Hogy ne hülyéskedj? Éreztem, hogy komolyan beszél. – Ki tudna erre bármit mondani? Telefonba? Ha legalább személyesen... Segíthetne a testünk. Önkéntelen reflexmozdulatok, megránduló kéz, grimasz. Már ez is valamiféle kommunikáció lenne. De így?)

A mindössze néhány másodpercnyi végtelen csendet Laci törte meg. A tőle egyébként is megszokott meditatív elemző, s egyúttal valahogy mégis reflexív tárgyilagossággal kezdte ecsetelni a betegség első felismeréséhez vezető tüneteket, s számolt be a diagnózis megismerése után az emberre időről-időre szükségképpen rátörő halálfélelemről. Elmondta milyen orvosi vizsgálatoknak néz még elébe, mikor, milyen kezelésre számíthat. Beszélt, amíg sikerült a bennem felgyülemlett feszültséget enyhítenie, majd búcsúzóul megkért, hogy ne terjesszem betegségé hírért, egyelőre elég, ha csak a legszűkebb baráti köre tud róla.

Közös munkahelyünkön az ELTE Társadalomtudományi Karán másnap-harmadnapra már szinte mindenki tudta. Na, nem azért, mert az átlagnál sokkal pletykásabbak lennénk. Nyilván mindannyian megpróbáltunk megfelelni Laci kérésének, ugyanak-

* A temetésen elhangzott búcsúztató megszerkesztett változata.

kor hamar kiderült, hogy a birtokunkba jutott titok túlságosan nagy. Nagyobb nálunk, s jóval nagyobb annál, hogy csakúgy magunkba zárhatnánk. A hírt közösen kellett feldolgoznunk, megrendülésünket, pedig muszáj volt megosztanunk a többiekkel, ezért óvatosan megpróbáltuk feltérképezni, hogy a másik tud-e már róla. Többnyire tudott. Kiderült, hogy az évek folyamán szinte valamennyien szűkebb baráti körének részévé váltunk.

Nagyon könnyen meg tudta magát szerettetni az emberekkel. Nem mintha tudatosan törekedett volna erre. Inkább úgy mondanám, könnyű volt őt pusztá jelenvalóságában, működésében szerethető embernek találnunk.

Tán, mert esendő volt. Pontosabban neki volt bátorsága elismerni, sőt mások számára láthatóvá tenni, felmutatni saját esendőségét, sőt kicsinységét. Ezt fejezte ki beceneve is. Egyetemi csoporttársai, régi tanárai mindig is Manónak hívták. A név egy egykori szovjet rajzfilmfigura alapján még a katonaság idején ragadt rá. Nem tudom, hogy ez a rajzfilmfigura milyen lehetett. Abban azonban biztos vagyok, hogy ez a megszólítás a semmiképpen sem tolakodó, hangsúlytalan, de mégis mindig magától értetődő természetességgel jelenlévő szeretett hangján szólalt meg.

Ironikusan saját kicsinysége jeleként élte meg, hogy legfontosabb munkájának az 1996-ban kandidátusi disszertációként is megvédett *Az élet és a formák* című, Hajnal István történelemszociológiájáról szóló monográfiájának kézírata, lényegében teljes addigi szakmai élete elfért egy féltényéri floppy lemezen.

Szerethető volt, mert volt ideje odafigyelni másokra. Ráérősen és sokat beszélgetett kollégáival, diákjaival is. A tudományt is ilyen ráérős módon művelte. Hajnal Istvánról szóló monográfiájának előszavában külön köszönetet mond a kiadó munkatársainak, amiért el tudták érni, hogy végre befejezze valahogy a munkáját. Mintha maga is azt a középkori tradicionalizmust követte volna, amelynek „sok évszázados uralma csak látszólag volt a haladás kerékkötője, valójában éppen hogy megalapozta a későbbi fejlődés lehetőségét azzal, hogy az azonnali hasznosításra és kizsákmányolásra törekvő nyers racionalizmussal szemben megóvta és fölnevelte a létfenntartó munkának és a mindennapi együttélésnek azokat a kicsiny, látszólag jelentéktelen, látszólag irracionális formáit, amelyeknek burkában az európai értelemben vett szakszerűség és jogszerűség csírái kifejlődhettek és megerősödhettek.” (Lakatos 1996)

Azt a Derek de Solla Price-féle „kis tudományt” képviselte, amelyet napjainkban nagyrészt elfed a „nagy tudomány” azonnali hasznosításra törekvő nyers racionalizmusa, de amely nélkül a tudomány véleményem szerint sosem tudott, s ma sem tud meglenni.

A Hajnal-féle monográfia befejezése után érveléstechnikákkal, laikus társadalmi magyarázatokkal illetve összesküvés elméletekkel kezdett el foglalkozni. Ez utóbbiról 2000-ben még kétkötetes munkát tervezett megjelentetni. Az általa elképzelt formában ez már nem fog megvalósulni.

Közben egy tanulmány erejéig még egyszer visszatért Hajnal Istvánhoz. Az indoklás rendkívül jellemző rá. Egy monográfiával a háta mögött, a terület egyik legjobb hazai ismerőjeként is arról számol be, hogy mit vétett el, s mit nem vett észre korábban vizsgálata tárgyában. „Bár azt hittem, Hajnal már semmi meglepetést nem tartogat számomra, ... rá kellett jönnöm, hogy épp a legfontosabb gondolatát nem értettem meg teljes mélységében. ... Kiástam és felnyitottam a ládát, hosszú éveken át, tiszto-

gattam és rendeztettem a benne talált drágaköveket, és közben nem vettem észre, hogy maga a láda is aranyból van.” Ez megint csak nem az „új, a csillogó, az erőtől duzzadó modern tudomány” (de Solla Price 1979), sokszor bizony a kelleténél is magabízóbb hangja. E tanulmányában Lakatos külön kiemelte, milyen egyedi társadalomfejlődési lehetőséget teremtett, hogy a középkori európai tradicionális kötöttségek biztonságot adtak, egyben „időt és nyugalmat az elmélyült munkára, az eszközök, módszerek egyre tökéletesebb kidolgozására”. (Lakatos 1998) Laci ugyanígy szeretett hosszasan pécseelni tudományos érdeklődése tárgyával. Mint egy kézműves. Megfontoltan kézbe vette, megforgatta, minden oldaláról gondosan megvizsgálta. Semmit sem sietett el. A megfontolt munkához idő kell. Idő pedig van, egész lénye ezt sugallta.

Betegsége döbbsentette rá arra, hogy ez nem feltétlenül van így, s hogy esetleg neki sem adatik elég idő. Emiatt érezte ő is, és vele együtt mindenki más, aki csak ismerte rendkívül méltánytalannak azt, ami vele történt. Megpróbálta fölvenni a harcot. Tavasszal még nagyon bizakodó volt, s bár külsőleg egy kicsit megváltozott egy kívülálló idegen még semmiképpen sem látta volna betegnek. Nyár közepére fizikailag jelentősen meggyengült. Egy egyetemi csoporttársaival rendezett összejövetelen azonban megint ő volt az, aki hozzásegítette a többieket ahhoz, hogy az első negyedóra után én a kívülálló már egy fesztelenül évődő egyetemi csoportban érezhessem magam.

Életének utolsó éveiben sokat foglalkoztatták a szociológia és biológia illetékességi körének problémái. Jó néhány évvel ezelőtt közösen tartottunk egy evolúciós elméletekkel foglalkozó szemináriumot. Szinte semmiben sem értettünk egyet. A vitában rendkívül éles eszű, és kíméletlenül szarkasztikus tudott lenni. Álláspontját a későbbiekben több tanulmányban is kifejtette. Legutóbb a „biológiai imperializmus” kritikájának szentelt egy igen fontos tanulmányt, szembeszállva azzal a törekvéssel, hogy „redukcionista naturalizmussal megreformálják a társadalomtudományokat, vagy ha ez nem sikerül, alternatív magyarázatokkal semlegesítsék és kiiktassák őket”. Nem mindenben érttem egyet álláspontjával, de sajnos ezt már nem lehetett megvitatni vele.

A kézirat egy korai változatát néhány nappal a betegségéről szóló telefonbeszélgetésük előtt, 2007. május 23-án e-mailen küldte el. A kísérőlevelet, amelyet akkor csak véletlenül tartottam meg, azóta azonban már tudatosan őrzök, most közzéteszem. Lehet, hogy csak belelátom, de én bizony benne érzem az egész embert.

Ezt írtam, kedves kollégák.

Olvassátok szeretettel. A vége kicsit suta, azt tudom, de hátha ti észrevesztek más sutaságokat is.

Pá,

Lakatos László

Fokasz Nikosz

IRODALOM

- de Solla Price, D.J. (1979): Kis tudomány – Nagy tudomány. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 Lakatos L. (1996): Az élet és a formák, Hajnal István történelemszociológiája. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
 Lakatos L. (1998): Az eredeti felhalmozás. Szociológiai Figyelő, 2(1–2).

KÖNYVEK

ÉLETTÖRTÉNETEK SZOCIOLÓGIÁJA

VARGA Attila

PhD-hallgató, ELTE

H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: vargaati@gmail.com

Pászka Imre: *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007.

A monográfia az élettörténettel s az önéletírással – a szerző terminusával *narratív történetformákkal* – kapcsolatos társadalomtudományi reflexiókat gyűjti egybe. A szerzőt többféle szándék vezérli. A kötet megírásának háttérében egy nagyobb élettörténeti interjú kutatás áll a kistérségi lokális elitekről. A kötet részben az ennek feldolgozásával kapcsolatos elemzési munkálatokhoz nyújt keretet, ennek megfelelően az elméleti és részben kutatás-eljárási problémák iránt érdeklődők haszonnal forgathatják. Nem egy kvalitatív interjúzási és adatgenerálási technikákat bemutató kézikönyvvel van azonban dolgunk (erre a célra ajánljuk: Wengraf 2001). A szerző bevallott szándéka, hogy egységes keretbe foglalja a narratív vallomásos dokumentumok társadalomtudományok szempontjából releváns vetületeit. A chicagói iskolától napjainkig, tehát régi és az új társadalomtudományos szakirodalom kerül terítékre, interdiszciplináris megközelítéssel, amely, a tárgyat tekintve szinte magától értetődik. Az egységesítő, lehatároló keret, amivel a „posztmodern komplexitás terhét” is orvosolni kívánja a szerző a hermeneutika, ugyanis ezt tekinti a schützi fenomenológiai és a weberi megértő szociológia alapjainak is. Ebből következően nem az adat előállítás képezi a tárgyát, hanem a hermeneutikai belátás, vagyis a megértés-értelmezés tárgya, a lejegyzett, írásba rögzített élettörténeti, önéletírói szöveg.

A „narratív történetforma” kifejezés azokra az egyes szám első személyű írásban rögzített szövegekre utal, amelyek egy megélt életet annak kezdeteitől a rögzítés pillanatáig mutatnak meg. Ezekben a szerző és a kutató a feltáráuló valóságértelmezések, tapasztalatok, élmények szubjektivitását tekintik a legértékesebbnek. A kötet az ezek köre szerkeszthető értelmezési eljárásokhoz visz közelebb. Az életutakban feltároló eseménytörténet vagy az élettörténetek aggregálásának problematikája, vagyis a csoport megjelenítése és a csoporton belül az egyén különállásának exponálása szintén tárgyalásra kerül. Az életutak kontextuális vizsgálata, az életrajzokra jellemző sajátos szerkesztési elvek és funkciók, az emlékezés fenomenológiája, a történelem és egyén kapcsolata, a szöveg-valóság reprezentációs kérdései képezik a fontosabb csomópontokat a szövegben.

Az narratív történetformák kontextuális vizsgálata, az élettörténet-önéletrész sajátos szerkesztési elvei és funkciói, az emlékezés fenomenológiája, a történelem és egyén kapcsolata, a szöveg-valóság reprezentációs kérdései képezik a fontosabb csomópontokat a könyvben. Az ezekkel kapcsolatos összes gondolat és feltevés, az így érintett összes szerző még csak közelítő felsorolása sem lehetséges a recenzió keretei között, az alábbiakban legfeljebb ízelítőt tudok nyújtani a főbb megállapításokból.

Az elhatároló, lehatároló munka első lépéseként a szerző – egy eszmetörténeti felvezetés után – a narratív történetformák antropológián belüli kezdeteivel foglalkozik. Meglátása szerint a kulturális antropológia az Egyesült Államokban máig tartó kölcsönhatásban van az ottani szociológiával, legalábbis annak kvalitatív ágával. Ennek kezdete a chicagói iskola első nemzedékéig vezethető vissza. E kapcsolatnak az eredménye, hogy az elsőként az amerikai kultúranropológiában megjelenő kutatói reprezentáció körüli posztmodern kétségek és útkeresések egyenesen elvezettek a kvalitatív metodológiák, így az életrajzi kutatások körüli „műfaji robbanáshoz” (egyesek biográfiai fordulatról beszéltek, lásd pl. Chamberlayne–Bornat–Wengraf 2001). Amellett, hogy kritizálja és válságjelenségeként kezel egyes fejleményeket, valamint igyekszik felmutatni az antropológia és szociológiai megközelítések közötti különbségeket, szerinte nem lehet a tanúságok levonása nélkül elmenni a „reprezentáció válsága” nyomán fellépő problémák mellett.

A múlt század nyolcvanas-kilencvenes évekre több eltérő kezdeményezés indult az életrajzi módszerek szisztematizálására, ennek eredménye, hogy mostanra a legtöbb módszertani kézikönyv tárgyalja a biográfiai interjúzást és annak elemzését. Lényegében ezeket a kortárs fejleményeket nevezi Pászka „új életrajzi módszereknek”. Bár az új életrajzi kutatások területe a sokféle irányultság, tudományterületi megosztottság miatt nem tekinthető elég integráltnak, a szerző szerint körvonalazható és (a szociológián belül) elkülöníthető egy német és egy angolszász vonulat. Természetesen a terület egészére jellemző a társadalmi konstruktivizmus, az élethelyzetek sokféleségére, töredezettségére, megszakítottságára való érzékenység, illetve korunk tudományelméleti trendjeire való nyitottság. A német vonulat inkább vonzódik a megbízhatóság és érvényesség klasszikus felfogásához, míg az amerikai átértelmezi azt. Az utóbbi aktivista beállítódást képvisel, és ezzel összefüggésben az adatgyűjtés módzatai mellett az írás, a prezentáció kérdései izgatják, míg a német inkább analitikus, az időbeni tapasztalatformálódás rekonstrukciója foglalkoztatja.

A narratív történetformákból elsődlegesen kinyerhető ismeretek az emberek jelentésadásai, ezért fontos a kapcsolódás a hermeneutikai hagyományhoz. A szerző elemzően ismerteti a hermeneutikus filozófusok, elsősorban Gadamer és Ricoeur munkásságát és felhívja a figyelmet a kulcsfontosságú koncepciókra, mint a hermeneutikai kör, a horizont összeolvadás vagy a jó Gestalt megalkotásának szempontja. Ricoeurnek a szövegközpontú társadalomtudomány kidolgozásának irányába tett lépéseit különösen fontosnak tartja a narratív történetformák kutatása számára, nem pusztán azért, mert a hermeneutikát mint „módszert” kiterjeszti a társadalomtudományok egészére, hanem mert ezzel közvetlenül igazodik Weber megértő szociológiájához: Ricoeur ugyanis ehhez kapcsolódva mutatja be, hogy a szövegközpontú társadalomtudomány koncepciója az austini beszéd-cselekvések területén is érvényes. Ez utóbbi azonban csak az átírás útján lehetséges, mert ez nyithatja meg a hermeneutikai értelmezés számára az utat. Az élőbeszéd funkciója ugyanis más, mint

az írott szövegé. Az írott szöveg eltávolodik a beszédhelyzettől, „mindenki” számára közvetlenül szólal meg, ennek megfelelően van megszerkesztve, hatásösszefüggésbe kerülhet, és elmélyült értelmezés tárgya lehet. A narratív történetformák értelmezésének kérdése tehát nem az élőbeszéd, társalgás (interjú) keretei között adott.

A következő nagyobb tematikus egységben a szerző az élettörténetre fókuszáló kutatások társadalomtudományi alkalmazására irányuló kezdeményezéseket veszi számba. Először felveti a kérdést, hogy a kezdetben az antropológián belül használt és később széles körben meghonosodott *life history* terminus használata mennyiben helyes vagy helytelen. Történelme mindenképpen csak kollektív képződményeknek van. A narratív történetformák a személy identitásának konstruálása körül forognak, így legfőképp azzal a nehézséggel kell megküzdeniük, hogy az életesemények során bekövetkező változások ellenére fenntartsák, illetve megkonstruálják önmagukat mint relatív állandóságot. A történész is hasonló problémával áll szemben, hiszen szintén narratívákat sző, de a tárgya más jellegű, nem is beszélve arról, hogy míg ennek kiindulópontjai a „néma nyomok”, ez előbbieké a különféle pszichikai és társadalmi funkciók szerint működő élő emlékezet. Az olyan kutatási irányzatok, mint az *oral history* és a *folk history* elsődlegesen ilyen csoportok vagy események feltárására specializálódtak, hasonlóan egyébként a *life history*-hoz, ami eredeti jelentésében az antropológián belül az írásbeliség nélküli kultúrák kutatásának egyik eszköze.

Az élettörténetek analitikusan felvázolható alapszerkezetét a könyv két komponensből építi fel: az életútból és az elbeszélte történetből. Az előbbi az életesemények és az ehhez tartozó kontextus objektívnek tekinthető aspektusára vonatkozik, ami adatszűrű és – esetleg – ellenőrizhető is. A kronologikusan felépített idő és a hozzá kapcsolt pusztán történések sorolhatók ide, szemben a reflexív jellegű élményekkel, tapasztalatokkal és értékelésekkel, melyek az elbeszélte történetek jellemző összetevői. Ezek szerves egységeknek tekinthetők, hiszen egymást szervezik. Habár az életút képezi az elbeszélte történet alapját (hisz az utóbbi reflexiójának az életút a tárgya), az életút sem tekinthető a megtörtént életesemények pontos leltárának: a jelen kívánalmából, az interjúhelyzetből következő értékelések, értelmezések, végül is maga az elbeszélte életút is hat rá. Nagyon hasonló megfontolásokat követ különféle törekvéseket szintetizáló munkáival – az ebben a kötetben is bemutatásra kerülő – Gabrielle Rosenthal, amennyiben ő is él a fentihez hasonló megkülönböztetéssel. Rosenthal módszerével a múltbéli perspektívák rekonstrukciójára törekszik, ami a jelenbeli elbeszélés, önprezentáció megértése szempontjából fontos. Ugyanakkor ez a rekonstrukciós művelet is az elbeszélte történet és az életút folytonos ütköztetése segítségével valósítandó meg.

Jellemző módon az élettörténeti interjúk készítői émiikus adatokkal dolgoznak, és ezzel összefüggésben rugalmasan képesek kezelni saját előfeltevéseiket és kutatási hipotéziseiket, ha nem éppen az alapozott elmélet instrukciói mentén haladnak. Pászka azonban felhívja a figyelmet az életutak szelvényesítése következtében előforduló „egyoldalúságokra”. Egy életutat valamilyen szempont alapján kezd a kutató interpretálni, klasszikusan a történelmi vagy makrotársadalmi eseménysorok és az egyén közötti összefüggés érdeklő, vagy valamilyen sajátos életforma, kívülről tipikus (megbélyegzett, elit, deviáns... stb.) élethelyzet, sors képezi a konkrét kutatás tárgyát. Ezek kutatásának megvannak a sajátos paradigmatis émiikus előfeltevései, konceptuális készletei, esetleg közvetlenül a biográfiai módszerhez kötődően, amint az az új életraj-

zi módszerek esetében igen gyakori. A hermeneutikai megfontolások következetes alkalmazása szemben áll az előbbiekkal, mivel ez felteszi, hogy minden élet egyedi és totális – ez a hermeneutikai kör működésének is egyik alapfeltétele.

Pászka bevezeti a műveletek fogalmát azzal a céllal, hogy az efféle szelvényesítéseket megjelölje, és egységes keretbe ágyazza. Az egyén élete során különféle „alternatív vagy rutinos adaptációs” cselekvéssort kezdeményez, vagyis „cselekvéseivel problémamegoldó műveleteket” hajt végre az adott társadalmi kontextusban. Az egyén szintjén mindezek spontán módon lejátszódó mechanizmusok, melyek analitikus feltárása a kutató feladata. Itt figyelembe véve az élettörténet alapszerkezetét, a visszaemlékezés, a reflexió megértése ugyancsak egy műveleti sor az alany részéről, ezt a megélt életútra és a jelen kontextusára kell vonatkoztatni. Mindezen mechanizmusok összefonódásának feltérképezése vezet eredményre, nem pedig az a kutatói gyakorlat, hogy különálló tárgyak és hozzárendelt módszerek kijelölésével „felszabdadják” az élettörténetet, mint az az új életrajzi módszerek esetében történni szokott. Láthatóan a német életrajzkutató iskolához tartozó Fritz Schütze folyamatstruktúrákról és pályákról alkotott elmélete közel áll a műveletek itt vázolt koncepciójához. Megközelítésében a társadalom makrostruktúrájába ágyazott cselekvők nemcsak a bevett elvárásoknak engedelmessé válnak, melyek orientálják és szocializálják őket, hanem szándékaival ellentétes körülményekkel is szembesülnek. Ezek szenvedéstörténeteket generálnak, és a dezintegrációs helyzet szükségképpen elzárva tart bizonyos folyamatokat az élettörténeti elbeszélő számára, és csak kutatói konstrukcióként kerülnek a felszínre. Pászka egyébként bírálja Schützét, mert szerinte ő is „életútfragmentumokkal” operál, és Schütze folyamatstruktúráit is egyféle műveletnek tekinti. Lényegében a fentebb bemutatott élettörténet alapszerkezet komponensei és ezek feltárása is egyfajta műveletként értelmezhetőek.

A harmadik nagyobb tematikus rész, tágítván a képet, a pszichológiai, szociálpszichológiai, történelemelméleti relevanciák bemutatását tűzi ki célul, és eltávolodik a szűken vett „életrajzi módszerekhez” kapcsolódó irányzatoktól. Az első kérdésfeltevés az narratív történetformákat körülvevő és velük viszonyban álló kontextusok használatát érinti. A „beágyazottság” problémáját hármasságban tárgyalja: a társas viszonyok kontextusa az interakciós helyzetből a kollektív emlékezet elméletéig terjed; a tér-idő struktúráival kapcsolatban Luhmann időszociológiáját és a fenomenológiai-hermeneutikai teljesítményeket (elsősorban Ricoeur miméziselméletéhez kapcsolva) ismerteti az élettörténetekre vonatkozóan; végül a kontextusok pluralitását és az esetek tér-idő függőségét hangsúlyozó mikrotörténelmi iskola belátásával foglalkozik. Ezen a ponton is hangsúlyt kap tehát a narratív történetformákban megnyilvánuló egyediség, vagy – aktualizálva a sokféle megközelítésből adódó szempontot – a beágyazódás rétegeinek kimutatása: „A narratív történetformák kontextualizáló vizsgálata éppen arra való, hogy az emberek által megélt (élet) történeteket összefüggésbe hozzuk a történelemmel, illetve abba beágyazzuk, azért, hogy láthatóvá lehessen tenni azokat az eltolódásokat, amelyek a tér-idő tapasztalás egyénileg megélt módjai és az általánosan követett életformaminták között állhatnak elő.”

Interakciós szinten az „én” formálódásának a kérdése a kiindulópont (Rom Harré, Gergen szerzőpáros, Pataki Ferenc, László János). Az itt tárgyalt szerzők megközelítésében az emberek önreprezentációja dialogikusan megformált, vagyis az énkép, a viselkedés helyzetről-helyzetre váltakozó formát ölt, reflexivitását is csak ezekben a

helyzetekben megtapasztalt dialogikus modell szerint valósíthatja meg. Egy másik szinten, a mai narratív felfogások szerint identitásunkhoz bizonyos alapvető elbeszélésekhez igazodunk, mely narratív identitások képesek rávilágítani a normatív és leíró kontextusok közötti összműködésre, valamint közvetítenek a makro-mikro szintek között. Halbwachs egyéni- és csoportidentitással, kollektív emlékezettel kapcsolatos értekezését Pászka az előbbi felfogás egyik első és eredeti megfogalmazásának tekinti. Az egyéni, epizodikus tapasztalatok dekontextualizálódása révén születő kollektív fogalmi és elvont emlékezet Halbwachs elgondolásában elkülönül egymástól, mivel az egyén egyszerre több ilyen identitás hordozója, különféle csoportok emlékezetében is részt vehet. Ez előrevetíti a csoportokon belüli tudásmegosztás illetve a többféle identitás konstrukció kérdését is.

A narratív pszichológia narrativitás-funkciójával, szerkezetével kapcsolatos eredményei nyilván a szociológia számára sem kerülhetők meg, hiszen ebben a tárgyban sokkal előrébb jár, és sok, a kultúra és a társadalmilag konstruált tudás szempontjából fontos ismerettel szolgál. Pászka ezen ismeretek adaptálására a következő irányt javasolja: „...a szociológia érdeklődése kiterjedhet az elbeszélte történetek működésmódjára, s a formális eszközkészletükre, azonban a mit tesz értelmében, érdeklődésének fő csapásiránya a cselekvés-esemény halmazának tartalmára irányul, arra a referenciális valóságra, s annak motivációs alapjaira, illetve hátterére, amelyre az elbeszélte történet utal.” Az interszubjektíven osztott és értelmezhető szerepek és motivációk feltárása tehát a narratív történetformákon keresztül tárható fel. Konkrétabban az élettörténetek, önéletírások a társadalmi legitimációs mechanizmusok, sematizációk, a hallgatólagos tudás és társadalmi integráció funkcióinak megértésébe, azok interszubjektív konstituálásának módozataiba enged betekintést. A narrative pszichológia ezekhez biztosít modelleket, azaz a narratívák szerkezetére és funkcionális működésére vonatkozóan alkot elméleteket.

Az utolsó fejezetekben az életútban összegyűjtött tapasztalatokkal kapcsolatos kérdésekről olvashatunk. Az elbeszélések és a tapasztalat között lévő distancia problémájával sokan foglalkoztak már. A narratív történetelmélet számára ez központi jelentőséggel bír. Hayden White és David Carr kapcsán a szerző megjegyzi, hogy a történettudományt érintő „reprezentációs válság” a társadalomtudományok egészére jellemző. A narratív történetformák kutatása esetén viszont nem csak a kutató nyelvi konstrukcióiról kell számot adnunk, vagy tudunk számot adni, hanem az alany tapasztalatképzésének története és azok megfogalmazásai is feladat elé állítanak bennünket. A narratívák retorikai szerkezete, az eseményeket leegyszerűsítő, homogenizáló képalkotása torzításokat okoz, ha a tapasztalatszerzés kérdése foglalkoztat minket.

Ezekkel a kutatónak számolnia kell, és Pászka be is mutat néhány eljárást ezek kezelésére. A történésszel ellentétben a szociológus kérdéseket fogalmazhat meg az őt érdeklő személy számára. A szerző például Lotman nyomán megjegyzi, hogy az alany retrospektív látószögéből következően az életútról fatalisztikus képet kaphatunk. Az elbeszélő múltbéli helyzetképét és intencióit rekonstruáló kutatónak fel kell térképeznie a múltbéli alternatívákat is, melyekkel az alany szembe nézhetett, és ami alapján döntéseit végül meghozta. Az eseményekből kinövő élettapasztalat az időben rétegzett átalakulások során keletkezik. A schützi „leülepedés” fogalmához kapcsolódóan Pászka kifejti, hogy az életút objektív tényeire való rákérdezés elvezetheti az alanyt a ta-

pasztaatformálódás, vagy sémaképződés kezdeteihez és újabb tartalmakkal bővítheti a folyamat megértését.

A kötet egyedülálló vállalkozás, a recenzens tudomása szerint nincs még egy olyan munka, amely az életrajzírás, -kutatás, az élettörténetekben feltáruló világok értelmezésével kapcsolatban ilyen komplex szemléletmódot érvényesített volna. Haszonnal forgathatják a narratológia, a fenomenológiai szociológiai megközelítés iránt érdeklődők, élettörténeti kutatásokkal foglalkozók számára pedig megkerülhetetlen tudásanyagot gyűjt össze és mutat be újszerűen a könyv. E sokszínű halmaz szisztematizálására tett kísérlet új perspektívákkal bővíti a narratív történetformákról való gondolkodást, új szempontokat vezet be azok értelmezésére. Habár az interjúzási technikákkal közvetlenül nem foglalkozik a szerző, erre vonatkozóan is akadnak megfontolásra érdemes gondolatok a könyvben.

IRODALOM

- Bornat, J.–Chamberlayne, P.–Wengraf, T. (2000): *The Turn to Biographical Methods in Social Science: Comparative Issues and Examples*. London: Routledge.
- Wengraf, T. (2001): *Qualitative Research interviewing: Biographical Narrative and Semi Structured Methods*. London: Thousand Oaks/New Delhi: Sage.

EGY DISSZERTÁCIÓ MARGÓJÁRA, A TERÜLETFEJLESZTÉS ÉS TERÜLETI IDENTITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI

MEGYESI Boldizsár

MTA, Politikai Tudományok Intézet
H-1014 Budapest, Országház u. 30.; e-mail: bmeyesi@mtapti.hu

Bugovics Zoltán: *Társadalom, identitás és területfejlesztés, a területi identitás és a regionalitás kapcsolata*. Budapest: L'Harmattan, 2007.

A kötet részletesen tárgyalja a területi identitás kérdését, és kísérletet tesz arra, hogy elemezze annak a területfejlesztéssel kapcsolatos vetületeit. E törekvése során a hazai és nemzetközi szakirodalom eredményeit használja fel, valamint egy, a Dunántúl északi részén végzett kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmazó saját kutatást mutat be.

A kötet két világosan elkülöníthető részből áll; első kétharmada aprólékos gonddal ismerteti a társadalomtudományok és területi identitás kapcsolatát, a területi identitás fogalmát, történeti ismérveit, valamint a területlehatárolás fogalmi és módszertani hátterét, majd pedig a kutatási terület meghatározásának részleteit, okait. A mű második harmada az empirikus kutatások eredményeiről tájékoztatja az olvasót, itt kapnak helyet a szerző témával kapcsolatos megállapításai, következtetései is.

A kötetben ismertetett vizsgálat három szakaszból áll: a helyi elit szerepét feltáró vizsgálatból, a helyi, megyei és regionális elit tagjaival készített interjúorozatból, valamint egy, az észak-dunántúli lakosságra reprezentatív kérdőíves felvétel, amely utóbbinak kidolgozása során a szerző az ismertetett irodalomra, valamint Böhm Antal korábbi kutatásaira támaszkodott.

Az eredmények ismertetése során öt területen vizsgálja a szerző a területi identitás megjelenését: 1) milyen tényezők határozzák meg a területi identitást, 2) milyen területi-földrajzi egységekhez kapcsolják identitásukat a válaszolók, 3) hogyan érzékelik azon település, illetve kistérség fejlettségét, amelyben élnek, 4) mekkora mértékben vesznek részt a helyi közéletben, milyenek az egymás közötti bizalmi kapcsolatok, valamint 5) kemény szociológiai változók mentén. Az identitáskutatás érdekes részeredményei közül kettőt emelnék ki: két tércategória esetén kimagaslóan erős a területi identitás mértéke, „a lokalitás-szomszédság, illetve a nemzeti-országos szint esetében” (270. o.). Szintén elgondolkodtató a szerző azon megállapítása, hogy az európai identitás „jelenlegi állapotában Magyarországon alig mérhető” (277. o.).

Recenzióban – elismerem, saját érdeklődési területemhez igazodva – a könyv egyik fő állítását, a lehetséges fejlesztési utak, a területfejlesztés egyes kérdéseinek és a területi identitás jelentőségének összefüggését elemzem.

A kötet hosszan tárgyalja a regionalizáció kérdéskörét. Ez a rész magán viseli a kötet erényeit és egyes fogyatékoságait egyaránt. A fejezet elején világos problémafelvétellel találkozunk az olvasó: „[a] regionalizációt a területi identitás szempontjából Magyarországon akár légüres gömbnek is tekinthetnénk, mivel területi azonosulás szintjén nemhogy nem létezik ilyen, hanem még pontos régióképe sincsen az embereknek.” (35. o.) Ezért a szerző keresi, hogy melyik az a földrajzi egység, társadalmi tér („társadalmi – gazdasági – infrastrukturális tér”), amelyhez a területi identitás egyes faktoraival kapcsolható. A szerző hipotézisét is világosan megfogalmazza: „*csak megfelelő identitás-ösztönző régiókkal lehet valóban jól működő régiókat létrehozni, mert az emberek indíttatása és tenni-akarása, bizalma és hite nélkül a regionalizációt csupán egy újabb bürokratikus intézményi szintnek tekinti a társadalom*” (36. o.). Az állítás különösen fontos lesz, mivel kifejezi a szerző egyik legjellemzőbb területfejlesztéssel kapcsolatos előfeltételezését: miszerint a hatékony és szerves fejlődés kizárólag és alapvetően a helyi erőforrásokon alapulhat. Ez az egyébként széles körben elfogadott megállapítás azonban túlzott leegyszerűsítéshez vezet. Mielőtt azonban részletesebben vizsgálnánk e normatív megállapítást, tekintsük át, hogy miként épül fel a fejezet. A szerző bemutatja, hogy mi ösztönzi napjainkban a regionalizációt (az innováció terjedés lehetőségeinek fejlesztése, gazdasági ösztönzők, az államigazgatás átalakítása, területi programozás), ennek milyen hatásai vannak a területfejlesztésre, és hogy a jelenlegi fejlesztéspolitika képes-e a meglévő egyenlőtlenségek csökkentésére. A leírásban hazai szerzők, különböző tudományterületek elismert kutatóinak írásaira hivatkozik a szerző. Az Európai Unió fejlesztéspolitikai elveinek ismertetése, illetve az európai regionalizációs folyamat vázlatos áttekintése során is magyar forrásokra támaszkodik Bugovics. Mivel itt csupán rövid áttekintést kíván nyújtani a szerző bizonyos területi-folyamatokról, ez talán elfogadható módszer. Ennek ellenére érdemes lett volna esetleg további forrásokat bevonva elemezni ezt a kérdést, így a szövegrész egyik legérdekesebb és legizgalmasabb állítása hangsúlyosabban jelenne meg. A szerző, megerősítve Horváth Gyula és kutatásainak megállapításait a következőket írja: „*erőteljesen megjelenik egy a hivatalosan elfogadott regionális textúrát átrajzoló Győr – Budapest – Szeged fejlődési övezet, amely mellett több sziget-jellegű, hasonló életképes kistérségek sora is kirajzolódik (...). Erre a fejlődési tendenciára már inkább a hálózatosodás igazolódik*” (47. o.). A kötetre általában jellemző, hogy fontos megállapítások, kijelentések reflektálatlanul maradnak benne. Bár az előbb idézett gondolat később is megjelenik (161–171. o.) az írásban, sem a magyar térstruktúra tárgyalásakor, sem pedig a területi identitás történeti ismérveit tárgyalva nem elemzi a szerző, hogy milyen következményei lehetnek annak, hogy a hivatalos térstruktúra nem követi a gazdasági és innovációs tevékenység nyomán alakuló területi folyamatokat. Ennek az elemzésnek a hiánya azért különösen fájó, mert éppen ennek során nyílhatna lehetőség a megfogalmazott kérdések finomítására és a hipotézisben foglalt állítás pontosítására.

A nyugat-európai társadalomtudományban a fejlesztéspolitikával kapcsolatos írások zavarba ejtő gazdagságával találkozhatunk. A szerző hipotézisének gondolatmenetéhez illeszkedve röviden bemutatok néhány fejlesztésekkel kapcsolatos elméletet. Az endogén és exogén fejlesztési modellek között aszerint tehetünk különbséget, hogy milyen pénzügyi forrásokat használnak a szereplők, milyen a párbeszéd a fejlesztés szereplői között, milyen mértékben vonják be a fejlesztésbe a helybelieket. A nyolcvanas évekig mind a források, mind az ötletek, tervek kívülről érkeztek a fejlesztendő te-

rületre, e megközelítésben fordulatot hoztak a kilencvenes évek. Ekkortól kezdve több szerző számol be olyan kezdeményezésekről, amelyekben helybeliek, érintettek saját kezükbe vették sorsuk irányítását (van der Ploeg–Renting 2000; Marsden 2006), és így megvalósulhatott a helyi erőforrások innovatív egymásra épülő használata (Brunori–Rossi 2000). Christopher Ray a kultúragazdaság elméletét részletesen és alaposan tárgyalja írásaiban; a vidék- és területfejlesztés kapcsán erre az elméletre hivatkozva érvelnek a szerzők a helyi erőforrásokra alapozott fejlesztéspolitika mellett (Ray 1998). Érdeemes megjegyezni, hogy ezek a modellek is külső, jellemzően EU-s fejlesztési források bevonásával számolnak.

Azonban, mint arra például Terluin rámutat, más fejlesztési modellek is elképzelhetők. Számos helyszínen nem lehet a helyben élők elképzeléseire (helyi emberi erőforrásokra) alapozni a fejlesztést. (Természetesen a helyben lakó érintettek bevonásának kérdésére számos módszer létezik, amelyeket helyhiány miatt nem tárgyalok.) A holland szerző legfontosabb, bár valóban kissé közhelyszerű megállapítása, hogy nem lehet azonos fejlesztési modelleket alkalmazni a különböző európai térségekben (Terluin 2003).

Akár a kötetben ismertetett elméletek, akár a fent említett elméletek összevetése, elemzése, a vélemények ütköztetése során pontosabb kérdésekhez juthatott volna a szerző, és így az olvasó is. Feltételezhető, hogy a különböző térstruktúrák eltérő feladatok megoldását segítik, ezt sugallja a hálózatosodás-modell is (Murdoch 2000), amely jelenséget Bugovics is megemlíti. Murdoch tanulmánya szerint, amennyiben egy térségnek nincsenek megfelelő piaci kapcsolatai, két fejlesztési lehetőség adódik: az állam infrastrukturális beruházásokkal, vagy egyéb támogatásokkal arra ösztönözheti a vállalatokat, hogy megjelenjenek a régióban (exogénfejlesztés), valamint az, hogy bizonyos szervezetek segítenek kiaknázni a helyi erőforrásokat (endogénfejlesztés). Murdoch szerint a közelmúlt vitáiban a felek mintha ellentétben állónak látnák ezt a két fejlesztési utat, szerinte azonban ez nem indokolt. Amellett érvel, hogy a meglévő hálózatokra épülve hatékonyabb lehet a vidékfejlesztés. Megkülönbözteti a vertikális hálózatokat, amelyek a hagyományos élelmiszertermelés, feldolgozás és kereskedelem rendszeréből nőttek ki, valamint a horizontális hálózatokat, amelyek alatt azokat a tevékenységeket érti, amelyek nem kapcsolódnak a mezőgazdasághoz.¹

Az idézett szerzők gondolatainak elemzése segít pontosabban megérteni, hogy miért bizonyul tehetetlennek a fejlesztéspolitika az egyenlőtlenségek csökkentésében, milyen módon érdemes fejlesztési tervek készíteni, fejlesztési utakat megalkotni, miként lehet megfelelő módon szervezni a különböző közszolgáltatásokat.

Ezekre a kérdésekre azonban sem a szerző empirikus kutatásának eredményei, sem pedig elméleti következtetései nem kínálnak választ. Könyve zárófejezetében a szerző Micheal Keatinget idézve vázolja, hogy mi lenne az a szerinte ideális állapot, amelyre sikeres fejlesztéspolitikát lehet alapozni: „[a] sikeres régiók közös fejlesztési víziót dédelgetnek, amely dinamizmust és rugalmasságot feltételező társadalmi önreprezentáción alapul” (Keating et al. 2003, idézi Bugovics 280. o.). De ennek részleteit nem fejti ki Bugovics, a területi identitás és a területfejlesztés közötti összetett kapcsolat-rendszeréről a kötet elején megfogalmazott állításokat nem elemzi a szerző, így nem kapunk árnyalt képet erről a kérdéstről.

1 Jonathan Murdoch elmélete vidékfejlesztési modelleket tárgyalja.

Könyvismertetőmben a kötet szinte csak egyetlen fontos állítását, a területi identitás és a területfejlesztés közötti kapcsolatot emeltem ki és vizsgáltam, rámutatva arra, hogy ez mennyire sokrétűen jelenik meg a különböző tudományterületek művelőinek írásaiban. Amellett érveltem, hogy a területfejlesztés több forrásból és sokféle módszerrel lehet alkalmas arra, hogy egy adott tájegység vonzerejét növelje, az ott élők életkörülményeit javítsa.

Bár a kötet, köszönhetően a gazdag szakirodalmi anyagnak és az érdekes empirikus eredményeknek hasznos olvasmány lehet, az elemző részek és következtetések rövidsége és kidolgozatlansága hiányérzetet kelthet az olvasóban. A kötet használhatóságát nem segíti, hogy a kutatási kérdések a különböző fejezetekben elrejtve jelennek meg. Ehhez képest apróságnak tekinthető a részletes módszertani fejezet, valamint a név- és tárgymutató hiánya. Szintén nehézséget okozhat az olvasónak, hogy több nehezen értelmezhető, pongyolán fogalmazott mondat maradt a szövegben, ami a gondos olvasószervezői munka hiányát mutatja.

IRODALOM

- Brunori, G.–Rossi, A. (2000): Synergy and Coherence through Collective Action: Some Insights from Wine Routes in Tuscany. *Sociologia Ruralis*, 40(4): 408–423.
- Marsden, T. (1998): New Rural Territories: Regulating the Differentiated Rural Spaces. *Journal of Rural Studies*, 14(1): 107–117.
- Marsden, T. (2006) The Road towards Sustainable Rural Development: Issues of Theory, Policy and Practice in a European Context. In Cloke, P.–Marsden, T.–Mooney, P.H. eds.: *Handbook of Rural Studies*. London: Sage, 201–212.
- Murdoch, J. (2000) Networks a New Paradigm of Rural Development? *Journal of Rural Studies*, 16: 407–119.
- Ploeg, J.D. Van der–Renting, H. (2000): Impact and Potential: A Comparative Review of European Rural Development Practices. *Sociologia Ruralis*, 40(4): 529–543.
- Ray, C. (1998): Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 38(1): 3–20.
- Terluin, I. (2003): Differences in Economic Development in Rural Regions of Advanced Countries: An Overview and Critical Analysis of Theories. *Journal of Rural Studies*, 19(1): 327–344.

VÁLTOZÓ VIDÉKKÉP – MINDEN IDŐBEN

Nagy Zita Éva

Debreceni Egyetem

H-4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; e-mail: nagyze@dragon.unideb.hu

Kovách Imre szerk.: *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan – MTA PTI, 2007.

Kovách Imre–Csurgó Bernadett–Kiss László–Nagy Kalamász Ildikó szerk.: *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest: Argumentum – MTA PTI, 2007.

Az elmúlt két évtizedben a szociológiában és a (szociál)pszichológiában egyaránt lendületet kaptak mind a reprezentációkkal, mind az identitással, annak jellemzőivel, felépülésével, változásával foglalkozó kutatások. Az elsősorban elméleti eredmények összekapcsolása, és különböző területeken történő mind szélesebb körű „alkalmazása” napjaink és – feltehetően – a jövő társadalomkutatásának fontos irányát képviseli. A Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézetének munkatársai által készített, Kovách Imre által szerkesztett *Vidék- és falukép a változó időben*, illetve *Vidékiek és városiak. A tudás és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon* című kötetek e kutatási irányok legújabb fejleményeit különleges alaposággal és kreativitással alkalmazzák empirikus megfigyeléseik és következtetéseik megfogalmazása során.

Az identitás – mely „a társadalmi szereplők esetében az életcélok felépítésének folyamata valamely kulturális attribútum vagy attribútumok valamely összefüggő halmaza alapján, ami a célok más forrásaival szemben elsőbbséget élvez” (Castells 2006: 28) -, a legfontosabb viselkedést meghatározó tényező, hiszen a társadalmi szereplők vállalt identitásaikkal azonosítják cselekedeteik mozgatórugóját – mind több területen történő kutatása ezért is rendkívül fontos feladat.

Napjainkra a szociálpszichológia csoportlélektani indíttatású kutatói,¹ és a szociológia e témával foglalkozó szakemberei körében viszonylagos egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy az identitások (merthogy mindenki több identitással is rendelkezik) alakulása, az „egyénytés” dinamikus folyamat, mely egyének és csoportok közötti társadalmi interakciók során és hatására történik. A társadalmi befolyásoltsággal, illetve meghatározottsággal foglalkozó első elméletek és kutatások az elmúlt évszázad közepén láttak napvilágot, az eredmények széles körű elterjedése és befolyásuk jelentős növekedése azonban az elmúlt két évtized fejleménye (László 1999; Pataki 2004). A Tajfel és a bristoli iskola működéséhez köthető kategorizációs identitáselmélet jelentősen befolyásolta és befolyásolja napjainkban is a kapcsolódó szociálpszichológiai, szociológiai vizsgáldásokat. Ugyancsak fontos elméleti forrást jelentenek az e témá-

1 Az identitás kutatásának létezik egy pszichoanalitikus indíttatású irányzata is, melyet elsősorban Erikson nevével fémjelzhetünk.

ban kutatók számára – a teljesség igénye nélkül – Moscovici, Breakwell, Ellemers, Zajonc, vagy akár a magyar Pataki Ferenc, illetve László János elméleti és empirikus eredményei.

A szociális identitás kutatásának szociológiai hagyományai, alapjai sorában elsőként két klasszikus elméletet, irányzatot szokás megemlíteni: az egyik a Robert K. Merton és Alice S. Rossi (2002) nevéhez kötődő vonatkoztatási-csoport elmélet, a másik a szimbolikus interakcionista Erving Goffman (1981) szociális identitással és stigmával foglalkozó elmélete. Az identitások létrejötte folyamatának és viszonyainak megértéséhez olyan szociológusok munkái is jelentősen hozzájárulnak, mint a posztstrukturalista Derrida vagy Foucault. Derrida érdeklődésének középpontjában a „jelentések” kialakulásának vizsgálata áll. Vélekedése szerint a „jelentés” magában foglalja az azonosságot (az, ami) és a különbözőséget (az, ami nem). Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy valamely „kategóriának” szüksége van az ellentétére is önmaga definiálásához, vagyis az emberek, vagy csoportok valakivel ellentétbe állítva definiálják önmagukat (normálisként, városiként, stb.). Az pedig kulturális közmegegyezésből adódik, hogy melyik kategória lesz „természetes” és melyik „másodlagos” a bináris ellentétpárban. Azt a folyamatot, melynek során feltárjuk egy meghatározott bináris ellentét alapjait, dekonstrukciónak nevezi. Foucault felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalmi identitások azon módok eredményei, amelyek szerint a tudás rendszereződik. A tudomány helyett ő inkább a geneológiát, vagy az identitások, az énképek, a társadalmi normák és intézmények kialakítását nyomon követő történelmi-kritikai elemzéseket favorizálja.

Az identitás társadalmi folyamatok során történő alakulásából, „szociális jellegéből” az következik, hogy változása, befolyásolása, meghatározása hatalmi viszonyokban történik, hatalmi kérdés: *„aki a kollektív identitás alapját megteremti, az meghatározza az identitás szimbolikus tartalmát és a belőle fakadó célokat azok számára akik vállalják és akik elhatárolják magukat tőle”* (Castells 2006: 30).

Ez az identitásokat és – a másik oldalról – érzékeléseket elsősorban mint a társadalom szerkezetéről és hatalmi viszonyairól látletet adó jelenségeket, jelentéseket tekintő modern szemlélet képezi a jelen recenzió tárgyát képező kötetek, tanulmányok elvi, szemléletbeli alapját. Az identitáskutatások elméleti eredményeinek a vidék, és a vidékiség kutatása során történő alkalmazása pedig önmagában is mindenképpen újszerű fejlemény. Az „alkalmazott” identitáskutatások napjainkban ugyanis még mindig legjellemzőbben az etnicitás-vallás kérdéskörében készülnek; emellett egyre nagyobb számban találhatóak a stigmával foglalkozó vizsgálatok. Mindez nem meglepő annak függvényében, hogy az identitáskategóriák (szociális kategóriák) tipizálására tett újabb és újabb kísérletek hasonló eredményekkel jártak: a kapcsolatokat, a hivatást-foglalkozást, a politikai odacsatlakozást, a stigmát és az etnicitás-vallást (illetve ezeknek kisebb-nagyobb mértékben megfeleltethető kategóriákat) tekintik jellemzően fő identitástípusnak (Pataki 2004).

A helyi alapú identitások és az általuk meghatározott viselkedések vizsgálata (amely tehát nem az etnicitás-vallás kérdéskörében készül) mindeztől korlátozott mértékben – és főként egymásnak meglehetősen ellentmondó tartalommal – jelent meg mind a nemzetközi, mind a hazai tudományos életben. A kutatást nagyban nehezíti, hogy – a szociálpszichológia eredményeivel egybevetve – több a témával foglalkozó szociológus is úgy vélekedik, hogy a helyi környezetek önmagukban nem

alakítanak ki megkülönböztethető identitást és így sajátos viselkedési mintákat sem. Sokkal inkább „*átfedésben vannak a célok és társadalmi elismerés más forrásaival, olyan sokrétű mintát követve, ami lehetővé teszi az eltérő értelmezéseket*” (Castells 2006: 94). Ez a „hátrány” a kutatás szempontjából „előnyt” is jelenthet: lehetővé teszi az „objektívebb” kutató magatartást és a folyamatok, mechanizmusok reálisabb elemzését.

A vidékiség, a vidék(i) identitáselem és a vidék imázsa kapcsán a szerzők összegyűjtöttek és alkalmaztak néhány olyan elméleti-kutatási előzményt melyek – e sorok írója szemében legalább is – a kötetek, a bennük rejlő tudásanyag és a vizsgálati szemléletmód amolyan axiomatikus alapját képezik és szervesen kapcsolódnak az identitás értelmezésének előbbiekben felvázolt elveihez. „... *Cloke szerint a vidék fogalma napjainkra olyan társadalmilag létrehozott diszkurzív kategóriává vált, amely nem köthető konkrét társadalmi térhez, vagy terekhez. A vidék jelentésében a különböző földrajzi terek, a vidékhez kapcsolódó mítoszok és szimbólumok egyszerre vannak jelen. A vidékképet a társadalmi tér konstruálásának részeként döntően városi szereplőcsoportok, zömmel középosztálybeliek alkotják meg. A városiak vidékképében saját igényeik fogalmazódnak meg...*” (45. o.), illetve: „*nem az a kérdés, mi a vidék, hanem az, hogy a különböző szereplők hogyan értelmezik és érzékelik a vidéket...*” (68. o.).

E szemléletmódhoz igazodva a jelen recenzió tárgyát képező két kötet *Vidék- és falukép a változó időben*, illetve *Vidékiek és városiak. A tudás és imázshasználat hatása a vidéki Magyarországon* egymást kiegészíti – ez pedig jelen sorok írója számára különösen értékes.

A *Vidék- és falukép a változó időben* című kötetben a szerzők az imázs nemzetközileg elfogadott és alkalmazott fogalmához illeszkedve gyűjtötték össze azt, hogy hogyan is gondolkodtak, gondolkodnak a társadalom „mérvadó” csoportjai, véleményformáló forrásai a vidékről, a vidék emberéről, vagyis hogyan látta, látja – a bináris logikát felhasználva – a „mi” „őket”. A kötet mindenekelőtt forrásmunka, felépítését tekintve szöveggyűjtemény-szerű: a tematikus válogatásokat és képeket rövid szakmai bevezetők választják el egymástól. A fejezetek között a korai statisztika vidékképe, a „népi mozgalom”, a városi kultúra, illetve médiák faluképe, a Millenium korszakának és a Kádár-kornak a vidék-imázsa, a 20. század miniszterelnökeinek kapcsolódó programbeszédei és a rendszerváltás utáni parlamenti felszólalások, a vidéki turizmus és a vidék-meghatározási viták egyaránt helyet kaptak. A válogatás logikája tehát egyszerre több dimenzió mentén mozog: egyaránt felfedezhetőek időbeli, tematikus, a különböző források és a lehetséges szereplők szerinti metszetek – ez egyrésztől érdekessé, színessé teszi a válogatást, másrésztől azonban rendkívül megnehezíti annak a kutatónak a dolgát, aki a kötet szövegeire támaszkodva további elemzések elkészítésére vállalkozna. A fejezetek és témák kiválasztása és a kapcsolódás logikája – mint az a bevezetőből megtudható – a szerzők akaratából marad rejtve: a válogatás újdonságaként értékeli, és az olvasót „interaktív olvasásra és tanulmányozásra szeretnék ösztönözni” (10. old). (Jelen sorok írója számára ez a tény egy picit ijesztő... egyrésztől túlon túl nagy felelősséget érez a saját vállán olvasóként, másrésztől aggodalmát fejezi ki a tekintetben, hogy ez a „titokzatosság” éppen a tudományos felhasználhatóságot csorbítja). Márpedig a kötet egyik legfontosabb lehetősége – jelen sorok írója szerint legalább is – éppen a tudományos felhasználhatóságban rejlik: egyrésztől a vidék-képek, az erősebb, a „mi” csoportban élő vidék-imázsok leírása, elemzése se-

gíthet megismerni az érintett társadalmi és politikai berendezkedések céljait és működését (tehát mind a (társadalom)történet, mind a szociológia számára fontos adalékkal szolgálhat). Mindemellett – éppen a gyűjtések időbeli metszete – előmozdíthatja azon folyamatok megértését és elemző leírását, hogy az „erősebb”, „hatalmasabb” csoportok vélekedései hogyan hatnak a „gyengébbek” (jelen esetben: a vidéken élők) identitására (így tehát: céljaik meghatározására és cselekvéseikre). Ez pedig a gyűjtések tárgyától függetlenül is nagyszerű tudományos eredményekkel bírhat. A tudományos felhasználhatóság mellett a forrásmunka nagyon jól hasznosítható az oktatásban, és a tervezés egyes folyamataiban is.

A *Vidék- és falukép a változó időben* című kötet Kovách Imre által írt informatív és orientáló bevezetőjében rövid elemzés olvasható, melyben a szerző bemutatja a legfontosabb vidék-képeket és az elemzés lehetséges irányait. Ez az elemző munka a jelen recenzió tárgyát képező másik – *Vidékiek és városiak. A tudás és imázshasználat hatása a vidéki Magyarországon* című – kötetben válik teljessé és többoldalúvá (nemcsak a kutatók személyét, de a felhasznált empirikus forrásokat, módszereket és szemléletmódokat tekintve is). A tanulmánykötet – mely témáit tekintve két nagy fejezetre tagolódik: a vidékimázsok kutatására, illetve a tudáshasználatra a vidékfejlesztésben – a Vidék 2004, Vidék 2005, az EU FP5 RURBAN, illetve az EU FP6 CORASON elnevezésű kutatások adatfelvételeire és szakmai anyagaira épül.

A vidékimázsokkal foglalkozó elemző tanulmányok abból a jelen recenzióban már korábban részletesebben bemutatott alapfeltevésből indulnak ki, hogy a vidékfogalom a társadalmi diskurzusokban formálódik (és a vidék „nem városiként” jelenik meg - ez alapvetően annak az eredménye, hogy a diskurzust a „városiak” uralják). Ebből pedig akár következhetne az is, hogy a két csoport vidékképe jelentősen eltér.

Jelen sorok írója számára rögtön felmerül az – az akár mindent eldöntő – kérdés, hogy adott esetben, amikor maga a kategorizáció alapját képező fogalom a vizsgálat tárgya, vajon hogyan, milyen szabályok mentén határozhatóak meg a „mi” és az „ők” elemzési kategóriái. Az első – Kelemen Eszter és Kovách Imre által írt – tanulmány az egyik, amelyben explicit módon foglalnak állást e tekintetben, és a „mi” és „ők” kategóriáit a lehető legtágabban értelmezett „agrárérintettséggel” hozzák kapcsolatba – vagyis azt feltételezik, hogy a vidék-képet illetően a „mi” és „ők” csoportjai főként az egyének „agrárérintettségének” dimenziójában válnak el. Az „agrárérintettséget” pedig amolyan „objektívizált feltételek” meglétével mérik (mint: van-e földje, termel-e valamit akár a maga számára is, stb.) Eme operacionalizációs folyamat eredményeként azt találták, hogy a magyar lakosság 61,5%-a agrárérintett (!) – és a későbbi elemzések során megfogalmazott „homogén heterogenitást” egyrésztől éppen ezzel a nagy érintettséggel magyarázza a szerkesztő.

Csurgó Bernadett tanulmányában a következőképpen fogalmaz: „A közgondolkodás hagyományosan a kisvárosok, és falvak lakóit tekinti vidékinek. Ezt a meghatározást alkalmazva...” (61. old). Jelen sorok írójának ez utóbbi, és a többi elemzésből fájóan hiányzik egy (vagy legalább is egy ennél jobban megalapozott) fogalom-meghatározás és értelmezés. A kutatás témája szempontjából rendkívül érdekes és fontos lett volna azt mérni, hogy a válaszadó vajon „mi”-nek vagy „ők”-nek, azaz „vidékinek” vagy „városinak” (már amennyiben ez a fogalom a párja a „vidéki”-nek... ez talán leginkább e recenzió szerzőjének fogalomrendszeréről árulkodik...) titulálja, sorolja-e önmagát, és ő maga hogyan viszonyul ehhez az önbesorolásához. Vagyis az

elemzések eredményei – éppen az alapjukat jelentő elméleti fejtegetéseket figyelembe véve – talán jobban értelmezhetőek lettek volna akkor, ha az elemzésbe, vagy az értelmezésbe bevonják a válaszadó szociális kategóriájára vonatkozó adatokat is. Közvetlenül azután persze, hogy „konceptualizáltatják” vele a „vidék”, „vidéki” fogalmát, hiszen a témával foglalkozó kutatók napjainkban már jellemzően egyetértenek abban, hogy a „vidék”, „vidéki” fogalom és identitás „nem helyrajzi kérdés”; az érintettek vidék-felfogásáról azonban nem tudunk meg információkat az elkészült tanulmányokból.

Mindemellett a fejezetek igazi kincseket rejtenek a (szakértő) olvasó számára. Az agrárérinthettség becslése és az agrárérinthettek társadalmi összetételének leírása önmagában nagyszerű és hiánypótló eredménye az elkészült elemzésnek. A Megyesi Boldizsár által készített, a magyar társadalomban jelen lévő vidék-képeket klaszterelemzéssel leíró modell virtuóz elemzés eredménye és a kialakult csoportok rendkívül informatívak. Csurgó Bernadett ugyancsak alapos és magas szakmaiságot mutató munkája rendkívül fontos jelenségekre, anomáliákra hívja fel az olvasó figyelmét: mint például arra, hogy a gazdálkodókat mindössze a válaszadók 38,1%-a tekinti a vidéki társadalom jellemző rétegének, míg a kapcsolódó politikai diskurzusban (lásd. *Vidék- és falukép a változó időben* című kötet) a vidékképben mégis döntően a mezőgazdász és a hozzá kötődő társadalmi rétegek reprezentálódnak (vajon miért is?)... . Vagy arra, hogy a társadalom mennyire érzékenyen reagált a vidéki társadalom kedvezőtlen társadalmi-szociális változásaira. Hogy a vidék lemaradását, problémáit a leginkább érintett és a legkevésbé érintett területeken élők látják a leginkább, és így tovább.

A kötet második része napjaink szociológiai kutatásainak másik „nagy családjába” a tőkékkel, tőkefajtákkal foglalkozó vizsgálódások sorába tartozó színvonalas elemzéseket tartalmaz, melyek témájukat tekintve a vidékfejlesztés – fenntarthatóság – tudás – tudáshasználat fogalmi köré épülnek.

Nagy Kalamász Ildikó a vidéki társadalom aktivitásával, társadalmi részvételével, részben társadalmi tőkájével foglalkozik, amely – a szerző feltételezése szerint – jól jelezheti a lakosság vidékfejlesztésben való részvételi szándékát, együttműködési hajlandóságát és a mozgósítható tudás használatának módjait. Tanulmánya első részében alapos áttekintést ad a társadalmi részvétel jogi és intézményi keretrendszeréről, hagyományairól, majd a hazai kutatási eredményekből ismertet néhányat. Ezt követően a Vidék 2005 eredményei alapján fontos jelenségekre hívja fel az olvasó figyelmét: többek között arra, hogy a helyi tudás termelésének – a vidéki és kistelepüléseken különösen – a passzív részvételt igénylő rendezvények és egyházi események a legmeghatározóbb színterei, hogy az aktív társadalmi részvétel napjainkban is leginkább a magasabb státuszú középosztályhoz kötődik, illetve, hogy a vidéki területeken tapasztalható magasabb társadalmi aktivitás nem feltétlenül van összefüggésben a társadalmi részvétel intézményesült formáival – e területeken sokkal inkább működnek a tudáshasználat és döntésbefolyásolás informális csatornái.

Kovács Imre és Kristóf Luca egy „új osztály” – a közvetítők – jellemzőit és funkcióját vizsgálja. Tanulmányuk elején meghatározzák, hogy kik is a közvetítők (e fogalom tekintetében a kapcsolódó szakirodalomban ez idáig nem volt konszenzus), majd bemutatják, hogy hogyan vezetett a vidékfejlesztés projekt-alapúvá válása, a város és a vidék kapcsolatainak átalakulása, az Európai Unió politikák reformja és az államok

vidékfejlesztésbe történő beavatkozása e csoport megjelenéséhez, megerősödéséhez. Elemzésükben a RURBAN kutatásban résztvevő öt európai országban végzett megfigyelések alapján nagyon értékes és informatív, a mindennapi életben, fejlesztésekben felhasználható modelleket alkotnak a közvetítők és az egyéb szereplők együttműködéséről.

Kelemen Eszter, Megyesi Boldizsár, illetve Nagy Kalamász Ildikó a tudásinterakció vidéki térségek fenntartható fejlődésben játszott szerepéről írott tanulmánya három alapvető kérdésre keresi a választ: „*milyen tudásformákat használnak a vidékfejlesztés helyi szintjén megjelenő szereplők, hogyan és milyen kölcsönhatások keletkeznek e tudásformák között, s mindez miként hat a szereplők által működtetett tevékenységek fenntarthatóságára*” (122. o.). Az elemzéseket nagyon színvonalas elméleti háttér alapozza meg, és következtetéseiket olvasmányos esettanulmányokkal illusztrálják.

Csurgó Bernadett, Kovách Imre és Eva Kucerová rendkívül érdekes tanulmánya a fenntarthatóság alapelveihez kötődve (mely fogalom értelmezése – feltételezésük szerint – a szereplők osztály-, hatalmi pozíciójának és érdekeinek következményeként is magyarázható) vizsgálja a hatalmi viszonyok és tudáshasználat összekapcsolódását.

„*A tanulmány a fejlesztési projektekből használt tudásformák társadalmi forrásait, hozzáférhetőségét és fejlődési dinamikáját vizsgálja, és bemutatja, ahogy a szereplők megvitatják, elfogadják vagy éppen ellenállnak a vidékfejlesztés és ezzel együtt a fenntarthatóság követelményeinek...*” (140. o.). Nemzetközi adatok alapján elemzik a hatalom és tudás közötti kölcsönhatás rétegeit, a „projektnek a szereplők fölötti hatalmát”, mely abból származik, hogy nincs egyetlen olyan szereplő sem, aki önmaga rendelkezik megfelelő tudással és erőforrással céljai megvalósításához, ezért a projektben való részvétel válik a fejlődés egyetlen lehetőségévé. A terepmunka során többféle – a szereplőkre ható – kényszer azonosítottak a kutatók, így: a vidékfejlesztési célok, az intenzív tudásfelhasználás, a szereplők közötti együttműködés, és az adminisztratív szabályok kényszereit (ugye ismerős?). Ugyancsak vizsgálták a „fenntarthatósági projekteken belüli hatalmi viszonyok” forrásait, és azt, hogy ezek milyen kapcsolatokat és milyen tudásközvetítési modelleket eredményeznek a résztvevők között.

Az eme tanulmányokban megjelenő témák, kérdések aktualitása vitathatatlan; annak megértése és nyilvánvalóvá tétele, hogy az elemzett jelenségek során mely társadalmi csoportok érdekei milyen formában reprezentálódhatnak rendkívüli fontosságú: ezek a folyamatok ugyanis alapvető kölcsönhatásban vannak a térségek gazdasági, társadalmi folyamataival. A vidékfejlesztés – akár az anomáliák feltérképezésével történő – „tudományos segítése” mindemellett azért is fontos, mert a fejlesztéshez kapcsolódó helyi kezdeményezések lehetnek azok a „mozgalmak”, melynek során az emberek felfedezik és védik közös érdekeiket, új, közös célok alakulnak ki – ez pedig megteremti a valahová tartozás érzését, és sok esetben egy új, közös kulturális identitást is. Ennek megfelelően a kötet nemcsak a széles értelemben vett tudományos közönség, de a vidékfejlesztéssel foglalkozó szakemberek, a „szereplők”, tervezők, döntéshozók számára is haszonnal forgatható.

A *Vidék- és falukép a változó időben*, illetve *Vidékiek és városiak. A tudás és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon* című kötetekben megjelenő szemléletmód, a kutatások elvi és gyakorlati megfontolásai, az így felhalmozott tudásanyag kibővített fordulatot hoznak a vidékkel foglalkozó hazai kutatások tekintetében;

mindemellett alkotó módon és magas szakmaisággal reagálnak a vidék napjainkban zajló legfontosabb strukturális és társadalmi folyamataira. Márpedig „...annak az ismerete, hogy mit tudunk a vidékről, miért, minek és kinek az érdekében legalább annyira meghatározhatja a vidék fejlődésének lehetőségeit, mint a tárgyi, földrajzi, éghajlati adottságokról és a társadalom makro-szerkezetéről szóló tájékozottság” (7. o.). A kötetek mindezen erényeik mellett rendkívül olvasmányosak, áttekintésük hasznos időtöltést jelenthet nemcsak a témával foglalkozó kutatók, szakemberek, de a laikus olvasó számára is.

IRODALOM

- Castells, M. (2006): *Az identitás hatalma*. Budapest: Gondolat-Infonia.
- Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Tanulmányok. Budapest: Gondolat.
- László J. (1999): *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Budapest: Scientia Humana–Kairosz.
- Merton, R.K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pataki F. (2004): *Érzelem és identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.